

UNIVERZITET U BEOGRADU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Marijana Savić Simić

**PROGRAMI PREVENCIJE I
DERADIKALIZACIJE MLADIH U
SOCIJALNOJ I OBRAZOVNOJ POLITICI U
SRBIJI**

Doktorska disertacija

Beograd, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Marijana Savić Simić

**PROGRAMS OF PREVENTION AND
DERADICALIZATION OF YOUNG PEOPLE
IN SOCIAL AND EDUCATIONAL POLICY IN
SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

**PODACI O MENTORU I ČLANOVIMA KOMISIJE ZA ODBRANU DOKTORSKE
DISERTACIJE**

Mentor:

Prof. dr Dragan Simeunović,
redovni profesor Fakulteta Političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

Član Komisije:

Prof. dr Ana Čekerevac,
redovni profesor Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu, u penziji

Član Komisije:

Prof. dr Natalija Lukić,
vanredni profesor Pravnog fakulteta
Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane doktorskse disertacije:

Izjava zahvalnosti

Mom voljenom ocu,

Od kada se iznenada u večnost uzneo, teši me i hrabri živo sećanje na Njega koji mi je u svemu bio uzor i koji će osvetljivati sve životne neprohode, dok me ima ...

PROGRAMI PREVENCIJE I DERADIKALIZACIJE MLADIH U SOCIJALNOJ I OBRAZOVNOJ POLITICI U SRBIJI

Sažetak

Fenomen radikalizacije (mladih) kako na globalnom, tako i na nadnacionalnom i nacionalnom nivou predstavlja prvorazredni izazov za savremeno čovečanstvo, te ne iznenađuje činjenica da se nalazi u žiži političkog, naučnog i istraživačkog interesa. Fokus ovog istraživanja usmeren je na ulogu socijalnih i obrazovnih politika u aktivnostima i programima prevencije i suzbijanja radikalizacije i nasilnog ekstremizma (P/SNE) (Preventing/Countering Violent Extremism (P/CVE) i u vezi s tim specifičnostima kontekstualnog okvira u Republici Srbiji (RS).

Trend permanentnog opadanja populacije mladih¹ u udelu ukupnog stanovništva u Republici Srbiji započeo je u poslednjoj deceniji prošlog veka kao posledica negativnog prirodnog priraštaja, migracija i takozvanog odliva mozgova, ali i specifičnog konteksta u Republici Srbiji – siromaštva i niskog procenta zaposlenosti mladih, kao i izazova (jedan od njih je bezbednosni, sa kojima se suočavaju mladi u (post)formativnom periodu (Mihailović *et al* 2004). Na taj način smanjene su perspektive i potencijali mladih da se afirmišu na društveno prihvatljiv način, a turbulentna i kompleksna konstelacija postkonfliktnog društva otvorila je vrata tzv. vrućim ideologijama (Simeunović 2014).

Uviđajući ozbiljnost problema i neophodnost fleksibilnog pristupa prilikom rešavanja pitanja koja se tiču mladih u Srbiji, Vlada Republike Srbije usvojila je dva strateška dokumenta – Nacionalnu strategiju za mlade za period od 2015. do 2025. godine i Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period od 2017. do 2021. godine.

Imajući u vidu strateške i zakonodavne promene konteksta na nacionalnom i međunarodnom nivou, kao i uticaj Covid-19 na sprovođenje određenih aktivnosti važeće Nacionalne strategije za mlade za period od 2015. do 2025. godine, Vlada Republike Srbije utvrdila je potrebu za njenim revidiranjem, odnosno izradom novog dokumenta javnih politika pod nazivom Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine koji je usvojen 8. februara 2023. godine sa ciljem unapređenja društvenog položaja i potreba mladih u Republici Srbiji i stvaranja boljih uslova za ostvarivanje prava i interesa mladih u svim oblastima života.²

Intencija ovog rada jeste da ukaže kako na dobre prakse, tako i na manjkavosti tematskih grupa u navedenim vladinim dokumentima i disharmoniju projektovanih politika i programa, odnosno strateških i specifičnih ciljeva sa praksom. Istraživanje će biti usmereno (i)

¹ U različitim zemljama postoje razlike u definisanju uzrasta mladih. Prema Zakonu o mladima iz 2022. godine u Republici Srbiji mlada osoba je lice sa navršениh 15 godina života do navršениh 30 godina života (Zakon o mladima, 2022), mada je u Republici Srbiji moguće govoriti o takozvanoj produženoj tranziciji u odraslost – do 34. godine (Cesid, 2016). U Evrostatu (Generalnom direktoratu Evropske komisije) prate se podaci uzrasta za mlade od 15 do 29 godina života (Evrostat 2024).

² Osnovu za izradu Strategije za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine činili su Zakon o mladima iz 2022. godine i Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine, kao i drugi pravni akti i dokumenti javne politike koji zajedno čine okvir za razvoj omladinske politike.

na analizu (ne) postojećih oblika prevencije u obrazovnom sistemu u Republici Srbiji, mogućnost partnerstva, koordinacije i saradnje javnog i civilnog sektora i implementacije pozitivnih iskustava. S obzirom na delikatnost deradikalizacije kao novog pristupa, istraživanje će nastojati da (pre)ispita mogućnosti redizajniranja uspešno realizovanih programa iz penološke prakse u radu sa osuđenima koji su počinili krivična dela sa elementima nasilja.

Naučni značaj ovog istraživanja ogleda se u prezentovanju nedostajućih i upotpunjavanju dosadašnjih saznanja o potrebama i problemima potencijalno vulnerabilnih i već radikalizovanih mladih osoba, kao i utvrđivanju uzroka neodgovarajućeg i neusklađenog odgovora na njih. Naučni značaj ovog rada sastoji se i u sistematizaciji i produbljanju saznanja o mogućim vidovima saradnje i eventualnog partnerskog odnosa i nastupa svih relevantnih aktera formalnog i neformalnog sektora koji u fokusu imaju prevenciju ekstremizma i radikalizacije mladih u Republici Srbiji.

Za analizu problema upotrebljen je teorijsko – konceptualni okvir koji čini komplementarna upotreba koncepta socijalnih i obrazovnih politika i programa za prevenciju i deradikalizaciju mladih u Republici Srbiji, kao i različitih diskursa o ovom problemu, pri čemu se unapređuje naučno saznanje o odgovorima na istraživačka pitanja i predmet istraživanja.

Društveni značaj istraživanja ogleda se u rezultatima koji mogu predstavljati smernice za uvođenje i unapređenje prakse u pravcu implementacije novih saznanja u preventivni set mera sa ciljem osujećenja radikalizacije mladih. Takođe, prilagođeni primeri iz penološke prakse u radu sa kompleksnom i heterogenom strukturom delinkvenata (koji su pokazali zavidan nivo efikasnosti u programima resocijalizacije) mogli bi da posluže i u deradikalizacionim programima zasnovanim na primerima i principima pomažućeg i samopomažućeg odnosa aktiviranja članova na participaciju i samomenjanje, suočavanje i razrešavanje konflikata, kao i razvoja potencijala članova grupe. Kreiranjem i razvojem konkretnih mera odgovorilo bi se na izazove ovog osetljivog društvenog fenomena i doprinelo unapređenju rezilijentnosti mladih na radikalizaciju i ekstremizaciju, afirmaciji pozitivnih narativa i omogućavanju njihove socijalne (re)integracije.

Po svom karakteru istraživanje je deskriptivno budući da teži da opiše angažman svih aktera omladinske politike u javnom i civilnom sektoru, kao i doprinose, potencijale, domete i perspektive u procesu prevencije i deradikalizacije mladih posredstvom programa u socijalnim i obrazovnim politikama u Republici Srbiji. Takođe, istraživanje ima i eksplorativni karakter, jer nastoji da objasni i poveže različite faktore koji utiču na ekstremizaciju i radikalizaciju, kao i na mogućnosti i aktivnosti u programima prevencije i deradikalizacije mladih ljudi u Republici Srbiji.

U empirijskom delu istraživanja korišćena je kvalitativna metodologija kroz fokus grupe sa mladima, kao i kroz intervju sa akterima iz javnog i civilnog sektora, profesionalcima iz penološke prakse, prosvetnim radnicima i roditeljima mladih ljudi. Istraživanje je obuhvatilo ukupno 71 ispitanika, odnosno 50 učesnika u diskusijama razvrstanih u 8 fokus grupa i 21 ispitanika u intervjuima. Od ukupnog broja učesnika u empirijskom istraživanju njih 51 je muškog, a 20 ženskog pola. Rodna struktura učesnika u fokus grupama obuhvatila je 36 mladih osoba muškog i 14 osoba ženskog pola. Među intervjuisanim bilo je 15 ispitanika i 6 ispitanica.

Ukupno je organizovano osam fokus grupa: dve sa mladima koji su angažovani i/ili aktivni u javnim (političkim, kulturnim, edukativnim...) programima, bilo kroz formalni sistem, bilo kroz učešće u projektima civilnog sektora (8 učesnika/ca u prvoj i 6 učesnika/ca u drugoj fokus grupi), dve sa takozvanim angažmanskim apstinentima (7+5), dve sa (potencijalno) vulnerabilnim mladim osobama (6+7), jedna sa mladim pripadnicima iz ruralne

populacije u kojoj je bilo 7 učesnika i jedna fokus grupa od četiri učesnika iz kategorije (de)radikalizovanih. Prilikom formiranja fokus grupa vodilo se računa o ravnomernoj zastupljenosti mladih po uzrasnim kategorijama od 15-20 godina i 20-25 godina, kao i heterogenom sastavu po socio – ekonomskom statusu, nivou obrazovanja, mestu stanovanja, etničkoj i religijskoj pripadnosti...

Empirijskim istraživanjem realizovan je 21 intervju: 7 u organizacijama civilnog sektora, 5 sa pripadnicima formalnog sektora, 3 sa roditeljima mladih, 3 sa prosvetnim radnicima – profesorima srednjih škola i 3 sa profesionalcima iz penološke prakse. Terensko istraživanje obavljeno je u Beogradu, Novom Sadu, Somboru, Zrenjaninu, Valjevu, Obrenovcu, Nišu, Kraljevu, Novom Pazaru, Zaječaru, Priboju i Tutinu. Dvanaest gradova različitih po veličini i broju stanovnika u različitim delovima Srbije. Diskusija u fokus grupi sa učesnicima iz kategorije ruralne omladine obavljena je u seoskoj sredini (kancelarije mesne zajednice) ali su prilikom navođenja uzimane u obzir teritorijalna i administrativna pripadnost opštini.

Analizirajući dobijene rezultate, odnosno zastupljenost programa prevencije i deradikalizacije mladih u socijalnim i obrazovnim politikama u Republici Srbiji utvrđeno je da problem ekstremizacije i radikalizacije mladih u našoj zemlji nije u dovoljnoj meri prepoznat od strane kreatora javnih politika. Analizom rezultata diskusije u fokus grupama i razgovora u intervjuima došlo se do saznanja da ispitanici pokretače ekstremizma i radikalizacije vide u ambijentu (post)konfliktnog društva i nasleđu ratnih i generalno turbulentnih devedesetih godina dvadesetog veka.

Rezultati istraživanja ukazuju i na opasnost od minimiziranja koje se odnosi na činjenicu da ekstremizam neretko nije prepoznat kao takav. Često se i svesno problemi „guraju pod tepih” iz različitih motiva: održavanje *status quo* ambijenta sa ciljem očuvanja sopstvene privilegovane pozicije, nedostatka kapaciteta za rešavanje problema, straha od veće eskalacije... Takođe, rezultati ukazuju i na činjenicu da se „ekstremizmi međusobno hrane”, kao i na ukorenjene stereotipe i nekritičko mišljenje i odsustvo argumentovanog sagledavanja problema. Promocija i banalizacija nasilja u „klasičnim medijima” od strane ispitanika nije prepoznata kao bitan bezbednosni rizik, dok sasvim suprotan predznak ima opasnost od ekstremizacije na internetu, odnosno putem društvenih mreža. Tematska analiza ukazuje da je ideološki motivisan ekstremizam prepoznat kao najopasniji dok je obrazovanje u setu preventivnih mera zanemareno ili potpuno izostavljeno.

Ulogu porodice, značaj vaspitanja, kao i ambijenta u najbližem okruženju znatan broj ispitanika vidi kao bitnu, često presudnu i odlučujuću pretpostavku za formiranje vrednosnog sistema i jačanje otpornosti adekvatnog odgovora na ekstremističke narative. Tematskom analizom utvrđeno je da i kreatori projekata i učesnici u projektima i programima koji su bili usmereni na interkulturalnost, otvoreni dijalog, prevazilaženje stereotipa i podsticanje kritičkog mišljenja ističu doprinos boljem međusobnom razumevanju i uspostavljanju poverenja.

Pokazatelji iz intervju sa profesionalcima iz penološke prakse i prikazi studije slučaja ukazuju na veliki potencijal iskustava u radu sa malim grupama osuđenika sa krivičnim delima koja su suštinski bliska obeležjima nasilnog ekstremizma. Mogućnost njihove implementacije uz izvesno redizajniranje u eventualnim deradikalizacijskim programima pokazuje se kao realno ostvarljiva.

Istraživanjem se dolazi do zaključka da je neophodnost preventivnog pristupa fenomenima ekstremizma i radikalizacije bolje prepoznata u civilnom sektoru (ovo ne važi generalno za sve organizacije civilnog društva) a efikasnost prevencije je naročito izražena u

primerima dugog, kontinuiranog i dobro osmišljenog pristupa. Takođe, dobri ishodi su vidljivi u sredinama gde nije bilo „okretanja glave” od problema, a tenzije su uspešno amortizovane kada su konflikti jasno artikulisani.

Rezultati istraživanja sugerišu da saradnja između formalnog i neformalnog sektora podrške postoji, ali je nezadovoljavajuća i često svedena na formu. Organizacije civilnog društva su se pokazale kao dinamičnije, agilnije i spremnije da se suoče sa dinamizmom društvenih promena, dok javni sektor mogućnost saradnje praktikuje jednosmerno, te se inicijative koje dolaze iz civilnog sektora najčešće ne uvažavaju u dovoljnoj meri.

Nalazi istraživanja nedvosmisleno ukazuju da se snažno partnerstvo između države i civilnog sektora pokazuje kao neophodan prediktor implementacije programa prevencije i suzbijanja radikalizacije i nasilnog ekstremizma u redizajnirani i suštinski transformisani sistem obrazovanja u Republici Srbiji. Kao pretpostavka zajedničkog angažmana države i civilnog sektora pokazuje se neophodnost usklađivanja elemenata dvaju odvojenih sistema, odnosno permanentno (pre)ispitivanje, deljenje ekspertize i distribuiranje. Pri tome zajednički nastup aktera javne i civilne sfere ne zahteva poništenje i ukidanje heterogenosti, već intenziviranje komunikacije, usklađivanje motivacionih faktora i harmonizaciju raznih i različitih elemenata među subjektima.

Ključne reči: socijalne i obrazovne politike i programi, populacija mladih, radikalizacija i nasilni ekstremizam, prevencija i deradikalizacija, vulnerabilnost i rezilijentnost, obrazovanje i kritičko mišljenje, partnerstvo javnog i civilnog sektora.

Naučna oblast: Političke nauke

Uža naučna oblast: Politička teorija, politička istorija i metodologija političkih nauka

UDK broj: 304:35(316.74:37:348.8)

PROGRAMS OF PREVENTION AND DERADICALIZATION OF YOUNG PEOPLE IN SOCIAL AND EDUCATIONAL POLICY IN SERBIA

Abstract

The phenomenon of radicalization (of young people) both at the global, as well as the supranational and national level, represents a first-class challenge for modern humanity, and the fact that it is the focal point of political, scientific and research interest is not surprising. This research is focused on the role of social and educational policies in the activities and programs for prevention and countering of radicalization and violent extremism (P/SNE) (Preventing/Countering Violent Extremism (P/CVE) and in connection with these specificities of the contextual framework in the Republic of Serbia (RS).

The trend of the permanent decline of the youth population³ in the share of the total population in the Republic of Serbia began in the last decade of the last century as a consequence of negative natural population growth, migrations and the so-called brain drain, but also the specific context in the Republic of Serbia – poverty and a low percentage of youth employment, as well as challenges (one of them is security, which young people face in the (post)formative period (Mihailović *et al* 2004). In this way, the perspectives and opportunities for young people to assert themselves in a socially acceptable way have been reduced, and the turbulent and complex constellation of post-conflict society has opened up the door to the so-called "ideological heating" (Simeunović 2014).

Recognizing the seriousness of the problem and the necessity of a flexible approach when solving issues which concern young people in Serbia, the Government of the Republic of Serbia adopted two strategic documents - the National Youth Strategy for the period from 2015 to 2025 and the National Strategy for the Prevention and Countering of Terrorism for the period from 2017 to 2021.

Bearing in mind the strategic and legislative changes of the context at the national and international level, as well as the impact of Covid-19 on the implementation of certain activities of the current National Youth Strategy for the period from 2015 to 2025, the Government of the Republic of Serbia identified the need for its revision, i.e. by creating a new public policy document entitled the Youth Strategy in the Republic of Serbia for the period from 2023 to 2030, which was adopted on February 8, 2023, with the aim of improving the social position and satisfying the needs of young people in the Republic of Serbia, as well as creating better conditions for exercising rights and interests of young people in all areas of life.⁴

³ Different countries define the age of young people in different ways. Pursuant to the Law on Youth of the Republic of Serbia, a young person is a person from the age of 15 to and including the age of 30 (Law on Youth, 2022), although the situation in the Republic of Serbia makes it possible to talk about the so-called extended transition to adulthood - up to the age of 34 (Cesid, 2016). Eurostat (Directorate General of the European Commission) monitors age data for young people from the age of 15 to the age of 29 (Eurostat 2024).

⁴ The basis for developing the Youth Strategy in the Republic of Serbia for the period from 2023 to 2030 was the Law on Youth from 2022 and the National Youth Strategy for the period from 2015 to 2025, as well as other legal acts and documents of public policies that together form the framework for the development of youth policy.

The aim of this research is to point out good practices, as well as shortcomings of the thematic groups in the aforementioned government documents and the disharmony between projected policies and programs, that is, between strategic and specific goals and practice. The research will also be focused on the analysis of (non) existing forms of prevention in the educational system in the Republic of Serbia, the possibility of partnership, coordination and cooperation of the public and civil sectors and the implementation of positive experiences. Considering the delicacy of deradicalization as a new approach, the research will try to (re)examine the possibilities of redesigning successfully implemented programs from penological practice in working with convicts who have committed criminal acts with elements of violence.

The scientific significance of this research is reflected in the presentation of the missing and completion of previous insights about the needs and problems of potentially vulnerable and already radicalized young people, as well as in determining the causes of the inadequate and uncoordinated response to them. The scientific importance of this work is reflected in the systematization and deepening of knowledge about possible forms of cooperation and eventual partnership and the coordinated action of all relevant actors from the formal and informal sector, whose focus is on the prevention of extremism and radicalization of young people in the Republic of Serbia. For the analysis of the problem, a theoretical-conceptual framework was used, making a complementary use of the concept of social and educational policies and programs for the prevention and deradicalization of young people in the Republic of Serbia, as well as various discourses on this problem, while furthering scientific knowledge about the answers to research questions and the subject of research.

The social significance of the research is reflected in the results that can represent guidelines for the introduction and improvement of practice in the direction of the implementation of new knowledge in a preventive set of measures, with the aim of thwarting the radicalization of young people. Furthermore, adapted examples from penological practice in working with a complex and heterogeneous group of delinquents (which have shown an enviable level of efficiency in resocialization programs) could also be of use in deradicalization programs based on examples and principles of a helping and self-helping relationship of getting members engaged in participation and self-improvement, coping and resolving conflicts, as well as developing the potential of group members. The creation and development of concrete measures would make it possible to respond to the challenges of this sensitive social phenomenon and contribute to improving the resilience of young people to radicalization and extremism, affirming positive narratives and enabling their social (re)integration.

In its character, the research is descriptive since it aims to describe the engagement of all actors of youth policy in the public and civil sector, as well as contributions, potentials, reach and perspectives in the process of prevention and de-radicalization of young people through programs in social and educational policies in the Republic of Serbia. Furthermore, the research has an exploratory character, because it seeks to explain and connect various factors that influence extremism and radicalization, as well as opportunities and activities in the programs of prevention and de-radicalization of young people in the Republic of Serbia.

In the empirical part of the research, a qualitative methodology was used through focus groups with young people, as well as interviews with actors from the public and civil sectors, professionals from penological practice, educators and parents of young people. The research involved a total of 71 respondents, i.e. 50 participants in discussions divided into 8 focus groups and 21 respondents in interviews. Of the total number of participants in the empirical research, 51 are male and 20 are female. The gender structure of the focus group

participants included 36 young males and 14 young females. Among the interviewees, there were 15 male and 6 female respondents.

A total of eight focus groups were organized: two with young people who are engaged and/or active in public (political, cultural, educational...) programs, either through the formal system, or through participation in civil sector projects (8 participants in the first and 6 participants in the second focus group), two with the so-called engagement abstainers (7+5), two with (potentially) vulnerable young people (6+7), one with young members of the rural population with 7 participants and one focus group of four participants from the (de) radicalized group. During the formation of the focus groups, care was taken to ensure an even representation of young people in the age categories of 15-20 years and 20-25 years, as well as a heterogeneous composition in terms of socio-economic status, level of education, place of residence, ethnic and religious affiliation...

Through empirical research, 21 interviews were conducted: 7 in civil sector organizations, 5 with members of the formal sector, 3 with parents of young people, 3 with educators - high school teachers, and 3 with professionals from penological practice. Field research was carried out in Belgrade, Novi Sad, Sombor, Zrenjanin, Valjevo, Obrenovac, Niš, Kraljevo, Novi Pazar, Zaječar, Priboj and Tutin. These are twelve cities of different size and population in different parts of Serbia. The discussion in the focus group with participants from the group of rural youth took place in the rural environment (offices of the local community), but the territorial and administrative affiliation to the municipality were taken into account.

Analyzing the obtained results, that is, the representation of youth prevention and de-radicalization programs in social and educational policies in the Republic of Serbia, it was determined that the problem of extremism and radicalization of youth in our country is not sufficiently recognized by public policymakers. Analyzing the results of the discussion in focus groups and conversations in interviews, it was established that the respondents identify the drivers of extremism and radicalization in the environment of (post)conflict society and the legacy of the war and generally turbulent nineties of the twentieth century. The results of the research also point to the danger of minimization, reflected in the fact that extremism is often not recognized as such. Problems are often consciously "swept under the carpet" for various reasons: maintaining the *status quo* environment with the aim of preserving one's own privileged position, lack of capacity to solve problems, fear of greater escalation...

Furthermore, the results point to the fact that "extremisms feed off each other", as well as to entrenched stereotypes and uncritical thinking and the absence of a reasoned problem assessment. The promotion and banalization of violence in "traditional media" was not recognized by the respondents as a significant security risk, while the completely opposite view was taken of the danger of extremism on the internet, that is, via social networks. The thematic analysis indicates that ideologically motivated extremism is recognized as the most dangerous, while education is neglected or completely omitted in the set of preventive measures.

The role of the family, the importance of education, as well as the ambience in the immediate environment, are seen by a significant number of respondents as an essential, often decisive and crucial prerequisite for the formation of a value system and strengthening the resistance of an adequate response to extremist narratives. Through the thematic analysis, it was determined that both project creators and participants in projects and programs that were aimed at interculturality, open dialogue, overcoming stereotypes and encouraging critical thinking, emphasized the contribution to better mutual understanding and establishing trust.

Indicators from interviews with professionals from penological practice and case study presentations point to the great potential of experiences in working with small groups of

those convicted of criminal acts whose features are essentially close to the features of violent extremism. The possibility of their implementation, with some redesign in eventual de-radicalization programs, is shown to be realistically achievable.

The research leads to the conclusion that the necessity of a preventive approach to the phenomena of extremism and radicalization is better recognized in the civil sector (this does not generally apply to all civil society organizations), and the effectiveness of prevention is particularly evident in examples of a long, continuous and well-designed approach. Similarly, good outcomes are visible in environments where there was no "turning a blind eye" to problems, and tensions were successfully calmed when conflicts were clearly articulated.

The research results suggest that cooperation between the formal and informal support sectors exists, but is unsatisfactory and often reduced to form. Civil society organizations have proven to be more dynamic, agile and ready to face the dynamism of social changes, while the public sector practices the possibility of cooperation in a one-way direction, and the initiatives that come from the civil sector are usually not sufficiently appreciated.

The research findings unequivocally indicate that a strong partnership between the state and the civil sector is a necessary predictor of the implementation of the program of prevention and suppression of radicalization and violent extremism in a redesigned and fundamentally transformed educational system in the Republic of Serbia. The necessity of harmonizing the elements of two separate systems, i.e. permanent (re)examination, sharing of expertise and distribution, is shown as a prerequisite for the joint engagement of the state and the civil sector. At the same time, the joint action of the actors from the public and civil spheres does not require the annulment and abolition of heterogeneity, but the intensification of communication, the harmonization of motivational factors and balancing of various and different elements among subjects.

Keywords: social and educational policies and programs, youth population, radicalization and violent extremism, prevention and de-radicalization, vulnerability and resilience, education and critical thinking, public and civil sector partnership.

Field of study: Political science

Major in: Political theory, political history and methodology of political sciences

UDK number: 304:35(316.74:37:348.8)

Lista skraćenica

P/CVE	Preventing and Countering Violent Extremism Prevenција i suzbijanje nasilnog ekstremizma (P/SNE)
VERLT	Violent Extremism and Radicalization that Leads to Terrorism Nasilni ekstremizam i radikalizam koji vodi ka terorizmu (NERVT)
UN	United Nations Organizacija Ujedinjenih nacija
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organizations Organizacija za obrazovanje, nauku i kulturu Ujedinjenih nacija
UNDP	United Nations Development Programme Program Ujedinjenih nacija za razvoj
UNFPA	United Nations Population Fund Fond Ujedinjenih nacija za stanovništvo
RAN	Radicalisation Awareness Network Mreža za podizanje sveti o radikalizaciji
RAN EDU	Education Working Group Radna grupa za obrazovanje
Eurostat	Directorate General of the European Commission Generalni direktorat Evropske komisije
ECTC	European Counter Terrorism Centre Evropski centar za borbu protiv terorizma
FATF	Financial Action Task Force Radna grupa za finansijsku akciju o finansiranju terorizma

OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj
ISIL	Islamic State of Iraq and the Levant Islamska država u Iraku i Levantu
IISG	Integrative Internal Security Governance Integrativno upravljanje unutrašnjom bezbednosti
WBCTi	Western Balkans Counter Terrorism Initiative Inicijativa Zapadnog Balkana za borbu protiv terorizma
P-R-A	Prevent-Refer-Adress Mechanism Mehanizmi za sprečavanje, upućivanje i rešavanje slučajeva radikalizacije koja vodi ka nasilnom ekstremizmu i terorizmu
ACPO	Association of Chief Police Officers Udruženja glavnih policijskih službenika
MI5	Military Intelligence, Section 5 Britanska kontraobaveštajna i bezbednosna agencija
NEET	Not in Education, Employment or Training Nezaposlen, ne školuje se niti se usavršava kroz sistem obuke
OPRHEUS	Offline and online Radicalisation Prevention Holding back Extremism and Upholding Security Offline i online prevencija radikalizacije, suzbijanja ekstremizma i očuvanje bezbednosti

SADRŽAJ

Izjava zahvalnosti

Sažetak

Abstract

Lista skraćenica

1. UVOD	19
1.1. FORMULACIJA PROBLEMA ISTRAŽIVANJA	19
1.2. PREDMET ISTRAŽIVANJA	21
1.3. TEORIJSKI I POJMOVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....	22
2. GLOBALNI PROCESI I PROMENE POLITIČKO – BEZBEDNOSNIH DISKURSA	27
2.1. AKTUELNI GLOBALNI PROCESI	27
2.1.1. GLOBALIZACIJA: ASPEKTI; ZAGOVORNICI I PROTIVNICI	28
2.1.2. EKONOMSKI I VOJNI ASPEKTI GLOBALIZACIJE.....	30
2.2. PROMENA POLITIČKO – BEZBEDNOSNIH DISKURSA	31
2.2.1. NOVI POLITIČKO – BEZBEDNOSNI DISKURSI NA GLOBALNOM NIVOU	31
2.2.1.1. PRAVNO – NORMATIVNI OKVIR ORGANIZACIJE UJEDINJENIH NACIJA (OUN) I EVROPSKE UNIJE (EU) ZA PITANJA TERORIZMA I RADIKALIZACIJE.....	33
2.2.1.2. STRATEŠKI I ZAKONSKI OKVIR ZA PREVENCIJU I SPREČAVANJE NASILNOG EKSTREMIZMA (P/SNE) I TERORIZMA U REPUBLICI SRBIJI	37
2.3. AKTUELNI BEZBEDNOSNI RIZICI U REPUBLICI SRBIJI I NA ZAPADNOM BALKANU	42
2.4. REFLEKSIJE DRUŠTVENIH PROMENA I BEZBEDNOSNIH IZAZOVA NA POPULACIJU MLADIH U SRBIJI.....	45
3. RADIKALIZACIJA I NASILNI EKSTREMIZAM – KONCEPTUALNI OKVIR, PROBLEMI I IZAZOVI	51
3.1. TEŠKOĆE U POJMOVNOM ODREĐENJU RADIKALIZACIJE, EKSTREMIZMA, TERORIZMA I NASILJA.....	51
3.1.1. NASILJE – ODREĐENJE, UZROCI I OSNOVE.....	51
3.1.2. RADIKALIZACIJA, EKSTREMIZAM I TERORIZAM	52
3.2. NERVT AKTIVNOSTI KAO OBLICI DEVIJANTNOG PONAŠANJA; TEORIJSKA TUMAČENJA, ODREDNICE I UZROCI	55

3.2.1.	DEVIJANTNOST – TEORIJSKA OBJAŠNENJA	55
3.2.2.	PSIHOLOŠKI I SOCIJALNI UZROCI EKSTREMIZMA	56
3.2.2.1.	PSIHOLOŠKE ODREDNICE EKSTREMIZMA.....	57
3.2.2.2.	SOCIJALNE ODREDNICE EKSTREMIZMA	59
3.3.	POKRETAČI RADIKALIZACIJE I OTPORNOST ZAJEDNICA	61
3.3.1.	POKRETAČI RADIKALIZACIJE – GLOBALNI KONCEPTUALNI OKVIR	61
3.3.1.1.	MODELI GENEZE U PROCESU RADIKALIZACIJE.....	62
3.3.1.2.	POKRETAČI RADIKALIZACIJE MLADIH U SRBIJI I NA ZAPADNOM BALKANU	64
3.3.1.3.	OTPORNOST ZAJEDNICE NA BEZBEDNOSNE RIZIKE PROCESA RADIKALIZACIJE	67
4.	DERADIKALIZACIJA KAO NOVI PRISTUP U PREVENCIJI I SUZBIJANJU RADIKALIZACIJE I NASILNOG EKSTREMIZMA	70
4.1.	RADIKALIZACIJA KAO PROCES	70
4.1.1.	RAZUMEVANJE RADIKALIZACIJSKIH PROCESA U MEĐUNARODNIM DOKUMENTIMA I PROJEKTIMA	71
4.1.2.	INDIVIDUALNI FAKTORI RADIKALIZACIJE; PROFILI I KARAKTERISTIKE EKSTREMISTA	72
4.2.	KLASIFIKACIJA FAKTORA RADIKALIZACIJE	74
4.2.1.	ODBIJAJUĆI (PUSH) FAKTORI RADIKALIZACIJE	74
4.2.2.	PRIVLAČEĆI (PULL) FAKTORI RADIKALIZACIJE.....	75
4.2.3.	KONTEKSTUALNI FAKTORI RADIKALIZACIJE	76
4.3.	DERADIKALIZACIJA KAO NOVI PRISTUP U PREVENCIJI I SUZBIJANJU RADIKALIZACIJE I NASILNOG EKSTREMIZMA.....	77
4.3.1.	POKUŠAJI IMPLEMENTACIJE PROGRAMA DERADIKALIZACIJE U P/SNE AKTIVNOSTI.....	78
4.3.2.	REHABILITACIJA PRESTUPNIKA – NEKA ISKUSTVA IZ PENOLOŠKE PRAKSE U SRBIJI.....	80
5.	SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE U DOKUMENTIMA UJEDINJENIH NACIJA I EVROPSKE UNIJE – KOMPARATIVNI PREGLED STUDIJA.....	84
5.1.	ULOGA OBRAZOVANJA U P/SNE AKTIVNOSTIMA U NORMATIVNIM AKTIMA I PUBLIKACIJAMA UJEDINJENIH NACIJA	84
5.1.1.	RAN MREŽA – FORMIRANJE I ISTRAŽIVAČKI PROJEKTI RADNE GRUPE ZA OBRAZOVANJE	86
5.2.	PREGLED STUDIJA O ULOZI OBRAZOVNIH I SOCIJALNIH POLITIKA U P/SNE U EVROPSKOJ UNIJI.....	88

5.3.	NACIONALNE STRATEGIJE I REPREZENTATIVNE ORGANIZACIJE MLADIH U SRBIJI.....	91
5.4.	IMPLEMENTACIJA PROGRAMA PREVENCIJE I DERADIKALIZACIJE MLADIH U SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE: DOBRE PRAKSE DRŽAVA IZ OKRUŽENJA	95
6.	SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE I PROGRAMI KAO PREVENCIJA RADIKALIZACIJE I NASILNOG EKSTREMIZMA U REPUBLICI SRBIJI.....	100
6.1.	ULOGA I ZNAČAJ CIVILNOG SEKTORA U SAVREMENOM DRUŠTVU	100
6.2.	ANGAŽMAN ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U AKTIVNOSTIMA P/SNE U SRBIJI	102
6.3.	KAPACITETI I OGRANIČENJA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA – POTENCIJAL ZA SARADNJU I ZAJEDNIČKI NASTUP SA KREATORIMA JAVNIH POLITIKA I PROGRAMA P/SNE U SRBIJI	106
6.4.	MODELI IMPLEMENTACIJE DERADIKALIZACIJSKIH PROGRAMA U SET MERA P/SNE U REPUBLICI SRBIJI.....	115
7.	METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA	118
7.1.	CILJEVI ISTRAŽIVANJA	118
7.1.1.	OPŠTI CILJ ISTRAŽIVANJA	118
7.1.2.	SPECIFIČNI CILJEVI ISTRAŽIVANJA	118
7.2.	HIPOTETIČKI OKVIR.....	119
7.3.	ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA.....	120
7.3.1.	NAUČNI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA.....	120
7.3.2.	DRUŠTVENI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA	120
7.4.	METODE ISTRAŽIVANJA	121
7.4.1.	TEORIJSKA METODA PRIKUPLJANJA PODATAKA	121
7.4.2.	EMPIRIJSKA METODA PRIKUPLJANJA PODATAKA	122
7.5.	PROCEDURA I TOK ISTRAŽIVANJA	123
7.6.	UZORAK ISTRAŽIVANJA	125
8.	REZULTATI ISTRAŽIVANJA	128
8.1.	DRUŠTVENI AMBIJENT I SPECIFIČNOSTI KONTEKSTA I DRUŠTVENOG POLOŽAJA MLADIH U SRBIJI	128
8.2.	PRISUTNOST NASILJA I DISKRIMINACIJE U DRUŠTVU.....	131
8.3.	OPASNOSTI, RIZICI I POKRETAČI EKSTREMIZMA I RADIKALIZACIJE.....	134

8.4. PARTNERSTVO JAVNOG I CIVILNOG SEKTORA U PREVENCIJI EKSTREMIZMA I RADIKALIZACIJE – MOGUĆNOSTI I PREPREKE	138
9. DISKUSIJA	142
10. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE.....	148
10.1. MOGUĆNOST KREIRANJA BOLJEG AMBIJENTA I PREPORUKE ZA DELOTVORAN HOLISTIČKI NASTUP SVIH AKTERA U PREVENCIJI EKSTREMIZMA I RADIKALIZACIJE MLADIH U SRBIJI.....	150
10.2. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA.....	153
LITERATURA.....	155
TABELE	177
BIOGRAFIJA AUTORA	193
PRILOZI	
Prilog 1: Izjava o autorstvu	198
Prilog 2: Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada	199
Prilog 3: Izjava o korišćenju	200

1. UVOD

1.1. FORMULACIJA PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2022. godine koji je sproveo Republički zavod za statistiku, procenjen broj mladih uzrasta od 15 do 29 godina u Republici Srbiji iznosio je 1 047 543, što čini 15,76% ukupne populacije u našoj zemlji, tj. nešto manje od jedne šestine ukupnog stanovništva u Republici Srbiji (Republički zavod za statistiku Republike Srbije 2023).

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku iz 2020. godine, procenjen broj mladih uzrasta u Republici Srbiji uzrasta od 15 do 29 godina iznosio je 1 218 789, što je činilo 17,7% ukupnog broja stanovnika u našoj zemlji (Republički zavod za statistiku Republike Srbije 2020).

Prema popisu stanovništva iz 2011. godine broj mladih u Republici Srbiji uzrasta od 15 do 29 godina iznosio je 1 419 328, što je u tom trenutku činilo 19,7% od ukupnog stanovništva Republike Srbije (Republički zavod za statistiku Republike Srbije 2011).

Prema popisu iz 2002. godine udeo mladih u ukupnom stanovništvu bio je 20% što ukazuje na negativan trend rasta broja mladih, a ova tendencija (uz konstantno povećanje prosečne starosti populacije) nastavila se i u narednim godinama (Popadić *et al* 2019).

Ovakav trend, započet još devedesetih godina prošlog veka, uglavnom je posledica negativnog prirodnog priraštaja, migracija i tzv. odliva mozgova, ali i specifičnosti situacije u Republici Srbiji – siromaštva, niskog procenta zaposlenosti mladih, kao i izazova (jedan od njih je bezbednosni) sa kojima se suočavaju mladi u procesu prelaska iz detinjstva u odraslo doba (Mihailović *et al* 2004).

Svi navedeni razlozi ozbiljno su osujetili mogućnosti i potrebe mladih da se samorealizuju na društveno prihvatljiv način, čime je otvoren put takozvanim vrućim ideologijama (Simeunović 2014). Tako je konstelacija sveukupnog socijalnog miljea doprinela lakšem plasmanu ekstremističkih i radikalnih narativa, kojima se deo mlade populacije priklonio budući da su (naj)ubedljivije nudili put do boljeg društva (Simeunović 1998).

Svi sondirani problemi jasno ukazuju na kompleksnost položaja i neophodnost fleksibilnog pristupa prilikom rešavanja pitanja koja se tiču mladih u Republici Srbiji.

Prepoznavši ozbiljnost problema Vlada Republike Srbije usvojila je strateška dokumenta – Nacionalnu strategiju za mlade za period od 2015. do 2025. godine, Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period od 2017. do 2021. godine, kao i Strategiju za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine.

Međutim, treba naglasiti da se drugopomenuti vladin dokument ne bavi prioritarno populacijom mladih u Republici Srbiji. Takođe treba istaći da skoro tri godine po isteku prethodne nije još uvek doneta nova Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv

terorizma, posebno imajući u vidu bezbednosne rizike izazvane novim aspektima geopolitičke situacije i ratnim sukobima u Ukrajini i Bliskom Istoku.

Uz to, ni kroz jednu od devet tematskih grupa Strategije za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine ne tematizira problematika prevencije i deradikalizacije mladih u Republici Srbiji bilo kroz strateške, bilo kroz specifične probleme, rešenja i ciljeve.

Osnovni mehanizmi za sprovođenje Strategije za mlade u Republici Srbiji i pratećih dokumenata⁵ na lokalnom nivou su kancelarije (do sada je uspostavljeno 145), a pored toga u jedinstvenu evidenciju udruženja mladih upisano je više od 400 omladinskih udruženja (Stojanović et al 2023).

Više od trećine mladih u Republici Srbiji obuhvaćeno je nekom aktivnošću. Međutim, budući da je proces kreiranja politika prožet dinamičnim odnosima faktora koji uključuju ključne aktore, tradiciju u okviru određene zemlje i anticipaciju rezultata pojedinih inicijativa (Kuka 2013), sa aspekta problema ovog istraživanja trebalo bi ispitati u kojoj meri postojeće politike i programi (pre svega obrazovni, socijalni i bezbednosni) ispunjavaju svoje ciljeve.

Strateškim i specifičnim ciljevima Strategije za mlade u Republici Srbiji predviđen je otvoren, efikasan i pravedan sistem formalnog i neformalnog obrazovanja, povećano učešće mladih u svim njegovim vidovima, uspostavljanje standarda... Takođe, projektovano je normativno i strateško unapređenje bezbednosti mladih, jačanje međusobnog poverenja između mladih i sektora bezbednosti, prevencija i suzbijanje nasilja u porodici... Predviđeno je i podsticanje i davanje podrške aktivizmu i socijalnom uključivanju mladih kao i ostvarivanje prava na jednake šanse svih mladih u društvu.

Međutim, rezultati istraživanja i anketa alarmantno upozoravaju na disharmoniju projektovanih politika i programa sa praksom. Tako, u odnosu na prethodne godine, izraženo u procentima drastično raste broj mladih koji bezbednost samopercipiraju kao jedan od najvećih problema (više od 31% 2019 godine; 18% 2017. godine), dok kao ključne uzroke navode pad ili odsustvo društvenih vrednosti, kao i poremećene porodične odnose (Stojanović et al 2023).

Istovremeno treba napomenuti da se porodica u Strategiji za mlade tematizira tek u sekundarnom kontekstu. Pored toga, treba istaći da čak 78% mladih ni po koju cenu ne bi prihvatilo političku funkciju, a samo 1% obavlja neku od od političkih funkcija. Takođe, poverenje u institucije je na izuzetno niskom nivou (Popadić et al 2019).

U ovom smislu važno je pomenuti projekat Youth and Public Policy in Serbia (Mladi i javne politike u Srbiji) koji je obuhvatio i Srbiju, pri čemu se Nacionalnoj strategiji za mlade za period od 2015. do 2020. godine zameralo više stavki, a koje uporednom analizom možemo zaključiti da se mogu odnositi i na Strategiju za mlade u Republici Srbiji za period od 2023.

Zamerke se odnose na preusko sagledavanje problema, odnosno nedostatak sveobuhvatnog sagledavanja, previđanje činjenice da mladi nisu homogena grupa i da nisu podjednako izloženi društvenim rizicima, favorizovanje ekonomskog u odnosu na socijalni

⁵ Akcioni plan za period od 2023. do 2025. godine za sprovođenje Strategije za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine, Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije za mlade za period od 2015. do 2020. godine, kao i veliki broj dokumenata javnih politika i zakona koji su doneti nakon 2015. godine.

aspekt, preambicioznost i nedostatak realnosti prilikom konstruisanja strateških i specifičnih rešenja (Azanjac *et al* 2014).

Dalje, mladi se, uprkos deklarativnom zalaganju i dalje tretiraju više kao problem, a manje kao resurs i agens prosperiteta⁶. U ovoj studiji ukazuje se i na manjkavosti u radu resornog ministarstva (Ministarstva za omladinu i sport), a zamerke se odnose na nedovoljne kapacitete i resurse, birokratski pristup Godišnjem izveštaju kao ključnom dokumentu, nedovoljnu povezanost nacionalnog sa lokalnim nivoima itd. (Azanjac *et al* 2014).

Omladinske politike i programi su međuresorna i međusektorska pitanja koja podrazumevaju povezivanje mreže relevantnih državnih organa, aktera civilnog društva (koji predstavljaju mlade ljude) i mlade populacije. Prirodna heterogenost mladih koja sadrži vertikalnu (starost) i horizontalnu komponentu (društveno – ekonomske mogućnosti i način života) podrazumeva da omladinske politike budu zasnovane na dokazima (Kuka 2013; Čičkarić 2011).

Heterogenost pripadnika mlade populacije podrazumeva i različit položaj na skali vulnerabilnosti, odnosno rezilijentnosti (Walther *et al* 2009). Zato je jedan od zadataka kreiranja socijalnih i obrazovnih politika i programa za prevenciju i deradikalizaciju mladih aktivno uključivanje svih subjekata, odnosno aktera omladinske politike i ne bi trebalo smetnuti sa uma da su upravo mladi ne samo predmet, već i ključni partneri u kreiranju tih politika i programa. Aktuelni društveni kontekst i bezbednosni diskursi zahtevaju da se prilikom donošenja politika i programa fokus usmeri ne samo na traženje i davanje odgovora na određena pitanja, već i na anticipaciju ishoda implementacije.

Upravo polazeći od od tih pretpostavki, fokus ovog istraživanja usmeren je na analizu konteksta, evaluaciju postojećih (socijalnih, obrazovnih, bezbednosnih) politika i programa, analizu međuresorne i međusektorske saradnje, fleksibilnosti i prilagođenosti specifičnostima mladih ljudi. Istraživanje će takođe nastojati da kroz identifikovanje nedostataka institucionalnih rešenja ukaže na konkretne alternativne opcije (Ilišin 2005; Čičkarić 2011).

1.2. PREDMET ISTRAŽIVANJA

Budući da vulnerabilni, kao i već radikalizovani mladi ljudi čine veoma heterogenu skupinu u kojoj nisu svi podjednako ili na sličan način suočeni sa opasnošću od rizika ekstremizacije, neophodno je institucionalno obezbediti, kroz socijalne i obrazovne politike i programe, sveobuhvatnu i raznovrsnu podršku u prevenciji i/ili deradikalizaciji.

Ovo istraživanje ima za predmet analizu potreba, rizika i teškoća sa kojima se u socijalnom miljeu suočavaju mlade osobe u opasnosti od radikalizacije i ekstremizacije, te

⁶ Na ovaj problem neki od autora iz zemalja u okruženju odavno upozoravaju (Ilišin 2005) konstatujući da se u pristupu mladima mogu prepoznati dve međusobno komplementarne tradicije. Prva mlade vidi kao resurs i predstavnike poželjne budućnosti čija društvena važnost proizilazi iz njihovih potencijala. Druga tradicija mlade shvata kao problem, videći u njima populaciju podložnu različitim oblicima rizičnog i devijantnog ponašanja. Logična posledica ovog odnosa je marginalizovani društveni položaj i paternalistički stav društva prema mladima.

identifikovanje formalnih i neformalnih sistema društvene podrške kao i mogućnosti njihovog redizajniranja.

Na temelju utvrđenih potreba i prioriteta (potencijalno) vulnerabilnih mladih osoba, analize aktuelnog društvenog i političkog konteksta, kao i postojećeg institucionalnog okvira, biće definisani predlozi i mere za unapređenje položaja, kao i ohrabivanja i podsticanja njihove socijalne (re)integracije.

1.3. TEORIJSKI I POJMOVNI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Radikalizacija, ekstremizam i terorizam su kompleksno struktuirani fenomeni koji su raznim, međusobno prožimajućim vezama i relacijama uslovno objedinjeni u jednu dinamičku pojavu (Schmid & Price 2011). U savremenom socijalnom i bezbednosnom diskursu, kao i stručnoj literaturi koja tretira ovu problematiku, do današnjih dana ne postoji opšteprihvaćeno određenje navedenih pojmova (Pruyt & Kwakkel 2014). Stoga i određenje za potrebe ovog istraživanja treba uzeti uslovno, budući da predstavljaju odabir i presek (naj)češće citiranih autoriteta.

Pod pojmom radikalizam podrazumeva se proces u kojem pojedinac ili grupa koriste nasilje kao legitiman i poželjan oblik akcije (UNESCO 2016), dok je radikalizacija proces putem kojeg se pojedinac, grupa ili masa otvoreno izlažu ideološkim ekstremističkim porukama i sistemima verovanja i/ili prolaze kroz transformaciju svojih uverenja od relativno umerenih i opšteprihvaćenih do usvajanja ekstremnih pogleda, ideala i aspiracija (Bujak Stanko *et al* 2019).

Nasilni ekstremizam bi se mogao definisati kao „kada ne dozvoljavaš drugačiju tačku gledišta, kada svoja uverenja smatraš ekskluzivnim i jednim ispravnim, kada ne dozvoljavaš mogućnost drugačijeg mišljenja i kada se ne libiš iskoristiti nasilje kako bi drugima nametnuo svoje mišljenje” (Davies 2009), odnosno kao proces zauzimanja ekstremističkih/radikalnih (političkih, religijskih i ideoloških) stavova i njihovo stavljanje u nasilne akcije (Kostić *et al* 2019).

Iz ugla političke teorije profesor Simeunović ekstremizam sagledava kao kompleksnu društvenu pojavu zasnovanu na prenaplašenim biološkim potrebama samozaštite i ksenofobičnoj varijanti identitetnog mehanizma, koje služe formiranju i opravdanju teško dozvoljivih stavova i agresivnog ponašanja kojima se, kao neprijateljska, ugrožava neka rasna, verska, etnička ili druga grupa (Simeunović 2009).

Kada je reč o terorizmu, ne sme se izgubiti iz vida da je on kao oblik individualnog, nelegitimnog, nelegalnog i neinstitucionalnog nasilja uvek okrenut protiv određenih institucija nekog društva, odnosno *in concretum* protiv neke države, dok se teorijski najopštije može odrediti kao složeni oblik organizovanog grupnog i ređe individualnog ili institucionalnog političkog nasilja (Simeunović 2009).

Očigledno je da su ekstremizam, a posebno terorizam u tesnoj vezi sa nasiljem koje uvek nastaje kao posledica neizgrađenosti pretpostavki za autentičnu i prirodnu ljudsku komunikaciju. Ukoliko je reč o socijalnom nasilju kao vidu komunikacije, realizovanje ciljeva

i interesa subjekta nasilja po pravilu vrši se suprotno volji i interesima onih učesnika interakcije nad kojima se nasilje vrši (Simeunović 1989).

Po svojoj prirodi, suštini i oblicima ispoljavanja ekstremistička ponašanja spadaju u domen devijantnog. U svojoj teoriji anomije Cohen dolazi do zaključka da se devijantnost javlja kao posledica neusklađenosti između društvenih okolnosti i nesposobnosti pojedinaca da se na prihvatljiv način adaptiraju na njih (Cohen 1997). Pod ovim se naročito podrazumevaju okolnosti u kojima su društvene norme i moral dovedeni u pitanje ili čak u potpunosti obezvređeni.

Sa aspekta teorije socijalne kontrole (Hirschi 1969) koja se naziva još i teorija socijalne veze do slabljenja socijalnih veza dolazi usled života u nepovoljnim uslovima socijalizacije (na primer porodično nasilje) i ostvarivanje kontakata sa asocijalnim pojedincima i/ili grupama i učešće u aktivnostima koje su u suprotnosti sa važećim konvencionalnim normama i vrednostima, što može da predstavlja rizičan faktor na putu ka socijalnoj patologiji.

Mada su pokušaji objašnjenja ekstremizma i radikalizma preko društvenih teorija dominantni u naučnoj literaturi, postoji i više psiholoških teorija koje objašnjavaju različite vidove devijantnog ponašanja.

Neki predstavnici psihoanalitičke teorije (Adler 2012) osnovni uzrok devijantnog ponašanja traže u kompleksu inferiornosti koji je karakterističan za osobe koje su imale nesrećno detinjstvo i uskraćivanje želje, dok drugi uzroke pronalaze u nedovoljnoj kontroli super – ega nad nagonima i instinktima, što opet dovodi do sklonosti čoveka prema nasilju, razaranju i drugim oblicima neprilagođenog ponašanja (Siegel *et al* 2006).

Prevenција i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma predstavlja upotrebu neprisilnih sredstava sa ciljem adresiranja pokretača ili temeljnih uzroka ekstremizma (Davies & Limbada 2019). Prema Programu Ujedinjenih nacija za razvoj (United Nations Development Programme (UNDP)) obično se razlikuje suzbijanje nasilnog ekstremizma (SNE) koje je usmereno na suprotstavljanje aktivnostima postojećih nasilnih ekstremista i prevencija koja je usmerena na sprečavanje daljeg širenja nasilnog ekstremizma (Borum 2004). U praksi se obično koriste oba aspekta, uz kombinovan pristup.

Odgovori na izazove radikalizacije podrazumevaju programe koji su usmereni protiv pojedinaca koji su postali radikalni sa ciljem njihovog ponovnog integrisanja u društvo ili bar odvrćanja od nasilja, a objedinjeni su pod pojmom „deradikalizacija” (Borum 2004; Horgan 2008). Treba naglasiti da deradikalizacija nije samo proces radikalizacije u obrnutom smeru, jer njeni programi podrazumevaju dugoročne promene u orijentaciji, što za rezultat ima individualnu transformaciju u kognitivnoj sferi (Schmid 2013; Cragin 2013).

Značaj obrazovanja u borbi protiv radikalizma i nasilnog ekstremizma prepoznao je i UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organizations) objavivši „Vodič za prevenciju nasilnog ekstremizma za nastavnike” u kojem je uloga obrazovanja shvaćena kao objedinjen paket, pre svega, društvenih, političkih i obrazovnih programa koji su kreirani tako da odvrćaju nezadovoljne ili već radikalizovane mlade ljude od radikalizma i nasilnog ekstremizma (UNESCO 2016).

Definicija obrazovanja kao intencionalnog, pedagoški (didaktički) osmišljenog i sistemski organizovanog učenja, odnosno iskustva pojedinaca koje se očituje u porastu (količinom i kvalitetom) znanja i veština, te razvoju sposobnosti (Jelavić 1994) upućuje na mogućnost aktivnog rada na osmišljavanju edukativnih programa koji će doprineti shvatanju ekstremizma i radikalizma kao nepoželjnih i negativnih oblika ponašanja i mišljenja.

Obrazovni programi koji pretenduju da imaju korektivnu ulogu u pogledu radikalizma i ekstremizma moraju da budu utemeljeni na principima obrazovanja u otvorenom društvu. Ukoliko ima intenciju suprotstavljanja radikalizmu i ekstremizmu obrazovanje treba da ima za cilj optimalni razvoj potencijala i ostvarenja individualnosti učenika.

Preveniranje, korigovanje i zaustavljanje ekstremizacije podrazumeva obrazovne programe koji počivaju na principima socijalne pravde, interkulturalizma i poštovanja ljudskih prava (Soldo *et al* 2017).

Princip socijalne pravde podrazumeva mogućnost kvalitetnog obrazovanja za sve, uz uvažavanje različitih obrazovnih potreba, a naročito potreba marginalizovanih, ugroženih i obespravljenih grupa u društvu. To zapravo znači da škola i svi akteri uključeni u obrazovanje uključuju u taj proces sve učenike podjednako. Pritom, treba nastojati da nastava bude individualna, što znači da se fokus usmerava na potrebe deteta, a ne politike i/ili ideologije prava (Soldo *et al* 2017).

Princip interkulturalizma podrazumeva obrazovne sadržaje i didaktičke metode koji podstiču puno razumevanje sebe i drugih, razvijaju osećaj solidarnosti i uvažavanje pluralističkog društva. Razvoj obrazovnih programa i kurikuluma koji neguju interkulturalizam i pluralističko društvo omogućava suprotstavljanje ekstremizmu i radikalizmu i uče decu i mlade da drugi i drugačiji i različitost kao takva ne predstavljaju problem (Mijatović 2000).

Narativi ekstremizma i radikalizma zasnivaju se na isključivosti i jednostranosti i zato obrazovni programi koji ne demonizuju različito i drugo imaju dobar potencijal u borbi protiv radikalizma i ekstremizma.

Takođe, obrazovne institucije treba da garantuju grupna i individualna prava i kroz proces integracije (nasuprot segregaciji ili asimilaciji) promovišu uvažavanje univerzalnih vrednosti i bogatstvo raznolikosti (Soldo *et al* 2017).

Stavovi koje učenici usvajaju u školi imaju važnu ulogu u oblikovanju njihovog pogleda i odnosa prema sebi i drugima. Upravo stoga, obrazovanje koje pretenduje da ima značajnu ulogu u borbi protiv ekstremizma treba da bude utemeljeno na edukativnim programima, aktivnostima i inicijativama koji afirmišu vrednosti koje proizilaze iz načela otvorenog društva kao što su mir, saradnja, solidarnost, sloboda, odgovornost, jednakost, ravnopravnost, život i ljubav.

Naravno, nisu svi mladi ljudi podjednako podložni radikalizaciji i nasilnom ekstremizmu i u tom smislu razlikujemo ranjive (vulnerabilne) i otporne (rezilijentne) mlade osobe. Pod pojmom vulnerabilnost misli se na podložnost radikalizaciji, povećanu osetljivost i nedostatak zaštite od moralnih ili ideoloških napada radikalizatora (osoba koje podstiče druge da razvijaju ili usvajaju ekstremistička ubeđenja i stavove (Abuza 2009). Suprotno tome, rezilijentnost je sposobnost pojedinca, grupa i zajednica da reaguju, pobijaju i odbace zagovornike ekstremizma i ideologije koju oni promovišu (Clubb 2014).

Da bi mladi ljudi imali moć prosuđivanja, od presudnog značaja je da obrazovne politike, programi, edukativne aktivnosti i inicijative u borbi protiv radikalizma i nasilnog ekstremizma neguju i razvijaju kritičko mišljenje (Davies 2009). Ono treba da bude prisutno permanentno, kroz celokupno obrazovanje. U fazi nedovoljne razvijenosti i prisutnosti kritičkog mišljenja, od izuzetne važnosti je podsticati ga konstantno, direktno, aktivno i glasno (Bauchberger 2012).

Savremeni globalizacijski trendovi dovode do poteškoća i nemoći države u intervenisanju kada su u pitanju oblasti od suštinske važnosti – ekonomska i socijalna nejednakost ili nepotpunost, nedovoljnost i neadekvatnost javnih usluga za ranjive grupe, sveopšta društvena turbulentnost, kompleksni i multiplikovani bezbednosni rizici.

Upravo zato, organizacije civilnog društva u situaciji kada država nema dovoljan kapacitet i mehanizme da se uvek samostalno izbori sa problemima sa kojima se suočava – prepoznate su na globalnom nivou kao učesnici, legitimizatori i kontrolori politike u pitanjima nacionalnog i socijalnog razvoja (Civil Society Initiative 2001).

Usled do neslućenih razmera ubrzanog razvoja informacionih i komunikacionih tehnologija koje su otvorile nove prostore moći, uticaja i asocijacija novih konfiguracija aktera, došlo je i do porasta aktivnosti civilnog društva na globalnom nivou. Civilni sektor koji se ponekad naziva i dobrovoljni i/ili „treći” sektor, izuzetno je raznovrstan i kreće se u opsegu od malih lokalnih društava do velikih profesionalnih organizacija (Spiker 2013).

Vidljivost organizacija civilnog društva postaje sve veća i kroz reakcije na centralizovanu vlast u državnim strukturama, nezadovoljstvom državne intervencije kada su u pitanju javne usluge ili zvanični politički stavovi (Civil Society Initiative 2001).

Nagli rast i uticaj organizacija civilnog društva rezultat je činjenice da su inicijative civilnog sektora u suštini efikasnije, dinamičnije i inovativnije od javnih, a uz to su prepoznate i kao veoma važne za institucionalizaciju mehanizama demokratske odgovornosti.

Zbog svog participativnog karaktera, fleksibilnosti, kao i činjenice da su manje birokratski opterećene, organizacije civilnog društva imaju sposobnost da lakše dopru do ljudi i samim tim sve više dobijaju na značaju. Takođe, organizacije civilnog društva kroz sopstvene inicijative mogu da pomognu u ostvarivanju društvenog potencijala kroz zajednički rad (Ahmad 2016).

Savremena praksa, ali i rezultati brojnih istraživanja (African Development Bank 1999; Nuscheler 2003; Keane 1988) svedoče da organizacije civilnog društva često i u znatnoj meri dopunjuju državni servis i pružaju širok spektar usluga, a mogu da deluju i kao katalizator međusektorskih promena.

Mapiranje organizacija civilnog društva koje se u Republici Srbiji bave prevencijom i suzbijanjem nasilnog ekstremizma (Kostić *et al* 2019) pokazalo je da se specifičnim aktivnostima prevencije i suzbijanja radikalizacije i nasilnog ekstremizma ili su direktno fokusirani na pokretače ekstremizma, bavi 20 organizacija civilnog društva, a još 11 organizacija civilnog sektora indirektno u projektima i programskim aktivnostima tretiraju ove fenomene.

Mada mnoge od ovih organizacija civilnog društva imaju (u većoj ili manjoj meri) kontinuiran angažman na prevenciji radikalizma i ekstremizacije u višedecenijskom trajanju, efikasniji rezultati limitirani su brojnim ograničenjima (nedovoljna koherentnost donatorskih politika, ljudski resursi, takozvana teritorijalna posesivnost...).

S druge strane očigledno je da formalni sektor ne uspeva da odgovori na izazove nove dinamike društvenog diskursa. U svetlu takvih, ubrzanih političkih, ekonomskih i socijalnih promena koje zahtevaju nove modele efikasnog upravljanja, organizacije civilnog društva pokazuju se ne samo kao poželjni već neophodni, bitni i ravnopravni akteri i partneri sa kreatorima javnih politika.

Na taj način, snažno partnerstvo između države i organizacija civilnog društva pokazuje se kao neophodan prediktor implementacije programa prevencije ekstremizma i radikalizacije u redizajnirani i suštinski transformisani sistem obrazovanja u Republici Srbiji.

2. GLOBALNI PROCESI I PROMENE POLITIČKO – BEZBEDNOSNIH DISKURSA

2.1. AKTUELNI GLOBALNI PROCESI

Termin „globalizacija” sa pratećim izvedenicama bez sumnje je, poslednjih godina, pa i decenija, jedan od najfrekventnijih, kako u literaturi i medijima, tako i u svakodnevnoj komunikaciji. Uprkos (pre)učestaloj upotrebi smisao i kontekst korišćenja ovog pojma neretko su u nesaglasju sa dovoljnim razumevanjem globalizacije.⁷

Razlog tome najčeće je, dakako, (elementarno) neznanje, nedostatak želje i/ili kapaciteta da se dođe do saznanja i kao implikacija, nepodnošljiva lakoća nonšalancije prilikom „posezanja za dobrozvučnim rečima prikladnim za mimikriju pseudo obaveštenosti” (Jevtić 2012).

Potrebno je naglasiti da se termin „globalizam” i „globalizacija” često koriste kao sinonimi što stvara pojmovnu zbrku. Radi se, naime o dva različita pojma koji su srodni po tome što se odnose na sadržinski isprepletene fenomene. Pojmovni sadržaji su im slični, ali se ne poklapaju u potpunosti, već se samo presecaju. Kod „globalizma” reč je o ideologiji, a „globalizacija” se odnosi na proces (Simeunović 2014).

Kod globalizacije dodatnu poteškoću stvara činjenica da je reč o fenomenu za koji je karakterističan izraziti dinamizam i složeniji je za razumevanje od statičnih pojava.

Kao savremeni društveno – istorijski proces globalizacija obuhvata gotovo sve individualne, grupne i kolektivne aspekte, te tako nije vezana samo za politiku, već i za nauku, ekonomiju, tehnologiju, kulturu, medije, što implicira da su njene određujuće dimenzije: politička, ekonomska, geostrateška i ideološko – kulturna.

⁷ Učestala upotreba nipošto ne garantuje upućenost u temu o kojoj se govori ili piše, ni leksičku, ni tematsku. Čak bi se, bez preterane bojazni moglo zaključiti da je reč o obrnutoj proporciji. Uzmimo za primer formulacije kojih smo se u godinama pandemije Korone (Covid-a) naslušali: „Stupile su na snagu nove epidemiološke mere”, „Krizni štab predložio dodatne epidemiološke mere”, „Vlada na sednici po hitnom postupku usvojila do sada najoštrije epidemiološke mere...”. I tako danonoćno, u nedogled. Odakle krenuti?! Možda od tri imenice: epidemija, epidemiolog, epidemiologija. I tri, njima pripadajuća prideva, redom: epidemijski, epidemiološki, epidemiologijski! Ako je suditi po medijskim konstrukcijama nevolja koja nas je snašla i nije bogzna kako pogibeljna – ta snašla je i tiče se samo epidemiologa, a ostale smrtnike je zaobišla. Zar je bilo teško malo razmisliti o formulacijama koje se izgovaraju?! Dakle (u ovom kontekstu): epidemijski (a),(o),(e). Nikako epidemiološki (a),(o),(e). A sada sledi nešto još drastičnije. Epidemija (ispravnije „pandemija” se dogodila i traje. Epidemija je nešto sa čim se ceo svet suočava i ori se protiv toga. Kao, na primer, što se bori protiv terorizma. Šta biste rekli da čujete „Vlada je usvojila nove terorističke mere” ili „Usvojen je paket novih terorističkih mera”. Verovatno bi ove i ovakve konstatacije i konstrukcije izazvale u blažem slučaju podsmeš i cinične komentare ili nedoumicu, zebnju, strah i paniku! Gde se svih ovih meseci i godina kriju lektori, lingvisti, učeni, a ne (pri)učeni novinari, kompetentni urednici i svi oni koji bar korektno poznaju jezik kojim govore?! Nasušno su nam potrebni da doprinesu donošenju „protivepidemijskih mera”, makar se one odnosile na sprečavanje epidemije svakovrsne nekompetentnosti. (op.a.)

Pišući o globalizaciji Džozef Naj poseže za sintagmom „mreža međuzavisnosti” (Naj 1990) koja se ogleda u u situacijama u kojima događaji u različitim delovima sveta, kao i njihovi učesnici utiču jedni na druge.

Mada su u vezi sa fenomenom globalizacije do danas publikovane nebrojene monografske studije, a literatura, uključujući i internet meri se stotinama hiljada stranica, opšteprihvaćena definicija ne postoji. Uostalom, takav je slučaj i kod ostalih pojava koje poseduju sličan stepen dinamizma i kompleksne strukture.

Došavši „niotkuda” (Gidens 1998) (sve do poslednje decenije XX veka i u akademskoj literaturi i u svakodnevno govoru oba su se retko koristila) globalizacija je postala ključna tema na planetarnom nivou i proces koji snažno utiče na lični aspekt svakog pojedinca.

U našem vremenu međuzavisnost svih aspekata modernog života širi se, produbljuje i ubrzava do neslućenih granica. Takve relacije društvenih odnosa i institucija u prostoru i vremenu čine da se svakodnevnne aktivnosti nalaze pod uticajem događaja koji se zbivaju na drugoj strani sveta, a praksa i odluke lokalnih grupa i zajednica mogu da imaju značajan globalni odjek (Held 1977).

2.1.1. GLOBALIZACIJA: ASPEKTI; ZAGOVORNICI I PROTIVNICI

Kao planetarni proces sve gušće mreže povezanosti, isprepletenosti i međuzavisnosti pojedinačnih društava globalizacija tendira stvaranju jedinstvenog „svetskog sistema” utemeljenog na izumima nove i vrtoglavo ubrzane tehničko – tehnološke revolucije, brzom dinamici stvaranja globalne ekonomije, kulturno – informatičkoj revoluciji.

Stvorene su, učvršćuju se i granaju mreže svetskih, nadnacionalnih i regionalnih institucija (Međunarodni monetarni fond (International Monetary Fund), Međunarodna banka za obnovu i razvoj (International Bank for Reconstruction and Development), Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija (United Nations Security Council), Svetska trgovinska organizacija (World Trade Organization), Evropska unija (European Union).

Globalizacija podstiče uspostavljanje kosmopolitskog identiteta i homogenizaciju kulture, životnih obrazaca i stilova.

Definicije, shvatanja, promišljanja i vrednosni sudovi o pitanju globalizacije razlikuju se od autora do autora, često i drastično, a na poimanje najviše utiče aspekt dimenzije koja se percipira kao dominantna i ključna u razmatranju. Neki smatraju da je reč o nužnom istoriskom procesu i razvoju društva, dok je drugi vide kao projekat dominacije Zapada i amerikanizacije koja dovodi do fragmentacije sveta i stvaranja sve dubljeg jaza i sukoba među civilizacijama (Pečujlić 2002).

Prvi put u istoriji, međunarodni odnosi zaista su postali globalni, komunikacije su trenutne, a svetska privreda funkcioniše istovremeno na svim kontinentima (Kisindžer 1999). Zahvaljujući ekspanziji komunikacione tehnologije, svet je zaista postao „globalno selo”. Sve se odigrava neslućenom brzinom, brže i nepredvidivije i od najsmelijih futurističkih vizija. Izazovi kibernetičkog prostora nemaju svoj istorijski presedan (Kisindžer 2015).

Oni koji su privrženi globalizaciji naglašavaju njenu važnost za uklanjanje svih prepreka slobodnoj trgovini, takođe smatraju da će globalizacija doprineti smanjenju međunacionalnih i međuverških tenzija, zaštiti manjina svih predznaka, podizanju opšteg standarda života, učiniti svet demokratskim, pomoći očuvanju svetskog mira (makar i silom) i podstaći održivost razvoja (Simeunović 2014).

Struktura protivnika globalizacije daleko je od homogene. Pripadnici antiglobalističkih pokreta smatraju da globalizacija pospešuje potiranje nacionalnih identiteta, da od nje mogu da profitiraju samo akcionari multinacionalnih kompanija, da će doprineti nestanku mnogih biljnih i životinjskih vrsta, globalnom zagrevanju, stvaranju ozonskih rupa... Uz antiglobaliste najveću i najznačajniju skupinu protivnika globalizacije čine islamistički⁸ fundamentalisti.

Jedan od istaknutih kritičara globalizacije (Hazoni 2021) primećuje da globalisti imaju svoju veliku teoriju kako će svetu doneti mir i ekonomski prosperitet ukidanjem svih granica i ujedinjavanjem čovečanstva pod njihovom univerzalnom vladavinom. Ovaj autor uočava da je dovoljno obratiti pažnju na kampanju javnog sramoćenja svih onih koji ne žele da dele liberalno – globalističke vrednosti, njihovo žigosanje i stigmatizaciju, pa uvideti da globalizam, kao i svaki drugi totalitarni sistem pokazuje iste sklonosti, te su njegovi ideali postali jedan od najsnažnijih izvora mržnje i netolerancije.

Kritičari globalizacije ukazuju i na pogubne efekte inkulturacije koji se ogledaju u eroziji nacionalnih kultura i nacionalnih identiteta kroz proces u kojem se strana dobra i običaji prihvataju tako što se prilagođavaju lokalnim potrebama i uslovima (Hejvud 2004).

Za nacionalne suverenitete pogubna je ekonomska globalizacija, a globalizovana stvarnost svakodnevno svedoči da nasilje postoji i kao „imanentno ekonomska kategorija” (Fuzaro 2016). Globalizam, kao navodno liberalnu ideologiju (Džonston 2005) vidi samo kao puko sredstvo za uspostavljanje hegemonije bogatih i finansijski moćnih nad svetom.

Među kritičare globalizacije ubraja se i Sol tvrdeći da ona produbljuje jaz i razlike između bogatih i siromašnih i na nacionalnoj i na pojedinačnoj ravni, čemu je ponajviše doprinelo otvoreno i nekontrolisano tržište (Sol 2011). Zinovjev globalizam vidi kao surogat demokratije, oslabljene kontrole od strane vlasti i sistem vrednosti koji oslobađa ljude od moralnih ograničenja i rada na sebi (Zinovjev 2002).

Pored izvesnog broja više ili manje istaknutih intelektualaca, protivnici globalizacije su mahom iz redova običnog sveta dok su među pristalicama globalizacije (svuda u svetu) mahom pripadnici tzv. društvene elite – političari i pojedinci iz imućnih slojeva društva (Simeunović 2014).

⁸ Izraz „islamistički ekstremizam” usled korišćenja sufiksa „izam” više ukazuje od izraza islamski ekstremizam na sled, imitativnost, kao i na potencijalnu ideologiziranost i političku interpretaciju islama, čime se smanjuje mogućnost povrede osećanja vernika (Simeunović 2014).

2.1.2. EKONOMSKI I VOJNI ASPEKTI GLOBALIZACIJE

Globalizacija predstavlja moćan instrument rasprostiranja informatičke revolucije i superiornijih socijalnih formi – savremenog tržišta, kosmopolitske kulture i demokratije. U njenoj osnovi zapravo se krije jednostavan koncept zasnovan na tržišnom sistemu privređivanja i demokratiji zapadnog modela. Sa lakoćom se uočava da je politička globalizacija u funkciji ekonomske globalizacije i geostrateških interesa (Simeunović 2014).

Ekonomski ciljevi globalizacije lako su dokučivi: jedinstveno svetsko tržište, internacionalizacija proizvodnje pomoću direktnih investicija multinacionalnih kompanija, trgovina bez granica i formiranje sveobuhvatnog sistema integriranih finansijskih tržišta. Cilj je da se dolaskom do jeftinih sirovina (pre svega energenata), uz minimalna ulaganja i jeftinu radnu snagu ostvari što veći profit.

Globalizacija je, pre svega ekonomski proces i upravo na tom, ekonomskom planu je nezaustavljiva i upravo tu su otpori prema njoj (gotovo bez izuzetka) najintenzivniji. Ako su, a jesu, Sjedinjene Američke Države (SAD) perjanica i glavni kreator globalizma i globalizacije, a Ruska federacija (RF) i Narodna Republika Kina (NRK) najmoćniji oponenti, onda je ekonomija prostor na kom su najmanje nausaglašeni.

Politički, otpori globalizaciji (više ili manje eksplicitni i radikalni) prisutni su i biće i ubuduće širom planete, dok se za jedan „programski cilj” može reći da je skoro ostvaren, a to je ekonomski poredak sveta.

Vojnostrateška dimenzija procesa globalizacije veoma je složena. Svojevremeno opšteprihvaćeno mišljenje (posle okončanja Hladnog rata) da će svet postati i racionalniji i bezbedniji, ne samo da je doveden u pitanje, već se pokazalo potpuno neodrživim.

Naprotiv, čak su se i pojedina mišljenja svetski priznatih autoriteta iz oblasti bezbednosti samo koju godinu kasnije pokazala kao pogrešna i neutemeljeno optimistična: „Terorizam će u budućnosti biti uglavnom simbolična pretnja po Sjedinjene Američke Države” (Howard 1994).

Uprkos ogromnom povećanju obima međuzavisnosti i saradnje, vojna sila je veoma značajna u procesu globalizacije. Postoje čak predviđanja da će vojno – represivna dimenzija globalizacije tokom 21. veka biti još izraženija. S tim u vezi, u svetlu najnovijih dešavanja na tlu Ukrajine nije neuputno upitati se da li je na pomolu rekonceptualizacija već nekoliko decenija prisutne „doktrine” o smeni bipolarne strukture unipolarnom strukturom organizovane vojne sile?!

Ipak, pre svega revitalizacija NATO – a i širenje njegovih nadležnosti van teritorija zemalja članica, izražena snažna tendencija planetarnog vojnog intervencionizma i težnja SAD za uspostavljanjem i očuvanjem apsolutnog primata na osnovu sopstvene vojne moći, dopunjavaju sliku o ambivalentnom karakteru globalnog procesa i neizvesnostima koje donosi (Stojanović 2009).

Za neke teoretičare uspostavljanje svetskog vojnog poretka jedan je od ključnih fenomena procesa globalizacije (Gidens 2000), dok drugi tvrde da je vojna globalizacija mreža međuzavisnosti u kojima se primenjuju sila ili pretnja silom, pri čemu se povremeno dešava i novi oblik vojne globalizacije – globalizacija terorističke mreže (Naj 2004).

Ovu uzročno – posledičnu vezu (Volerstin 2004) objašnjava na sledeći način: „Kada se univerzalizmi koriste za uništavanje i tlačenje, ljudi nalaze utočište u partikularizmima. Oni predstavljaju odbranu očiglednu i to uglavnom veoma nužnu”.

U ovom kontekstu treba shvatiti i ukazivanje bivšeg Generalnog sekretara Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) Kofi Anana koji kaže da milioni ljudi u celom svetu globalizaciju doživljavaju ne kao instrument progresa, već kao rušilačku silu, sličnu uraganu i sposobnu da ubije život, rad i porodice.

Za mnoge ljude karakteristično je jako osećanje suprotstaviti se se tom procesu i ostati spokojan u uslovima nacionalizma, fundamentalizma i drugih „izmova” (Annan 2003).⁹

2.2. PROMENA POLITIČKO – BEZBEDNOSNIH DISKURSA

2.2.1. NOVI POLITIČKO – BEZBEDNOSNI DISKURSI NA GLOBALNOM NIVOU

Brojna su i kompleksna pitanja, dileme, strepnje i prognoze koje potresaju savremeno čovečanstvo. Nauka i tehnologija kao rukovodeće koncepcije našeg doba dovele su do napretka i dobrobiti za čoveka bez presedana u istoriji. Sa jedne strane njihov razvoj omogućio je prevazilaženje tradicionalnih kulturnih ograničenja, a sa druge strane omogućio proizvodnju oružja koja predstavlja planetarnu opasnost.

Ova činjenica implicira pitanja od globalnog značaja: šta se događa i šta će se dešavati sa međunarodnim poretom ako je tehnologija postala takav segment svakodnevnog života da je počela da definiše sopstveni univerzum kao jedino relevantan fenomen (Kisindžer 2015)?

Da li je destruktivnost moderne tehnologije naoružanja toliko velika da bi sveopšti strah mogao ujediniti čovečanstvo kako bi se eliminisao užas rata ili će posedovanje ovakvih oružja stvoriti permanentne zle slutnje?

Može li brzina i obim komunikacija porušiti barijere između društva i pojedinca i doneti transparentnost takvih razmera koja će utrti put za ostvarenje svevekovnog sna o ljudskom zajedništvu?

Ili će se dogoditi nešto sasvim suprotno pa će čovečanstvo, preplavljeno oružjem za masovno uništenje, premreženo transparentnošću i lišeno svake privatnosti biti bačeno u jedan svet bez granica i bez poretka, posrćući iz krize u krizu uopšte ih ne razumevajući (Kissinger *et al* 2021).

U tako usložnjenom konstelaciji odnosa i relacija na svetskom nivou, savremeni terorizam – sa svim svojim predznacima i manifestacionim oblicima – nametnuo se kao pitanje od prvorazrednog značaja.

⁹ Dostupno na: <https://studylib.net/doc.12909862>

Od strane teoretičara dugo ignorisan, posle čestih eskalacija i dugog trajanja, a naročito nakon napada Al Kaide na Njujork i Vašington, terorizam je postao jedan od najatraktivnijih fenomena za istraživače društveno – političkih odnosa (Simeunović 2009).

O fenomenu terorizma biće više reči u poglavljima koja slede na raznih aspektata (etimologija, problem definisanja, politička teorija...).

Ovaj segment rada ukazaće na dva aktuelna sukoba koja su već dugo u fokusu javnosti na globalnom nivou, čiji se rasplet i ishod ne naziru, a koji imaju potencijal da u znatnoj meri izmene (i već su izmenili) političko – bezbednosne diskurse na globalnom nivou.

Prvi je (mada konfrontacija traje znatno duže eskalirao u februaru 2022. godine između Rusije i Ukrajine, a drugi je otpočeo 7. oktobra 2023. godine terorističkim napadom Hamasa na pogranična izraelska naselja i unutrašnjost Izraela, nakon čega je, po mnogim analitičarima, usledio prenatržen, čak i brutalan odgovor izraelskih oružanih snaga.

U zavisnosti od perspektive posmatranja, o ukrajinskoj krizi donose se sasvim suprotni zaključci. Narativ tzv. kolektivnog Zapada zasnovan je na jednostavnoj premisi – Rusija je 24. februara 2022. godine napala Ukrajinu, suverenu državu i samim tim je jedini krivac.

Sa druge strane, brojni analitičari ističu da ovim sukobom na površinu izbija geopolitička suština sadržana u interesima nasleđenim iz hladnoratovske ere, iako konačni obračun dolazi sa tridesetak godina zakašnjenja i bitno izmenjenim odnosima i pozicijama (Todorović & Kalinović 2022).

Takođe, poznato je da je jedan od glavnih američkih stratega (Brežinski 1998) tvrdio da je Rusija bez Ukrajine samo azijska sila, a sa Ukrajinom evroazijska sila, te je prema tome, odvajanje Rusije od Ukrajine današnja težnja angloameričke geopolitike.

Oružano sukobljavanje dveju zemalja (u Rusiji predstavljeno kao „specijalna vojna operacija” a u Ukrajini, Zapadnim zemljama i u delu drugih država kao „agresija i invazija”) označilo je početak velikih promena u međunarodnim odnosima, a kakve će biti posledice ovog oružanog sukoba koji je već zašao u treću godinu ostaje da se vidi.

Ukoliko geopolitiku razumemo kao „nauku kako vladati” (Dugin 2004), posmatrano iz geopolitičke perspektive, eskalacija ukrajinske krize impliciraće (i već to čini) promene geopolitičkog okruženja, a od tih promena zavisice i oblikovanje strukture svetskog političkog sistema (Proroković 2022).

Što se tiče sukoba u pojasu Gaze, od 7. oktobra 2023. godine na globalnom nivou postojaće brojne pretpostavke, (hipo)teze i tumačenja. U vezi sa pozadinom Hamas-ove odluke da baš u odabranom trenutku preduzme teroristički napad na Izrael (Tanasković 2023).

Ono u čemu se većina analitičara slaže jeste da to Hamas nije samoinicijativno smislio, organizovao i izveo iznenadivši tako i poslovično predostrožne izraelske službe bezbednosti.

Po jednjima, iza svega stoji Rusija kako bi pažnju svetske zajednice skrenula sa rata u Ukrajini, drugi u svemu vide dugu ruku Irana i njegovog regionalnog poverenika Hezbolaha, treći u svemu vide zaveru perfidnih britanskih tajnih službi.

Kao ni rusko – ukrajinskom, ni izraelsko – palestinskom sukobu ne vidi se kraj. Još je jedan od najboljih poznavalaca jevrejsko/izraelsko – arapskih/palestinskih odnosa Rodinson bio pesimista u pogledu šansi da se razmrsi ovaj bliskoistočni čvor.

Pesimističkim prognozama doprinose nebrojeni izukršteni politički, društveni, istorijski i savremeni, kako lokalni, tako i regionalni i globalni razlozi, i zato se uprkos idejama, planovima, privremenim i parcijalnim sporazumima, rasplet ne vidi (Tanasković 2023).

2.2.1.1. PRAVNO – NORMATIVNI OKVIR ORGANIZACIJE UJEDINJENIH NACIJA (OUN) I EVROPSKE UNIJE (EU) ZA PITANJA TERORIZMA I RADIKALIZACIJE

Sa ciljem borbe protiv terorizma Organizacija Ujedinjenih nacija (OUN) donela je niz dokumenata¹⁰ koji čine pravni okvir za suprotstavljanje i sprečavanje terorizma u okviru ove organizacije, koji nisu uspostavili univerzalnu definiciju terorizma, već su kao predmet inkriminisanja odredili pojedina ponašanja, koja se imaju smatrati krivičnim delima terorizma (Bodrožić 2016).

Prvi sporazum koji se eksplicitnije bavi problematikom terorizma odnosi se na Konvenciju o prekršajima i nekim drugim aktima izvršenim u vazduhoplovima (1963) (Convention on Offences and Certain Other Acts Committed on Board Aircraft 1963). U narednih četvrt stoleća (do 1988. godine) usvojeno je više konvencija koje su se odnosile na pitanja sigurnosti civilnog vazduhoplovstva, pomorske plovidbe, zaštitu nuklearnog materijala i pitanja otimanja talaca (Bujak Stanko *et al* 2019).

Nakon usvajanja Međunarodne konvencije o sprečavanju terorističkih napada bombama (1997) (International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings 1997), Međunarodne konvencije o suzbijanju finansiranja terorizma (1999) (International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism 1999) i Međunarodne konvencija o suzbijanju akata nuklearnog terorizma (International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism 2005), Savet bezbednosti u okviru poglavlja VII UN Povelje, 2001. godine usvojio je UN Rezoluciju 1373 (UN Security Council Resolution 1373 2001) koja obavezuje članice da spreče i suzbiju finansiranje terorističkih akata, zamrznu fondove i druga finansijska sredstva lica koja počine ili pokušavaju učiniti teroristička dela itd.

Generalna skupština Ujedinjenih nacija usvojila je 2006. godine Globalnu UN strategiju za borbu protiv terorizma (United Nations Global Counter – Terrorism Strategy, 2006) sa Akcionim planom, koju Generalna skupština revidira svake dve godine čime je čini živim dokumentom usklađenim sa prioritetima država članica u borbi protiv terorizma.

Ova Strategija predstavlja jedinstven globalni instrument za unapređenje nacionalnih, regionalnih i međunarodnih napora u borbi protiv terorizma. Njegovim ustajanjem konsenzusom 2006. godine, sve države članice Ujedinjenih nacija složile su se sa zajedničkim strateškim i operativnim pristupom borbi protiv terorizma.

¹⁰ Dokumenti usvojeni od strane Organizacije Ujedinjenih nacija u oblasti terorizma dostupni su na internet adresi: <http://www.un.org/en/terrorism/>; <http://www.un.org/en/terrorism/ctitf/>; <http://www.un.org/en/terrorism/strategy-counter-terrorism.shtml>, (pristupljeno 10. 09. 2022.)

Strategija ponovo potvrđuje da države članice imaju primarnu odgovornost za sprovođenje Globalne strategije Ujedinjenih nacija za sprečavanje i borbu protiv terorizma koji doprinose terorizmu.

Ovaj dokument šalje jasnu poruku da je terorizam neprihvatljiv u svim njegovim oblicima i manifestacijama i da su države članice odlučile da preduzmu praktične korake, pojedinačno ili kolektivno, za sprečavanje i borbu protiv terorizma. Ti praktični koraci uključuju široku lepezu mera u rasponu od jačanja kapaciteta država članica da se suprotstave terorističkim pretnjama do bolje koordinacije antiterorističke arhitekture i aktivnosti sistema Ujedinjenih nacija.

Revizija Globalne strategije Ujedinjenih nacija za sprečavanje i borbu protiv terorizma i nasilnog ekstremizma koji doprinose terorizmu koja se, kao što smo već istakli, dešava na svake dve godine predstavlja priliku za države članice da obnove međunarodnu posvećenost multilateralnim naporima u borbi protiv terorizma, kao i da sagledaju napredak u sprovođenju ove strategije u proteklom predviđenom periodu i identifikuju dalje oblasti koje zahtevaju pažnju u narednom dvogodišnjem periodu.

Deveti po redu pregled Globalne strategije Ujedinjenih nacija za borbu protiv terorizma i nasilnog ekstremizma predviđen je za 2026. godinu i poklopiće se sa dvadesetom godišnjicom njenog usvajanja.

Kada sagledamo aktivnosti Evropske unije koje se odnose na borbu protiv terorizma, potrebno je istaći da je još 1977. godine Savet Evrope usvojio je Konvenciju o suzbijanju terorizma (European Convention on the Suppression of Terrorism 1977) koja se, pre svega, odnosi na pitanje ekstradicije osumnjičenih za terorizam. Konvencija je 2003. godine dopunjena Protokolom (Protocol amending the European Convention on the Suppression of Terrorism 2003).

Još pre tog dokumenta bitan korak za unutrašnju bezbednost na području tadašnje Evropske zajednice predstavlja tzv. Trevi inicijativa¹¹. Na ovu Inicijativu nadovezuje se deo iz Ugovora o Evropskoj uniji iz 1992. godine (Treaty on European Union 1992) kojim je regulisana potreba za policijskom saradnjom sa ciljem sprečavanja i borbe protiv terorizma.¹²

Prouči li se pomnije Akcioni plan za borbu protiv organizovanog kriminala iz 1997. godine (Action Plan to Combat Organized Crime 1997) uočava se da unutar Trećeg poglavlja nije predviđeno nijedno sredstvo za borbu protiv terorizma, već su regulisane isključivo mere za borbu protiv organizovanog kriminala. Razlog očigledno treba tražiti u činjenici da se terorizam na iskraju poslednje decenije prošloga veka još uvek smatrao samo segmentom organizovanog kriminala.

Odmah posle terorističkog napada na Svetski trgovinski centar u Njujorku 11.09.2001. godine održan je vanredni sastanak Evropskog saveta u Briselu čiji rezultat predstavljaju zaključci i Akcioni plan u vezi sa izgradnjom evropske politike u borbi protiv terorizma (Conclusions and Plan of Action of the Extraordinary European Council 2001). Pored ostalog, Akcionim planom predviđeno je formiranje što šire globalne koalicije u borbi

¹¹ Trevi inicijativa je neformalno telo za međunarodnu saradnju država članica na području pravosuđa (ministri pravosuđa prvi put su se sastali 1976. godine u Luksemburgu) i bezbednosti (ministri unutrašnjih poslova sastali su se prvi put 1975. godine u Treviju) (Radaković Groš 2018).

¹² Poglavlje VI, čl. K1. st. I.9. Ugovor o Evropskoj uniji (Treaty on European Union), Maastricht, 07.02.1992. Dostupno na: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf

protiv terorizma, usvajanje zajedničke definicije terorizma (do danas nije usvojena, op.a.), razmena podataka koji su povezani s terorizmom između država članica i Europol-a, formiranje specijalnog antiterorističkog tima unutar Europol-a itd (Radaković Groš 2017).

Savet Evropske unije krajem 2003. godine usvojio je Evropsku bezbednosnu strategiju (European Security Strategy: A Secure Europe in a Better World 2003) koja terorizam identifikuje kao ključnu pretnju bezbednosti Evrope, povezujući ga s nasilnim ekstremizmom. Kao uzroke, takvog terorizma Strategija prepoznaje pritisak modernizacije, kulturološke, sociološke i političke krize, otuđenje mladih ljudi koj žive u stranim društvenim zajednicama (Radaković Groš 2017).

Naredne, 2004. godine Evropski savet usvojio je Deklaraciju za borbu protiv terorizma (Declaration on Combating Terrorism 2004) koja u tački 8. utvrđuje strateške ciljeve za usvajanje dopuna Akcionog plana EU.

2005. godine, podstaknuta bombaškim napadom u Londonu Evropska unija je 30.12. iste godine usvojila Protivterorističku strategiju Evropske unije (The European Union Counter – Terrorism Strategy 2005). Ovaj dokument ima izuzetnu važnost iz dva razloga. Naime, prvi put se eventualna radikalizacija dovodi u vezu sa terorizmom, a prevencija se proglašava za strateški cilj.

U svim kasnijim dokumentima Evropske unije koji se odnose na ovu oblast prevencija (koja predstavlja osnovnu temu ovog rada) se ističe kao jedan od ključnih faktora u borbi protiv terorizma. Sa fokusom na borbi protiv radikalizacije i regrutovanja u terorističke grupe Protivteroristička strategija Evropske unije nije izmenjena niti dopunjena od donošenja 2005. godine.

2010. godine usvojena je Unutrašnja bezbednosna strategija (The EU Internal Security Strategy in Action: A Five Steps Towards More Secure Europe 2010), koja je izmenjena i dopunjena pet godina kasnije. Odnosi se na period od 2015-2020. godine, a u trećem poglavlju tačke 2. propisane su mere za prevenciju radikalizacije poput projekta SAFIRE (o ovom projektu biće više reči u narednim poglavljima ovog rada).

Strategijom su, takođe, propisane mere za prevenciju radikalizacije poput RAN-a (Radicalisation Awareness Network). Već sledeće 2011. godine ova mreža je razvijena i od tada okuplja stručnjake iz čitave Evrope u borbi protiv radikalizacije. U stranicama koje slede RAN aktivnostima biće posvećena posebna pažnja.

Početakom 2014. godine Evropska komisija usvojila je dokument pod nazivom „Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Preventing Radicalization to Terrorism and Violent Extremism – Strengthening the EU Response 2014”. Ovim dokumentom uočena je važnost mera prevencije i propisano deset konkretnih mera koje se oslanjaju na predloge i iskustva do kojih se došlo u okviru RAN-a:

1. Sve države članice treba da razviju nacionalne strategije za prevenciju radikalizacije
2. Konsolidovati znanja o prevenciji radikalizacije
3. Bolje uskladiti rad RAN-a sa potrebama država članica
4. Kako je radikalizam najbolje uočiti i sprečiti na lokalnom nivou, neophodno je opremiti lokalne aktere, odnosno one koji imaju prvi i direktni kontakt sa pojedincima koji su u opasnosti od radikalizacije, potrebnim znanjima i veštinama, kako bi znali da prepoznaju znakove ove pojave

5. Države članice trebalo bi da razvijaju strategije izlaza, kako bi pomogli pojedincima da napuste nasilni ekstremizam
6. Bliže saradivati sa civilnim društvom i privatnim sektorom u rešavanju izazova koji se javljaju na internetu
7. Osnaživati žrtve, kako bi pomogle u prevenciji radikalizacije
8. Podstaci mlade ljude da razmišljaju kritički o porukama ekstremista
9. Dalje istraživanje trendova radikalizacije i procena postojećih praksi
10. Saradivati sa partnerskim zemljama u cilju sprečavanja i suprotstavljanja radikalizaciji, kako unutar, tako i izvan Evropske unije

Nakon bombaškog napada na Pariz, 2015. godine usvojena je Evropska agenda o bezbednosti (The European Agenda on Security 2015).

Za ovaj rad zanimljivo je što navedeni dokument u borbi protiv terorizma posebno naglašava prevenciju radikalizacije. Uz to naglašava se da evropski odgovor na ekstremizam ne sme da vodi ničijoj stigmatizaciji, već mora biti usmeren očuvanju vrednosti tolerancije, različitosti, međusobnog poštovanja i pluralističkih zajednica (The European Agenda on Security 2015).

Nakon napada na Šarli ebdo (Charlie Hebdo) 2015. godine Komisija je u svojoj Evropskoj agendi o bezbednosti predložila osnivanje Evropskog centra za borbu protiv terorizma (European Counter Terrorism Centre (ECTC) 2015) u cilju brže razmene informacija i operativnog postupanja nadležnih organa država članica, koji objedinjuje informacije o stranim terorističkim borbama, vatrenom oružju, eksplozivima, finansijskim obaveštajnim podacima i online propagandi za podršku jedinicama država članica sa sprovođenjem zakona u borbi protiv terorizma.

15. marta 2017. godine Evropska Unija usvojila je Direktivu o borbi protiv terorizma (Directive on Combating Terrorism 2017) koja ima za cilj jačanje pravnog okvira i uključuje nova krivična dela koja se odnose na obuku i putovanja u inostranstvo, kao i finansiranje terorizma u i izvan Evropske unije u terorističke svrhe.

Za ovaj rad posebno je važna Globalna strategija za spoljnu i bezbednosnu politiku Evropske unije (A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy: Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe 2016) iz 2016. godine u kojoj je bezbednost Unije izdvojena kao jedan od prioriteta.

U mere za borbu protiv radikalizacije uvršteno je jačanje partnerstva sa organizacijama civilnog društva, socijalnim partnerima, privatnim sektorom, kao i jačanje interkulturalnog dijaloga.

24. jula 2020. godine Evropska komisija usvojila je novu Strategiju bezbednosti Evropske Unije (2020) (EU Security Union Strategy 2020) za period od 2020-2025. godine, koja definiše četiri strateška prioriteta u borbi protiv terorizma sa ciljem da obezbedi sigurnost u svom fizičkom i digitalnom okruženju. To su:

- Borba protiv terorizma i organizovanog kriminala koja obuhvata organizovani kriminal, terorizam i radikalizaciju
- Bezbedno okruženje, koje obuhvata sajber sigurnost, zaštitu javnih prostora i kritičnu infrastrukturu,
- Izgradnja snažnog bezbednosnog ekosistema koji obuhvata jačanje istraživanja i inovacija, jačanje spoljnih granica, saradnju i razmenu informacija, unapređenje veština i informacija,

- Suočavanje s novim pretnjama koje se odnose na nedozvoljene sadržaje na internetu, hibridne pretnje, sajber kriminal, što je od posebne važnosti, tzv. savremeno krivično gonjenje kao odgovor na savremene bezbednosne izazove i pretnje.

Usled sve veće promene bezbednosnog okruženja, a koje se pre svega odnosi na rusko – ukrajinsku krizu, Evropska komisija redovno objavljuje Izveštaje o napretku sprovođenja Strategije bezbednosti Evropske unije, kojima predstavlja pregled mera koje su preduzete na svim poljima bezbednosti Evropske unije, čime šalje jasnu poruku da poseduje kapacitete da obezbedi sigurnost u svom fizičkom i digitalnom okruženju. Prvi Izveštaj o napretku donet je 2020. godine, dok su u naredne dve godine doneta po dva Izveštaja godišnje.¹³

2.2.1.2. STRATEŠKI I ZAKONSKI OKVIR ZA PREVENCIJU I SPREČAVANJE NASILNOG EKSTREMIZMA (P/SNE) I TERORIZMA U REPUBLICI SRBIJI

Kao osnovni dokument u borbi protiv terorizma Republika Srbija je oktobra 2017. godine usvojila Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period 2017-2021. godine (Službeni glasnik RS, broj 94717 od 19.10.2017. godine), čiji sastavni deo je i Akcioni plan za njeno ostvarivanje.

Nacionalnom strategijom za sprečavanje i borbu protiv terorizma terorizam se prepoznaje kao pretnja po osnovne vrednosti na kojima Republika Srbija počiva, kao što su vladavina prava, ljudska prava i demokratija, uključujući mir i bezbednost građana, suverenitet i teritorijalni integritet, kao i međunarodni mir.

Nacionalna politika u ovoj oblasti zasnovana je na osudi svih dela terorizma, a prepoznajući univerzalni karakter terorizma i ekstremizma uviđa se neophodnost kontinuirane i široke saradnje država na globalnom i regionalnom planu radi uspostavljanja zajedničkog pristupa.

Definisana je i značaj prevencije u nastojanju da se obezbedi trajna globalna i regionalna stabilnost u suzbijanju bezbednosne pretnje koje donosi terorizam i druge pretnje koje su sa njom povezane.

U analizi stanja i izazova ukazuje se da je pretnja od terorizma u Republici Srbiji realna, a da se države regiona, uključujući i Srbiju suočavaju sa jačanjem nasilnog ekstremizma i porastom radikalizacije određenih pojedinaca i grupa.

Prilikom izrade Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma korišćeni su opšteprihvaćeni međunarodni standardi i preuzete međunarodno – pravne obaveze, posebno one utemeljene na dokumentima Ujedinjenih nacija i Evropske unije o kojima je detaljno pisano u prethodnom segmentu ovog rada.

¹³Dostupno na: <https://commission.europa.eu>

Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma navodi i specifične izazove i pretnje u oblasti terorizma i nasilnog ekstremizma:

- Etnički motivisani ekstremizam i separatističke tendencije na pojedinim delovima teritorije, s mogućnošću prerastanja u terorizam, posebno u vezi s jednostrano proglašenom nezavisnošću Kosova i Metohije
- Povratak terorističkih boraca iz konfliktnih područja u Srbiju ili države regiona, dodatno radikalizovanih i osposobljenih za izvršenje terorističkog napada, koji mogu da posluže kao negativan model
- Delovanje pripadnika i simpatizera radikalnih i islamističkih pokreta i organizacija, organizaciono i funkcionalno povezanih sa sličnim pokretima u regionu i šire
- Kontinuirano propagandno delovanje radikalnih verskih propovednika, pojedinaca ili grupa koji tendencioznom interpretacijom verskog učenja svesno šire ideologiju nasilnog ekstremizma, kao i radikalizaciju mladih konvertita
- Opasnost od infiltracije terorista u uslovima masovnog priliva migraanta i izbeglica koji prevazilazi kapacitete Republike Srbije za prihvatanje

Prvobitni stav iz Nacrta Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma da su jedan od najvećih problema „društvene mreže, kojima se širi netrpeljivost i ekstremni stavovi”, u konačnoj verziji, na izričito insistiranje eksperata Evropske unije, preformulisano je, pa je problem prepoznat kao „zloupotreba društvenih mreža” (Kostić *et al* 2019).

Kao prednosti Republike Srbije u borbi protiv terorizma navode se građansko društvo, zaštita manjinskih prava u Republici Srbiji na nivou najviših standarda i postojeća verska tolerancija između najvećih verskih zajednica, dok su kao slabosti prepoznate nedovoljna integritetnost pojedinih grupa u društvu, slabljenje uloge porodice kao posledica globalnih tendencija i zloupotrebe društvenih mreža za širenje netrpeljivosti i ekstremnih stavova.

Za temu ovog rada od velike važnosti je jedna činjenica. Naime, Nacionalnom strategijom za sprečavanje i borbu protiv terorizma su prioritetne oblasti razvrstane u četiri grupe, a kao prioritetna oblast prepoznata je upravo prevencija terorizma.

U okviru navedene, prve prioritetne oblasti formulisano je pet strategijskih ciljeva:

1. Izgrađena bezbednosna kultura građana
2. Rana identifikacija uzroka i faktora koji pogoduju širenju nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode u terorizam (NERVT)
3. Okruženje koje demotiviše regrutovanje mladih za učešće u terorističkim aktivnostima
4. Visokotehnološki sistemi komunikacije i digitalnih mreža otporni na širenje NERVT-a
5. Veština strateške komunikacije

Zanimljivo (ukoliko to nije preblaga reč) je kako kreatori Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma ni u jednoj razradi strategijskih ciljeva koji se odnose na prevenciju kao prvu prioritetnu oblast nisu eksplicitno pomenuli implementaciju prevencije u obrazovni sistem, dok se usputno i manje više floskularno tek pominje u okviru prvog

strategijskog cilja kroz formulaciju potrebe za „osmišljenim delovanjem na polju formalnog i neformalnog edukovanja”.

Još jednu činjenicu treba napomenuti. Punih sedam godina pre usvajanja Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma Evropska komisija je 2011. godine uspostavila mrežu za podizanje svesti o radikalizaciji (u ovom radu već pominjani RAN). Predviđena i u Srbiji pratećim Akcionim planom za sprovođenje Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma, ova mreža do današnjeg dana ostala je mrtvo slovo na papiru.

Dakle, kreatori Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma imali su na raspolaganju uvid u višegodišnje iskustvo RAN organizacija (više od 700 umreženih udruženja u (pre Bregzita) 28 zemalja i RAN-ov „Zbornik pristupa i praksi” (Ran Collection of Approaches and Practices 2020) koji predstavlja pregled različitih uvida, naučenih lekcija i praksi do kojih se došlo. Ideja je da Zbornik služi kao praktično sredstvo za stručnjake, lokalne aktere i donosiocce odluka.

Podsećanja radi, u Rezimeu Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma navodi se da su prilikom njene izrade korišćeni „opšteprihvaćeni međunarodni standardi”, „vrednosti protivterorističke Strategije Evropske unije”, „osnovni međunarodni instrumenti za borbu protiv terorizma” uključujući i „smernice, prioritete i napore za prevenciju i suzbijanje NERVT aktivnosti”?!

Nadalje, sprovođenje Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma predviđeno je realizacijom pratećeg Akcionog plana koji sadrži aktivnosti, indikatore, nosioce aktivnosti, vremenski rok i finansijska sredstva koja su opredeljena za pet ministarstava: Spoljnih i Unutrašnjih poslova, Kulture i informisanja, zatim Trgovine, Turizma i telekomunikacija i Ministarstvo pravde.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja svrstano je u kategoriju „organa državne uprave” koji nemaju troškove neophodne za implementaciju aktivnosti Akcionog plana za Nacionalnu strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma (Službeni glasnik RS, br.55/05).

Naposletku, u Aneksu br. 2 kojim se definišu partneri za sprovođenje Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma Ministarstvo prosvete nije zavrnilo zapaženije mesto, a svrstano je u grupu „drugih ministarstava i organa uprave”, iza, primera radi, Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine ili Ministarstva trgovine, turizma i telekomunikacija.

Među deset definisanih grupa partneri za sprovođenje Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma, na poslednjem, desetom mestu navedena je akademska i univerzitetska zajednica.

Pored Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma, usvojeno je još nekoliko dokumenata važnih za predmetnu oblast:

- Strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2020. do 2024. godine (Službeni glasnik RS, br.14/2020)¹⁴

¹⁴ Ovoj Strategiji prethodile su dve Nacionalne strategije, prva Nacionalna strategija (2008–2013) doneta je sa ciljem da se efikasno uspostavi složeni i sveobuhvatan sistem za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma, a druga nacionalna strategija bila je nastavak prve, i za cilj je imala unapređenje delotvornosti sistema. Vlada Republike Srbije je drugu Nacionalnu strategiju za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma donela

- Akcioni plan za sprovođenje Strategije za za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2020. do 2022. godine (Službeni glasnik RS, br. 40/2022.)
- Akcioni plan za sprovođenje Strategije za za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2022. do 2024. godine (Službeni glasnik RS, br.40/2022.)
- Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za period od 2017. do 2022. godine (Službeni glasnik RS, br.77/2017)
- Akcioni plan za sprovođenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za 2019. i 2020. godinu (Službeni glasnik RS, br.50/2019-42)
- Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglica i interno raseljenih lica za period od 2015. do 2020. godine (Službeni glasnik RS, br.62/2015-4)
- Odluka o procesu izveštavanja, praćenja i vrednosvanja sprovođenja Akcionog plana za poglavlje 24 – Pravda, sloboda i bezbednost, u sklopu pristupnog procesa Republike Srbije u Evropsku uniju (Službeni glasnik RS, br.110/2016)
- Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2014-2018 (Službeni glasnik RS, br.60/2013-3)
- Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2022-2030. (Službeni glasnik. RS, br. 12/2022-58)
- Strategija za upravljanje migracijama (Službeni glasnik RS, br. 59/2009)
- Strategija za upravljanje ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027.godine (Službeni glasnik RS, br. 21/2020)
- Akcioni plan za period 2021-2023 za sprovođenje Strategije o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. godine (Službeni glasnik RS, 57/2023)
- Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma (Službeni glasnik RS, br.113/2017, 91/2019, 153/2020 i 153/2020)
- Zakon o ograničavanju raspolaganja imovinom u cilju sprečavanja terorizma i širenja oružja za masovno uništenje (Službeni glasnik RS, br. 29/15, 113/2017, 41/2018)

Od posebnog značaja je regulisanje predmetne oblasti Krivičnim zakonikom Republike Srbije. Krivična dela koja su u neposrednoj vezi sa terorizmom su, pre svega, propisana glavom trideset četvrtom Krivičnog zakonika (krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom).

To su, pre svega, krivično delo terorizam (član 391), javno podsticanje za izvršenje terorističkih dela (član 391a), vrbovanje i obučavanje za vršenje terorističkih dela (član 391b), upotreba smrtonosne naprave (član 391v), uništenje i oštećenje nuklearnog objekta (član 391g), finansiranje terorizma (član 393) i terorističko udruživanje (član 393a). Naravno, postoji i čitav niz drugih krivičnih dela (propisanih u drugim glavama Krivičnog zakonika) koja imaju veze sa terorizmom (npr. otmica vazduhoplova, broda i drugog prevoznog sredstva - član 293).

Treba naglasiti da su u proteklim godinama zakonski opis ovih krivičnih dela, radnje izvršenja i zaprećene kazne više puta menjani, pre svega zbog potreba Republike Srbije (s obzirom da je borba protiv terorizma jedno od osnovnih opredeljenja i ciljeva), kao i zbog

31. decembra 2014. godine, sa rokom primene do kraja 2019. godine (Strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2020. do 2024. godine).

usklađivanja sa međunarodnih dokumenata iz ove oblasti (pre svih Ujedinjenih nacija), gde je opšta ocena da je Krivični zakonik, u najvećoj meri, sa ovim dokumentima, usklađen.

Naravno, pitanje usklađivanja i menjanja odredbi Krivičnog zakonika u ovoj oblasti i nadalje je uvek otvoreno, predmet je svih analiza i jedan od prioriteta koji se detaljno razmatraju prilikom svih mogućih izmena Krivičnog zakonika.

Izmenama Krivičnog zakonika iz 2014. godine za pitanje borbe protiv terorizma od značaja su uvođenje dva nova krivična dela koja se odnose na učestvovanje naših državljana u oružanim sukobima u drugim državama, a posebno se postavilo u vreme borbe protiv ISIS-a, koja je proglašena za terorističku organizaciju.

To su sledeća krivična dela: učestvovanje u ratu ili oružanom sukobu u stranoj državi (član 386a) i odnose se na državljane Republike Srbije koji učestvuju u ratu ili oružanom sukobu u stranoj državi, kao pripadnike vojnih ili paravojnih formacija strana u sukobu, a nisu državljani te strane države, kao ni pripadnici zvanične misije međunarodne organizacije čiji je Republika Srbija član, kao i krivično delo organizovanje učestvovanja u ratu ili oružanom sukobu u stranoj državi (član 386b).

Izmenama i dopunama Krivičnog zakonika iz novembra 2016. godine inkriminisane su pripremne radnje za izvršenje krivičnog dela terorizam iz člana 391 Krivičnog zakonika na način što je predviđeno da nabavljanje ili osposobljavanje sredstava za izvršenje krivičnog dela terorizma ili otklanjanje prepreke za njegovo izvršenje ili dogovaranje, planiranje ili organizovanje njegovog izvršenja ili preduzimanje druge radnje kojom se stvaraju uslovi za njegovo neposredno izvršenje, kažnjivo zatvorom od jedne do pet godina.

Takođe, propisano je da je upućivanje ili prebacivanje na teritoriju Srbije lica ili oružja, eksploziva, otrova, opreme, municije ili drugog materijala, kažnjivo zatvorom od dve do deset godina.

Narodna skupština je usvojila Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika 22. maja 2019. godine. Izmenama i dopunama odredaba čl. 291., 292., 293., 297., 391b, 392. i 393. Krivičnog zakonika izvršeno je potpuno usklađivanje sa Preporukom br. 5 Radne grupe za finansijsku akciju o finansiranju terorizma (Financial Action Task Force (FATF)¹⁵).

Novousvojenim zakonskim rešenjima se opis krivičnih dela iz navedenih članova Krivičnog zakonika usaglašava sa opisom krivičnih dela iz svih međunarodnih konvencija sadržanih u Aneksu Međunarodne Konvencije o suzbijanju finansiranja terorizma.

Takođe, inkriminisana je radnja putovanja u inostranstvo koje je povezano sa terorizmom čime je, između ostalog, izvršeno usklađivanje sa odredbom čl. 9 Direktive Evropskog parlamenta i Saveta EU 2017/541. Proširen je opis krivičnog dela finansiranje terorizma i precizno definisan pojam „sredstava” kod tog krivičnog dela, s obzirom da su to obaveze koje proizilaze iz FATF Preporuke br. 5, kao i drugih međunarodnih standarda.

Pored toga, izmenama i dopunama Krivičnog zakonika (Sl. glasnik RS, br. 35/2019) iz maja 2019. godine, pooštrena je kazna za najteže oblike krivičnih dela iz člana 391. (terorizam), člana 391v (upotreba smrtonosne naprave), člana 391g (uništenje i oštećenje nuklearnog objekta) i člana 392. (ugrožavanje lica pod međunarodnom zaštitom), tako da je sada za te oblike propisana kazna doživotnog zatvora. Takođe, proširen je opis krivičnog dela

¹⁵ Radna grupa za finansijsku akciju (FATF) je nezavisno međuvladino telo koje se bavi razvojem i promocijom politika za zaštitu globalnog finansijskog sistema od pranja novca, finansiranja terorizma i finansiranja širenja oružja za masovno uništenje. Preporuke FATF su priznate kao standard za sprečavanje pranja novca (SPN) i finansiranja terorizma (FT).

finansiranje terorizma iz člana 393. Krivičnog zakonika – inkriminisanjem određenih radnji koje su do sada bile van kaznenog domašaja.

2.3. AKTUELNI BEZBEDNOSNI RIZICI U REPUBLICI SRBIJI I NA ZAPADNOM BALKANU

O bezbednosnim izazovima Republike Srbije i zemalja u okruženju delom je bilo reči i u prethodnom poglavlju, kroz analizu strateškog i zakonskog okvira za ovu oblast u Republici Srbiji.

Na bezbednosnu situaciju u Republici Srbiji, razume se, utiču kompleksna i dramatično dinamizirana dešavanja na globalnom nivou. Trenutno je, naravno, u fokusu rusko – ukrajinski sukob koji traje i rasplamsava se poslednjih desetak godina, a eskalirao je početkom 2022. godine. I po većem ili manjem, direktnom ili indirektnom stepenu i intenzitetu uključenosti drugih država ima karakter svetskog sukoba.

Intenzivirani političko – diplomatski pritisci, sve češće u formi uslovljavanja ili – ili, pa čak i otvorenih pretnji, učinili su da se Srbija nađe u poziciji između čekića i nakovnja. S bezbednosnog aspekta ne može se prenebregnuti činjenica da je izvestan broj (o egzaktnim ciframa ne može se pouzdano govoriti) građana Republike Srbije i okolnih zemalja bio i jeste direktno angažovan u ratnim sukobima, a neki su i procesuirani.

Trend povezanosti NERVT aktivnosti i specifične situacije u Republici Srbiji neki opisuju pojmovima relativne deprivacije i kulturalizacije politike. Istraživanje koje je finansirao Britanski savet (British Council 2018) ukazuje da stalno pogoršavanje ekonomske situacije, rasprostranjena (politička) korupcija i nefunkcionalne institucije onemogućavaju mnogim ljudima da zadovolje svoje osnovne potrebe, dok favorizuju manji broj ljudi sa jakim (političkim) vezama s druge strane, usled čega se lišeni pojedinci osećaju frustrirano, što može da dovede do pronalaženja utočišta u ekstremističkim grupama (Petrović & Stakić 2018).

Ovo istraživanje ukazuje i na nerešeno nasleđe prošlih sukoba kao na jedan od NERVT faktora, ali i na činjenicu da državni sistemi pružanja psihosocijalnih usluga nikada nisu priznavali činjenicu da stanovništvo masovno pati od postraumatskog sindroma (Petrović & Stakić 2018).

Pojedini autori uviđaju da su uzroci i osnove političkog nasilja u savremenoj Srbiji pretežno idejno – ideološke i političko – organizacione, a daleko manje materijalno – ekonomske i interpersonalne prirode (Simeunović 2014).

Tome doprinosi veliki broj ideologija na političkoj sceni, kao i političkih organizacija i politizovanih grupa, što Srbiju, uz Rumuniju, čini „šampionom pogrešno shvaćene pluralizacije rađajući raznovrsne posledice, a između ostalog profilirajući političko nasilje (Simeunović 2014).

Takođe, migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi predstavljaju nezanemarljiv bezbednosni izazov za zemlje Zapadnog Balkana, uključujući i Srbiju.¹⁶

Magnetizam Evrope za migrante daleko je širi od njenog bliskoistočnog i afričkog okruženja, čemu u prilog govori i podatak da je svaki deseti migrant u zemlje Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) došao iz Kine, a svaki četvrti iz Indije (OECD 2015). U tim okolnostima Republika Srbija će i dalje ostati tranzitno frekventna zemlja, te kao takva ima pred sobom nimalo lak zadatak da među migrantima identifikuje potencijalne ili prave teroriste.

Brojne dimenzije migracija pretvaraju ih u sve veći bezbednosni izazov koji se u Srbiji ogleda ne samo kroz uvećanu opasnost od terorizma, nego i kroz mogućnost izbijanja regionalnih konflikata (Simeunović 2015).

Poslednjih godina tzv. Homegrown terorizam¹⁷ koji ozbiljno ugrožava Zapadne zemlje u tesnoj je vezi sa Balkanom. Naime, veliki broj ekstremista i terorista koji su u proteklih petnaestak godina pokušali ili izveli teroristički napad u zemljama Zapada, ne samo da su u vezi sa Balkanom, već su sve više i rodom sa Balkana.

Od terorističkog napada na SAD 11. septembra 2011. godine nije bilo ni jednog značajnijeg terorističkog akta na tlu Zapadnih zemalja koji se na neki način ne bi mogao dovesti u vezu sa balkanskim zemljama. One nisu žarišta islamističkog terorizma, ali jesu njegova logistička baza i kao takve predstavljaju i potencijalno žarište (Simeunović 2014).

Usled prisustva ekstremnih verskih grupacija na tlu Republike Srbije i u njenom neposrednom okruženju, moguć je terorizam u sadašnjosti, a još više u budućnosti (Simeunović & Dolnik 2013).

Kao najopasniji vid savremenog terorizma, islamistički terorizam predstavlja ozbiljan bezbednosni izazov za sva društva Zapadnog Balkana (Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Makedoniju i Srbiju).

Rastući trend islamističkog ekstremizma na Zapadnom Balkanu, a naročito omasovljenje njegovih sledbenika uzrokovano je sa više faktora počev od neugašenih međuetničkih tenzija (a one su uvek i verske), delovanja novog talasa „domaćih” propovednika ekstremizma školovanih u islamskim zemljama, obnove prisustva i finansijske pomoći islamističkih humanitarnih organizacija, pa sve do neminovnih refleksija ratova na Bliskom Istoku (Simeunović 2019).

Pokušaj Islamske države (Islamic State), kakode poznate kao Islamska država u Iraku i Levantu (Islamic State of Iraq and the Levant, skraćeno ISIL) da na delovima teritorije Sirije i Iraka izgradi autentičnu fundamentalističku državu dao je novi veliki impuls islamističkom ekstremizmu svuda u svetu.

Pored ovog „internacionalnog podsticaja”, izostanak dobrog rukovođenja društvima Zapadnog Balkana, znatno je doprineo rastu radikalnog islama u njima (Tadić 2017).

Nova tendencija je i stvaranje hibridnih kriminalno – versko – nacionalističkih organizacija i grupa na tlu Kosova, Albanije i Makedonije, ali sve više i Sandžaka, Bosne i

¹⁶ Sintagma je pozajmljena iz naslova teksta „Migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi”, autora prof. dr Dragana Simeunovića, koji je prezentovan kao uvodno izlaganje na naučno – stručnom skupu „Iregularne migracije” koji je održan decembra 2015. godine u Vršcu.

¹⁷ Više o tome u tekstu Socijalne dimenzije Homegrown (domaćeg) terorizma, Simeunović, D. U: Zbornik radova *Društveni aspekti organizovanog kriminala*, Institut za Međunarodnu politiku i privredu, 2011, str. 323-345.

Hercegovine i Crne Gore, koja je uslovljena kriminalizacijom ekstremnih političkih pokreta i organizacija usled njihovog sve većeg učešća u najrazličitijim vidovima i poslovima organizovanog kriminala (Simeunović 2019).

Mada predstavlja opštu opasnost islamistički ekstremizam zahteva pristup koji će biti prilagođen specifičnostima društvenog miljea. Strategija spoljne i bednosne politike Evropske unije zahteva stvaranje šireg (i trajnijeg) regionalnog okvira za saradnju uz puno razumevanje i uvažavanje lokalnih specifičnosti.

Na Zapadnom Balkanu evidentna je opasnost od islamističkog ekstremizma. Zabrinjavajuća činjenica je izostanak suštinske i kvalitetne prevencije i nedovoljno dobri rezultati i programi deradikalizacije ekstremista. Uz to, u nekim sredinama, očigledan je i nedostatak političke volje (Simeunović 2019).

Kvalitetna prevencija radikalizacije podrazumeva sveobuhvatni pristup. Odličan primer za to su WBCT (Western Balkans Counter – Terrorism) i IISG (Integrative Internal Security Governance) inicijative, kao i koncepti (poput Prevent Refer Adress (P-R-A) mehanizma) proizašli iz njih.

Uz islamistički ekstremizam na prostoru Balkana i Republike Srbije veliki potencijal nasilja poseduje versko – politički ekstremizam hrišćanske provenijencije (Simeunović 2009).

Pravoslavna varijanta ove kategorije ekstremizma karakteristična je i najzastupljenija u Republici Srbiji i Republici Srpskoj, a za koje sekvence ima porast verske netrpeljivosti i – s obzirom na monoreligijsku strukturiranost nacija na Balkanu – i nacionalne netrpeljivosti. Ovi ekstremisti sem na verkom projektuju svoje ciljeve i na etničkom planu, zbog čega su često kadrovski i akciono isprepleteni sa nacionalistički orijentisanim partijama, organizacijama i grupama (Simeunović 2014)

Prema pojedinim istraživanjima (Kostić *et al* 2019) „srpski desničarski nacionalizam” je izrazito negativno raspoložen prema svim nesrpskim nacijama, a ekstreman animozitet iskazuju prema migrantima. Direktni napadi na migrante retko se dešavaju, ali je otpor prema njihovom zadržavanju u Republici Srbiji sve organizovaniji i odlučniji. Potrebno je naglasiti da percepcija migranata kao potencijalnih ekstremista nije dominantan razlog za otpor prema njima, već činjenica da pripadaju drugoj veri, kulturi, jezičkom području i naciji.

Ovaj vid ekstremizma u sadašnjem trenutku ne tendira da se ispolji u formi terorizma budući da ima dovoljno prostora za agresivniji javni nastup, mada u dosta ograničenoj i više verbalno pretećoj nego nasilnoj formi. Neke od organizacija ove provenijencije, iako im vođe više nisu među živima ili su osuđivani i zatvarani, a one zabranjivane deluju i dalje¹⁸.

Uz sve navedeno, prilikom opservacija bezbednosnih rizika, ne bi trebalo izgubiti iz vida podatak da je prema nalazima Arona Karpa iz globalne organizacije „Small Arms

¹⁸ Ustavni sud Republike Srbije 02.06.2011, godine doneo je odluku kojom je Organizaciji „Nacionalni stroj” zabranio delovanje kao tajnom udruženju čije je delovanje zabranjeno saglasno Ustavu. U obrazloženju odluke, pored ostalog stoji da je „Nacionalni stroj” osnovan radi Ustavom zabranjenih ciljeva – kršenja zajemčenih ljudskih i manjinskih prava, izazivanja rasne i nacionalne mržnje jer promovise i zalaže se za rasnu i nacionalnu nejednakost i aktivno deluje na ostvarivanju proklamovanih ciljeva, podstičući i upućujući pri tom svoje pripadnike da „nauče da koriste i održavaju svo oružje koje im je na raspolaganju, da budu uvek spremni za ulični sukob sa neprijateljem... (tzv. smernice za „življenje života u skladu sa idealima” iz proglasa za političko delovanje „Nacionalnog stroja” (Službeni glasnik RS, br. 50/2011).

Survey”, Srbija na trećem mestu u svetu po broju komada oružja na sto stanovnika (39.1) (Kostić *et al* 2019).

2.4. REFLEKSIJE DRUŠTVENIH PROMENA I BEZBEDNOSNIH IZAZOVA NA POPULACIJU MLADIH U SRBIJI

Prema definiciji Zakona o mladima (ZoM) koji je donela Narodna skupština Republike Srbije 22. oktobra 2022. godine (Službeni glasnik RS, br. 116/2022) mlada osoba je lice sa navršениh 15 do navršениh 30 godina života. Međutim, već i sama definicija implicira određene poteškoće kada je u pitanju bavljenje problematikom mladih u Srbiji.

Naime, prema nekim tumačenjima zasnovanim na istraživanjima u Republici Srbiji je moguće govoriti o takozvanoj produženoj tranziciji u odraslost – do 34. godine (Cesid, 2016). Zatim, populacija mladih ne može se posmatrati kao monolitna kategorija, već kao veoma heterogena koju čine mladi različitih uzrasta sa različitim potrebama (npr. mladi su i maloletna lica sa 15-17 godina starosti i punoletna lica 18-30 godina, srednjoškolci, studenti...)

Kako se u nekim izveštajima (Stojanović & Bulat 2021) navodi Zakon o mladima ne prepoznaje heterogenu strukturu mladih usled čega je i prikupljanje statističkih podataka i izveštavanje o društvenom položaju mladih otežano.

Na primer, u Evropskoj uniji se statistički podaci o mladima iz kategorije NEET (Not in Education, Employment or Training) prikupljaju za uzrast od 18-24 godine. Kod nas ne postoji osnov da se u statistici prati ova starosna kategorija, te se ne mogu porediti saznanja sa zemljama Evropske unije.

Sledeći problem sa definicijom mlade osobe jeste njena neusaglašenost sa određenjem mlade osobe u drugim opštim zakonima, koja po kriterijumu svojih godina i ranjivosti stiče određena prava, odnosno obaveze.¹⁹

Mladi u Republici Srbiji, kao i njihovi vršnjaci u Evropi i svetu pripadaju tzv. globalnoj generaciji i uz uvažavanje svih lokalnih i regionalnih specifičnosti dele sudbinu i posledice globanih procesa.

Još početkom osamdesetih godina prošlog veka jedna trogodišnja studija političkog ponašanja u Engleskoj utvrdila je da je kod mlade populacije primetan pad idealističkog ponašanja i povećanje sklonosti ka ekstremnim političkim rešenjima (Cochrane & Billing 1983). Koliko su tačno „dijagnostikovali” tada aktuelnu sociološko – politički milje na ostrvu, toliko su precizno anticipirali suštinu budućih procesa na globalnom nivou kojima danas svedočimo (op.a.).

Uloga mladih kroz istoriju oduvek je bila ambivalentna. Tako su istovremeno predstavljali konstrukciju određene (aktuelno predominantne) ideologije, a sa druge strane bili konstruktori novih ideja (Čičkarić 2011).

¹⁹ Formulacija je neusaglašena sa Zakonom o zdravstvenoj zaštiti što za posledicu ima da mladi uzrasta od 27-29 godina starosti, a nezaposleni su, nemaju obezbeđenu zdravstvenu zaštitu.

Sociolozi smatraju da su dominantne karakteristike položaja mladih u savremenom društvu depolitizacija, marginalizacija i anomija (Svynarenko 2001; Adnanes 2000). Nedostatak želje za društvenim angažmanom kod mladih je danas uslovljen i individualizacijom svakodnevnog života, konzumerizmom i privatizacijom slobodnog vremena, ali i temeljnom razočaranošću konvencionalnom politikom i funkcionisanjem institucija demokratskog sistema, a kao rezultat svih tih okolnosti javlja se izuzetno visok stepen političkog cinizma (White *et al* 2000).

Širom sveta mladi su multiplicirani kao globalno potrošačka generacija povezana putem globalne komunikacije, globalnog tržišta i upravljanja. Samosvest o globalnoj generaciji ili transnacionalnoj generaciji je sveprisutna (Beck 2009).

Globalno iskustvo se permanentno interferira i kombinuje sa lokalnom tradicijom, istorijskim iskustvom i subjektivnim doživljajem. Na osnovu takve transnacionalne konstelacije prepoznaje se konfliktna dinamika savremenog društva.

Za razumevanje fenomena globalne, *patchwork* ili nesigurne generacije neophodno je uvesti kosmopolitsku perspektivu u sociologiju omladine. Na taj način izbegle bi se manjkavosti metodološkog nacionalizma koji ne može da odgovori na fundamentalne transformacije globalizovanog sveta postmodernog društva (Beck 2009).

Preplitanje globalnog iskustva sa posebnostima lokalnih iskustava karakteristično je, razume se, i za mladu populaciju u Srbiji. U konstelaciji istoriskog nasleđa, postkonfliktnog društva²⁰, produžene tranzicije (i društvene i individualne – „u odraslost”) globalnih procesa i globalnogeracijskog dinamizma ogleda se u kompleksnosti položaja mladih ljudi u Republici Srbiji.

Pojedini istraživači primećuju da nisu mladi ti koji su se udaljili od politike, već su političke institucije te koje su se distancirale (Coleman 2005). Stoga je mladima u različitim društvenim sredinama zajedničko da imaju visok stepen participacije u neformalnoj, vaninstitucionalnoj i alternativnoj politici.

Taj pragmatični obrt u shvatanju političke prakse najbolje se perpetuira kroz nove alternativne i antiglobalističke pokrete koji predstavljaju paradigmu nove politike a njihove aktivnosti karakteriše disperzivnost, dinamizam, entuzijazam i upliv novih i svežih ideja (Čičkarić 2011).

Građanska neaktivnost mladih i delegitimisanje društvenih i državnih institucija može se objasniti i činjenicom da građani Srbije još nisu prešli na „participativni tip političke kulture” (Vujčić 1998), te se i dalje može govoriti i o „podaničkom tipu političke kulture” gde građanin nije spreman za aktivnu političku participaciju i bilo kakvo aktivnije „osporavanje” postojećih državnih struktura, oblika vladavine ili uspostavljenih političkih autoriteta.

Drugačije rečeno, demokratski poredak nije do kraja konsolidovan u Srbiji jer demokratija očigledno nije „jedina igra u gradu” (Orlović 2008).

Budući da su ovaj rad i istraživanje usmereni na fenomene ekstremizacije mladih u Srbiji i mogućnosti preveniranja kroz programe obrazovnih i socijalnih politika u kratkom osvrtu koji sledi fokusiraćemo se na rezultate dosadašnjih istraživačkih projekata u predmetnoj oblasti.

²⁰ Konstrukciju „postkonfliktno društvo” trebalo bi opreznije koristiti ili bar precizirati na koji konkretno prevaziđeni konflikt se misli. Ovakva formulacija upućuje na zaključak da živimo u bezkonfliktnom društvu, što je možda ili svakako ideal, ali činjenica, bez sumnje, još uvek nije. (op.a.)

U istraživanju o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma koje su realizovali CeSID i UNDP krajem 2016. godine istraživači primećuju da postoje razlozi za „skroman optimizam” u Republici Srbiji, ali ukazuju i na slabe tačke: društvenu fragmentaciju unutar etničkih grupacija i nedostatak prilika za mlade ljude. Posebno je izdvojena uloga globalnih i regionalnih politika koje doprinose razvoju konflikata i ujedno predstavljaju glavne pokretače radikalizacije.

Još par saznanja vredna su pominjanja. Naime, rezultati istraživanja ukazuju na to da banalizacija nasilja u medijima nije tako važan pokretač radikalizacije i prihvatanja modela nasilnog ponašanja.

Takođe, mladi ljudi u Srbiji osećaju se relativno bezbednim u svom lokalnom okruženju, što predstavlja važan preduslov za smanjenje tenzija u tim sredinama. Takođe, rezultati ukazuju na odanost tradiciji i optimizam koji ima tendenciju opadanja sa godinama i prerasta u razočarenje, neretko i ogorčenje. Generalno govoreći, mladi su nepoverljivi prema društvenim akterima.

U istraživanju koje se bavilo najvažnijim bezbednosnim rizicima sa kojima se suočavaju mladi u multietničkim sredinama i sprovedeno je u Subotici, Novom Pazaru i Bujanovcu (CeSid 2022) opšti cilj projekta bio je usmeren na evaluaciju implementacije lokalnih bezbednosnih javnih politika, identifikaciju ključnih bezbednosnih izazova i percepciju mladih o bezbednosti na lokalnom nivou.

Uporedni prikaz najvažnijih nalaza pokazao je da je osećaj bezbednosti mladih u ovim sredinama na visokom nivou. Naime, na skali od 1 = vrlo nebezbedno do 5 = vrlo bezbedno, ocene su bile veoma ujednačene – od 3,3 do 3,4.

Bez obzira na prilično visoku generalnu ocenu bezbednosti u svojoj sredini, nalazi ukazuju na potencijalne probleme kada je reč o subjektivnom osećaju bezbednosti u najbližem okruženju – domaćinstvu, komšiluku, obrazovnim ustanovama, gradu i državi Srbiji.

Nalazi istraživanja upućuju na nedostatak strateških dokumenata u sve tri jedinice lokalne samouprave, kao i na izostanak sistematičnog pristupa u podizanju nivoa opšte bezbednosti. Kao ozbiljna manjkavost uočen je nedostatak jasnog pristupa informisanju i edukaciji mladih o bezbednosnim izazovima.

Suštinski, ove sfere prepuštene su civilnom sektoru koji na lokalnim nivoima nije dovoljno održiv. Ni ovo istraživanje nije se bavilo ekstremizmom i radikalizacijom kao bezbednosnim izazovima.

Jedno od najnovijih istraživanja (CeSid 2024) indikativno je sa više aspekata. Mada je naslovljeno „Nasilni ekstremizam i mladi: od dezinformacije do radikalizacije” ni u jednoj od tematskih celina se ne pominje nasilni ekstremizam i radikalizaciju, čak ni u poglavlju koje tematizuje izloženost mladih bezbednosnim rizicima.

Bez obzira na sve prethodno navedeno autorski istraživački tim objavio je zaseban dokument na nekoliko strana sa preporukama koje se tiču modusa suprotstavljanja nasilnom ekstremizmu i radikalizaciji. Preporuke su definisane na dva nivoa: strateške intervencije i praktičke preporuke.

Strateške intervencije usmerene su na uspostavljanje partnerskih odnosa sa nacionalnim i lokalnim akterima/partnerima sa ciljem suočavanja sa drugačijim kontekstom za stare pokretače nasilnog ekstremizma, ali i analize i adresiranja novih pokretača desničarskog ekstremizma među mladima.

Intencija druge strateške intervencije tiče se uspostavljanja saradnje sa ministarstvima odgovornim za medije i informisanje, ali i sa međunarodnim i domaćim organizacijama, kao i promovisanja medijske i digitalne pismenosti zbog rastućeg značaja komunikacije u organizovanju grupa sklonih nasilnom ekstremizmu.

Praktične preporuke usmerene su na programe sa ciljem smanjenja prostora za nastanak radikalnih mišljenja:

- razvijanje različitih mini edukativnih programa i kurseva namenjenih mladima na svim obrazovnim nivoima;
- organizovanje radionica i seminara u školama sa učenicima i/ili njihovim roditeljima koje bi u svoj fokus stavile rad na pod broj jedan prepoznavanju radikalnog mišljenja i mogućeg ekstremističkog ponašanja i pod broj dva podizanju svesti o važnosti borbe protiv nasilnog ekstremizma;
- podsticanje multusektorske saradnje između relevantnih institucija, organizacija civilnog društva, obrazovnih ustanova i medija, kako bi se stvorila sinergija za celovitu podršku mladima u Republici Srbiji.

Neke od preporuka nisu baš utemeljene na realnim pretpostavkama uz, utopističko predviđanje hepienda.

Jedan od takvih prenosimo u celosti: „Aktivnijom politikom zapošljavanja mladih uticalo bi se na kvalitet njihovog života čime bi se smanjila izloženost siromaštvu, osećaju isključenosti, nemaštine i frustracije, što bi posledično dovelo do smanjenja raznih vidova nasilja radikalnog mišljenja, ali i nasilnog ekstremizma” (CeSid 2024).

Sa druge strane, preporuke koje se odnose na unapređenje strateških dokumenata zavređuju pažnju kreatora javnih politika. Ova konstatacija se ponajviše odnosi na preporuku uključenja mladih u buduće kreiranje politika na polju borbe protiv nasilnog ekstremizma, posebno u preventivne aktivnosti u kojima su mladi najvažniji akteri.

Jedna od preporuka upućuje na dizajniranje budućih strateških dokumenata na osnovu najboljih međunarodnih praksi u ovoj oblasti. Dalje, preporučuje se ubrzanje aktivnosti na izradi nove Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma budući da je prethodna istekla 2021. godine.

Takođe, preporučuje se razmatranje uvođenja zasebnih krivičnih dela u oblasti nasilnog ekstremizma u postojećem Krivičnom zakoniku Republike Srbije.

Sa aspekta teme ovog istraživanja, kao najvažniji čini se preporuka za usvajanje Nacionalne strategije za borbu protiv nasilnog ekstremizma kao zasebnog strateškog dokumenta ili odvajanje nasilnog ekstremizma u pripremi nove Nacionalne strategije za sprečavanje i borbu protiv terorizma.

U Republici Srbiji sve više se objavljuju istraživanja sa različitim temama o mladima. Ministarstvo omladine i sporta objavilo je 2020. godine opsežnu studiju pod nazivom „Osnovni pokazatelji položaja mladih u Srbiji – komparativna analiza sa drugim evropskim zemljama i trendovi (Klašnja 2020).

U proteklom periodu razne organizacije, fondacije i istraživački centri objavili su rezultate istraživanja sa različitim temama o mladima.

Vestminsterska fondacija za demokratiju uradila je analizu mera i politike za mlade u Postkovid-19 periodu (Stojanović 2020), Beogradski centar za ljudska prava publikovao je

„Izveštaj o ljudskim pravima mladih u Republici Srbiji”, (Nikolić & Sandić 2020), Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada (NAPOR)²¹ objavila je istraživanje „Pod lupom: mladi na selu” (Stanojević & Mentus 2020) kao i istraživanje na temu „Mladi u Srbiji – participacija: mogućnost i prepreke” (Stanojević *et al* 2022), CeSid je sproveo istraživanje „Bezbednost mladih – smanjenje rizika kroz podizanje svesti – nalazi iz istraživanja i preporuke” (CeSid 2023) kao i „Nasilni ekstremizam i mladi: od dezinformacije do radikalizacije” (CeSid 2024) itd.

Od posebne je važnosti pomenuti projekat „Mladi za inkluziju, jednakost i poverenje”, koji je trenutno u toku realizacije sa, do sada, značajno postignutim rezultatima, i koji ima za cilj da unapredi ulogu mladih u promovisanju većeg razumevanja i poštovanja različitosti, poveća uključenost mladih u lokalnu zajednicu i ojača interkulturalni dijalog, sa posebnim akcentom na rodnu ravnopravnost i inkluziju.

Projekat sprovode UNDP (Unated Nations Development Programme) Srbija u saradnji sa UNFPA (United Nations Population Fund), UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) i UN WOMEN i predstavlja primer odlične saradnje Ujedinjenih nacija i Vlade Republike Srbije.

Najagilniji na polju izdavaštva i istraživačkog rada kada je reč o temama koje problematizuju mladu populaciju svakako je Krovna organizacija mladih Srbije (KOMS), savez udruženja mladih i za mlade koji je osnovan 2011. godine a 2020.gonine u skladu sa Zakonom o mladima dobio je status krovnog saveza u čijem je članstvu trenutno 111 organizacija (Stojanović *et al* 2023).

O publikacijama i aktivnostima biće više reči u poglavljima koja će se baviti komparativnim pregledima studija.

Za ovu priliku interesantno je pomenuti da KOMS od 2017. godine objavljuje redovne godišnje Alternativne izveštaje o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji. Pored ostalih istraživačkih tema istraživački tim KOMS-a bavi se i vrednosnim aspektima mladih, njihovom političkom participacijom, medijima i društvenim mrežama, a redovno su zastupljene i teme obrazovanja i bezbednosti mladih.

Izdvajamo trendove koje su istraživači detektovali kada je u pitanju percepcija bezbednosti mladih osoba. Ističe se da postoje značajne statističke razlike u odgovorima između mladih muškaraca i žena, kao i u odgovorima između različitih starosnih grupa.

Takođe, značajno je izražena razlika u odgovorima između regiona iz kojih su ispitanici. U komparaciji odgovora u pogledu uzročnika nasilja u Republici Srbiji za svih sedam godina od 2017. do 2023. godine primetna je tentencija da mladi kao ozbiljne uzroke nasilja prepoznaju lošu kaznenu politiku (na skali od 1-5) ocenjeno je u rasponu od 4,29 do

²¹ Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada (NAPOR) osnovana je 2019. godine sa ciljem da radi na „priznavanju i prepoznavanju, osiguranju kvaliteta i profesionalizaciji omladinskog rada u Republici Srbiji” (NAPOR, 2018). Uz živu istraživačku i praktičarsku aktivnost NAPOR se afirmisao kao organizacija sa bogatom izdavačkom delatnošću. Uzmimo za primer publikaciju „Omladinski rad – jedna priča sa 40 naslova (Pecarski *et al* 2018). Reč je o 40 tekstova koji sadrže profile i iskustva praktičara/ki omladinskog rada i korisnika programa. I površan pogled na naslove nekih od tačno 40 priča upućuje ma zaključak da bi sve bilo u skladu sa sa profesionalnim standardima da je dodat još jedan podnaslov, tipa: „Satirično smehotresne ispovesti NAPOR-ovaca”. Neki od naslova glase: „Omladinski rad me pogodio kao Kupidonova strela i postao moja ljubav na prvi pogled, ili prvu radionicu”. Ili „Omladinski radnik je super heroj, prijatelj i podrška”. Zatim „Naučili su nas sve o ratovima koje smo vodili, a o važnosti mira ne bismo *ništa* znali bez omladinskog rada” i naposljetku „Omladinski rad je poput roditeljstva – najlepší, najteži i najčarobniji izazov”. Sapienti sat!

4,6, zatim porodične odnose gde su najujednačeniji odgovori i minimalno variraju od 4,35 do 4,4.

Prepoznavanje proporcije i banalizacije nasilja u medijima kao uzroka nasilja beleži blagi, ali konstantan, trend opadanja od 4,3 (2017. godine) do 3,90 (2023. godine). Zabrinjava podatak da raste broj mladih koji na istraživačko pitanje „Da li nasilje može biti opravdano” (prvi put postavljeno 2018. godine) od početnih 19,2%, narednih godina dolazi do čak 42% onih koji su na pitanje odgovorili potvrdno (Stojanović et al 2023).

3. RADIKALIZACIJA I NASILNI EKSTREMIZAM – KONCEPTUALNI OKVIR, PROBLEMI I IZAZOVI

3.1. TEŠKOĆE U POJMOVNOM ODREĐENJU RADIKALIZACIJE, EKSTREMIZMA, TERORIZMA I NASILJA

3.1.1. NASILJE – ODREĐENJE, UZROCI I OSNOVE

Za sam početak ovog razmatranja čini se uputnim da se posveti pažnja nasilju, jer ono kao kompleksna društvena pojava korespondira sa ostalim fenomenima koji su tema ovog rada, ponekad ih objedinjuje ili čak potkrepljuje, a u svakom slučaju interferira sa njima, uz svu podrazumevajuću složenost međuodnosa.

Najočiglednija spona nasilja je, dakako, sa nasilnim ekstremizmom i terorizmom, kao i sa samim procesom radikalizacije koji u sebi sadrži evolutivni potencijal ka nasilju.

U pojedinim istraživanjima za polazište se uzima definicija klasičnog pojma nasilja „koje uključuje protivljenje i otpor žrtve” (Kuvačić 1979). Treba istaći da karakter nasilja kao ljudske i društvene delatnosti uvek zavisi od njegove funkcije u sferi društvenih odnosa kao i od vrste društvene strukture u kojoj se vrši, ali i od vrste sukoba interesa u kome ono posreduje (Simeunović 1989).

O prirodi i esenciji nasilja promišljali su, tokom vekova, i filosofi, naročito u periodu tzv. klasičnog nemačkog idealizma. Tako je G.V.F. Hegel za prirodnu osnovu svakog nasilja odredio žudnju kao „neprevladanu želju za posedovanjem objekata” (Hegel 1931/32).

Govoreći o manifestaciji i efektima nasilja, savremeni filosof Žarko Puhovski zaključuje da „silu, u funkciji poruke, ili pak silu po sebi razume i slepac i stranac, i glupan i sasvim malo dete, dapače: životinja, pa po mnogim tvrdnjama i biljka” (Puhovski 1984).

Socijalno nasilje koje je posebno interesantno sa aspekta ovog istraživanja, predstavlja oblik interakcije, a samim tim podrazumeva postojanje i međusobni odnos subjekta i objekta. Zbog toga je vršenje socijalnog nasilja uvek prouzrokovano postojanjem različitih interesa između subjekta i objekta nasilja, što implicira zaključak da se socijalno nasilje uvek vrši radi ostvarivanja određenih interesa.

Kao oblik ljudske aktivnosti koji nastaje u komunikaciji socijalnih aktera, u kojoj oni direktno ili indirektno koriste silu, sama komunikacija dobija karakter violentnosti i otuđujuće delatnosti (Simeunović 2002).

Pogrešno je nasilje, a pogotovo socijalno nasilje, objašnjavati isključivo varijablama koje pojašnjavaju interpersonalnu agresivnu interakciju i samu agresiju. Samo pomak od interpersonalnog do makrosocijalnog nivoa posmatranja nasilja može da omogući razlikovanje nasilja kao akta agresivnosti pojedinca od nasilja kao vida društvene aktivnosti, a time i njihovo potpuno određenje (Simeunović 2014).

3.1.2. RADIKALIZACIJA, EKSTREMIZAM I TERORIZAM

Radikalizacija, ekstremizam i terorizam su kompleksno strukturirani fenomeni koji su raznim međusobno prožimajućim vezama i relacijama uslovno objedinjeni u jednu dinamičnu pojavu (Schmid & Price 2011).

U savremenom socijalnom i bezbednosnom diskursu, kao i u stručnoj literaturi koja tretira ovu problematiku, do današnjih dana ne postoji opšteprihvaćeno određenje navedenih pojmova (Pruyt & Kwakkel 2014). Stoga i određenja za potrebe ovog istraživanja treba uzeti uslovno, budući da predstavljaju odabir i presek najčešće navođenih autoriteta.

Iznošenje i analiza raznih i različitih definicija i poimanja radikalizacije – od prilično podudarnih do u znatnoj meri neusaglašenih i neprožimajućih – omogućava uvid u postojanje i presek njihovih zajedničkih elemenata sa ciljem ukazivanja na jednu od mogućih novih definicija.

U pojedinim međunarodnim dokumentima (UNESCO 2016), pod pojmom radikalizam podrazumeva se proces u kojem pojedinac ili grupa koriste nasilje kao legitiman i poželjan oblik akcije, dok je radikalizacija proces putem kojeg se pojedinac, grupa ili masa otvoreno izlažu ideološkim ekstremističkim porukama i sistemima verovanja i/ili prolaze kroz transformaciju svojih uverenja od relativno umerenih i opšteprihvaćenih do usvajanja ekstremnih pogleda, ideala i aspiracija (Bujak Stanko *et al* 2019).

Neki autori (Horgan & Braddock 2010) primećuju da radikalizacija ne mora nužno da dovede do nasilja, ali predstavlja jedan od nekolicine rizičnih faktora.

U istraživačkom projektu „Home grown terrorism and islamist radicalization in Europe”, radikalizacija je definisana kao proces usvajanja ekstremnog sistema uverenja koji podrazumeva spremnost da se upotrebi, podrži ili olakša nasilje i strah kao metode uvođenja promena u društvu (Precht 2007). I ovaj autor ističe kako radikalizacija ne mora bezuslovno rezultirati terorizmom i upotrebom nasilja.

U literaturi se često navodi i odrednica radikalizacije kao individualizovanog i složenog procesa u kojem su pojedinci izloženi ideologiji i prelaz od onog što se naziva mainstreamom i konvencionalnim idejama u ekstreman sklop uverenja i ideja (Hendrickson 2014).

Interesantan aspekt viđenja ovog problema dat je u radu „Risk assessment decisions for violent political extremism” gde se kaže da je posedovanje ili izražavanje radikalnih uverenja u demokratskim sistemima u kojima su slobode misli, savesti i govora temeljne slobode, zaštićeno pravom i nije pravno problematično (Pressman 2009).

Neki istraživači (White 2011) ističu da se definicije radikalizacije i nasilne radikalizacije podudaraju u procesu usvajanja ekstremističkog stava, s tim da je za nasilno ispoljavanje karakteristično učestvovanje u nasilju utemeljeno na novom sistemu uverenja.

Ako se za presek zajedničkih ili sličnih elemenata u određenjima navedenih autora uzmu usvajanja radikalnijih i ekstremnijih uverenja i ideologija u procesu radikalizacije, jasno je da se kao posledica javljaju promene na saznavnom tj. kognitivnom planu.

Takođe, uočljivo je da u procesu radikalizacije pojedini autori daju primat individualnom aspektu, dok ga drugi karakterišu kao, pre svega, psihološki, a treći ga objedinjuju u psihološko – društveni proces.

Sem definisanja fenomena radikalizacije, gotovo svi navedeni autori bavili su se i problemom određenja nasilne radikalizacije. Istraživački dvojac (Horgan & Braddock 2010) nasilnu radikalizaciju definišu kao društveni i psihološki proces uvećane i usmerene radikalizacije kroz uključenost u nasilni nedržavni pokret i obuhvata dve faze: uključivanje u terorističku grupu i zadržavanje uključenosti i učestvovanja u terorističkim aktivnostima.

Predstavnički dom Kongresa Sjedinjenih Američkih Država 2007. godine usvojio je definiciju nasilne radikalizacije kao „proces usvajanja ili propagiranje ekstremnog sistema uverenja sa ciljem olakšavanja nasilja utemeljenog na ideologiji i omogućavanja političkih, religijskih i društvenih promena”.

Istražujući ovaj problem (Borum 2011) poziva se na definiciju nasilne radikalizacije koju primenjuje danska tajna služba (PET) u kojoj se kaže da je reč o procesu pomoću kojeg osoba u povećanoj meri prihvata upotrebu nedemokratskih ili nasilnih sredstava uključujući terorizam u pokušaju ostvarivanja posebnih političkih i/ili ideoloških ciljeva.

Kada je reč o ekstremizmu, iz ugla političke teorije profesor Simeunović ga sagledava kao kompleksnu društvenu pojavu zasnovanu na prenatlaženim biološkim potrebama samozaštite i ksenofobičnoj varijanti identitetnog mehanizma, koje služe formiranju i opravdanju teško dozvoljivih stavova i agresivnog ponašanja kojima se, kao neprijateljska ugrožava neka rasna, verska, etnička ili neka druga grupa (Simeunović 2009).

Inače, etimološki ekstremizam vodi poreklo od latinskog izraza *extremus*, sa značenjem krajnost, nepopustljivost u određenim stavovima, idejama i postupcima. Ekstremizam mnogim istraživačima stvara terminološke teškoće, a budući da dobrim delom zavisi od konteksta, može da ima više različitih tumačenja a i značenja.

Kao krajnji rezultat procesa radikalizacije ekstremizam sadrži ideje koje su dijametralno suprotstavljene osnovnim vrednostima društva, kao što su različiti oblici rasne ili verske supremacije ili bilo koja ideologija koja sistemski negira osnovna ljudska prava. Takođe, može se odnositi na brutalne i nasilne metode kojima ostvaruju političke ideje, odnosno zanemarivanje života, sloboda i ljudskih prava drugih pripadnika zajednica.

Pojedini autori (Neumann 2017) ističu opasnost od nepreciznih i preobimnih definicija ekstremizma u zakonima o borbi protiv terorizma što može implicirati marginalizovanjem opasnosti i potencijalnih protivnika od strane vlada u nekim zemljama.

Naravno, ni kada je ekstremizam u pitanju ne postoji usaglašenost ni opštevažeća definicija. Neki ga određuju kao „kada ne dozvoljavaš drugačiju tačku gledišta, kada svoja uverenja smatraš ekskluzivnim i jednim ispravnim, kada ne dozvoljavaš mogućnost drugačijeg mišljenja i kada se ne libiš iskoristiti nasilje kako bi drugima nametnuo svoje mišljenje” (Davies 2009), odnosno kao proces zauzimanja ekstremističkih/radikalnih (političkih, religijskih i ideoloških) stavova i njihovo stavljanje u nasilne akcije (Kostic *et al* 2019).

U prethodno navedenom istraživačkom projektu Tomas Precht ekstremizam definiše kao neumerene i beskompromisne stavove i uverenja, kao i procene izvan standardnih normi (Precht 2007).

Elaine Pressman ekstremizam određuje kao bilo koju političku teoriju koja se drži beskompromisne i rigidne politike ili ideologije, a ekstremista je osoba koja se drži takvih beskompromisnih ili rigidnih stavova i uverenja i deluje na način daleko iznad društveno prihvaćenih normi (Pressman 2009).

Kada govorimo o terorizmu, neophodno je naglasiti da je za njegovo određenje nužan multidisciplinarni pristup, budući da je reč o višedimenzionalnom društvenom fenomenu. Etimološki, terorizam potiče od latinske reči *teror* što znači intenzivan strah, a značenje se izvodi i od francuskog *terreur*, sa značenjem „sejanje straha” (Šikman 2006).

Globalna dimenzija terorizma i kao pojave i kao opasnosti predstavlja ne samo njegovo novo, već i veoma važno svojstvo. Činjenica da ne postoji svetski prihvaćena definicija terorizma smatra se od strane eminentnih istraživača glavnim faktorom – broj jedan na listi od deset faktora (Alexander & Alexander 2003) koji mogu da podstaknu terorizam u budućnosti.

Poteškoćama prilikom pokušaja da se definiše terorizam doprinosi niz faktora (Simeunović 2009) od kojih navodimo tek nekoliko:

- Terorizam je pretežno tajna aktivnost, što i pored mnogih saznanja o njemu sprečava potpuni uvid
- Termin terorizam je od svog nastanka pre više od dva veka do danas u više navrata menjao značenje
- Termin terorizam je danas toliko demonizovan da neki istraživači njegovu negativnu konotaciju porede sa nekadašnjim viđenjem termina fašizam i komunizam (Herbst 2003)
- Danas postoji malo političkih fenomena pri čijem definisanju kao u slučaju definisanja terorizma učestvuju u velikoj meri interesi i emocije
- Različiti naučni pristupi (pravni, politikološki, sociološki, vojni i drugi) dovode pri pokušaju definisanja terorizma do upotrebe različitih vokabulara uobičajenih za te nauke, a koji se međusobno manje ili više razlikuju, što dovodi do semantičkih teškoća, najčešće kroz formu sinonimnosti i homonimnosti jezika
- Definisanje terorizma kao celokupne pojave se često zamenjuje definisanjem samo metoda ili samo ciljeva terorista, bilo zato što su ti metodi i ciljevi upadljivo u prvom planu opažanja, bilo iz razloga potrebe naglašene osude tih metoda i ciljeva, a u poslednje vreme i u okvirima Organizacije Ujedinjenih nacija da bi se na taj način više satanizovale neke vrste terorizma, a izbegla osuda nekih drugih (Simeunović 2009).

Koliko je teško definisati terorizam govori podatak da su u svom delu „Politički terorizam” autori analizirali čak 109 definicija terorizma (Schmid *et al* 1988). Međutim ni njihova definicija proizašla iz analize svih prethodnih, nije doživela univerzalnu prihvaćenost.

Ipak, među najeminentnijim svetskim istraživačima fenomena terorizma, jedna od najcitiranijih definicija je ona koju je autor formulisao u svom delu „Terorizam – opšti deo” (Simeunović 2009). Zbog bojazni da bi fragmentarno – redukovano iznošenje moglo da utiče na celovitost uvida, navodimo je u integralnoj verziji:

„Kao višedimenzionalni politički fenomen savremeni terorizam se može teorijski najopštije odrediti kao: složeni oblik organizovanog grupnog, i ređe individualnog ili institucionalnog političkog nasilja obeležen ne samo zastrašujućim brahijalno fizičkim i psihološkim, već i sofisticirano – tehnološkim metodama političke borbe kojima se obično u vreme političkih i ekonomskih kriza, a retko i u uslovima ostvarene ekonomske i političke stabilnosti jednog društva, sistematski pokušavaju ostvariti „veliki ciljevi” na morbidno spektakularan način, a neprimereno datim uslovima, pre svega društvenoj situaciji i istorijskim mogućnostima onih koji ga kao političku strategiju upražnjavaju.

Društveno – ugrožavajući opus terorizma obuhvata pretnju silom u okviru intenzivne psihološko – propagandne delatnosti, zloupotrebu interneta u terorističke svrhe,

otmice, ucene, psihofizičko zlostavljanje, atentate, sabotaze, diverzije, samoubilačke napade, pojedinačna i masovna politička ubistva, i intenciju ispoljavanja ređe nad stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima, a češće nad predstavnicima sistema i nevinim žrtvama.

Kao vid individualnog, nelegitimnog, nelegalnog i neinstitucionalnog nasilja terorizam je uvek okrenut protiv određenih institucija nekog društva, odnosno *in concretum* protiv neke države” (Simeunović 2009).

3.2. NERVT AKTIVNOSTI KAO OBLICI DEVIJANTNOG PONAŠANJA; TEORIJSKA TUMAČENJA, ODREDNICE I UZROCI

3.2.1. DEVIJANTNOST – TEORIJSKA OBJAŠNENJA

Budući da po svojoj prirodi, suštini i oblicima ispoljavanja ekstremistička ponašanja spadaju u domen devijantnog, potrebno je razmotriti neke teorijske aspekte objašnjavanja ovakvih pojava.

U biti svih socioloških teorija je potenciranje društvenih uzroka koji utiču na formiranje i razvoj ličnosti odnosno sveukupnost načina kroz koje se ispoljava individua.

Sa aspekta teorije socijalne kontrole (Hirchi 2008) koja se naziva još i teorija socijalne veze, uzrok asocijalnog ponašanja treba tražiti u slabljenju ili gubitku socijalnih veza između pojedinca i društva koje se očituju kroz privrženost drugima, verovanje u društvene norme, uključenost u prosocijalne aktivnosti, poverenje u društvene institucije itd.

Usled života u nepovoljnim uslovima socijalizacije (npr. porodično nasilje) i ostvarivanja kontakta sa asocijalnim pojedincima i/ili grupama i učešćem u aktivnostima koje su u suprotnosti sa važećim konvencionalnim normama i vrednostima, dolazi do slabljenja socijalnih veza što može da predstavlja rizičan faktor na putu ka socijalnoj patologiji.

U svojoj teoriji anomije (Cohen 1965) dolazi do zaključka da se devijantnost javlja kao posledica neusklađenosti između društvenih okolnosti i nesposobnosti pojedinaca da se na prihvatljiv način adaptiraju na njih. Pod ovim se naročito podrazumevaju okolnosti u kojima su društvene norme i moral dovedeni u pitanje ili čak u potpunosti obezvređeni.

U studiji „Zapisi iz anomije” (Jugović 2014) autor zapaža da anomično društvo na socijalne probleme i društvene devijacije anomično i reaguje, primećujući takođe, da tolerancija i indiferentnost kao modeli društvenog reagovanja mogu ostaviti posledice u vidu podsticanja razmaha devijacija. Kao zaključak se nameće činjenica da je ispoljavanje bilo koje društvene devijacije u neposrednoj vezi sa karakterom društvenog reagovanja.

Pre više od osam decenija utemeljivač teorije diferencijalne asocijacije (Sutherland 1939) pisao je da se kriminalno ponašanje uči u procesu komunikacija i interakciji sa drugima u malim, povezanim grupama. Sledbenici ove teorije (Burgess & Akers 1966) uzrok devijantnog i kriminogenog ponašanja pojedinca u društvu vide u preuzimanju uzora iz problematičnih grupa, putem neposrednog učešća ili preko kontakta sa nosiocima takvog ponašanja.

Bez sumnje, pokušaji objašnjenja ekstremizma i radikalizma preko društvenih teorija dominantni su u naučnoj literaturi. O ostalim najčešćim faktorima ekstremizacije kao što su siromaštvo, doživljaj diskriminisanosti, segregacija – biće više reči u nekim od poglavlja ovog rada koja slede.

Postoji više psiholoških teorija koje objašnjavaju različite vidove devijantnog ponašanja, a zajednički imenitelj im je taj što ga dovode u vezu sa psihičkim osobinama ličnosti.

Neki predstavnici psihoanalitičke teorije (Adler 2012) osnovni uzrok devijantnog ponašanja traže u kompleksu inferiornosti, koji je karakterističan za osobe koje su imale nesrećno detinjstvo i uskraćivane želje.

Drugi, pak, uzorak devijantnog ponašanja pronalaze u nedovoljnoj kontroli SUPER EGA nad nagonima i instinktom, što opet dovodi do sklonosti čoveka prema nasilju, razaranju i drugim oblicima neprilagođenog ponašanja (Siegel *et al* 2006).

Mada se u svom delu „Kriminologija” (Ignjatović 2007) fenomenom devijantnosti bavio pre svega u kontekstu povezanosti sa zločinom, autor ukazuje na različite autorske pristupe i teorijska razmimoilaženja u definisanju ovog pojma.

Tako navodi da su se ranija shvatanja devijacije bazirala na oblicima lične i socijalne dezorganizacije, usled čega je ovakvo ponašanje smatrano posledicom patologije pojedinca, tj. njegove duševne i telesne anormalnosti, odnosno društva, pri čemu se ima u vidu sve veća depersonalizacija, nagle socijalne promene, rušenje tradicionalnih ustanova. Suprotno tome, novije koncepcije devijaciju posmatraju kao produkt istih onih odnosa koji dovode do poštovanja normi (Ignjatović 2007).

Analitički sagledavajući problem autor u nastavku ukazuje na relativnost kategorija „normalno” i „devijantno”, čiji sadržaj zavisi od stava većinskog dela pripadnika društva ili grupe. Upravo stoga često se dešava da se globalna društva međusobno dijametralno razlikuju u oceni nekog ponašanja (npr. vrednovanje nekog dela od strane totalitarnih i demokratskih društava).

Takođe, moguća su i neslaganja kada je reč o oceni jednog dela između različitih grupa unutar iste globalne zajednice (npr. za društvenu grupu kojoj pripadamo neki postupak može da bude komformistički, dok je za ostale on devijantan, što za posledicu ima nove konfuzije (Ignjatović 2007).

3.2.2. PSIHOLOŠKI I SOCIJALNI UZROCI EKSTREMIZMA

U svom istraživanju „Mladi i ekstremizam” autor Srđan Dušanić navodi više psiholoških i socijalnih uslova koji mogu biti uzroci ekstremizma a koji će biti u daljem tekstu rada sagledani (Dušanić 2020).

3.2.2.1. PSIHOLOŠKE ODREDNICE EKSTREMIZMA

Razvojne karakteristike adolescencije

U zahtevnom istraživačkom poduhvatu „Psihologija dece” (Vygotsky 1984) autor terminom „dominacija romantizma” objedinjuje godine adolescenata i osobine koje ih odlikuju u tom uzrastu, kao što su potreba za autentičnošću, želja za dokazivanjem, želja za prevazilaženjem prepreka i dr. Sve ovo podrazumeva potrebu mladih u tom uzrastu za sklonost ka preuzimanju rizika, potrebu za društvenim heroizmom i avanturom.

U tim godinama javlja se otpor prema autoritetima koji se najčešće manifestuje kroz bunt uperen protiv onih koji ih obrazuju i vaspitavaju. Tako mladi neretko „bez kočnica” nekontrolisano srljaju i upadaju u situacije koje mogu da prerastu u priključivanje skupinama sumnjivih vrednosnih predznaka (Belikov 2012).

Ukoliko potrebe za aktivnim uključenjem u društvene tokove nisu zadovoljene – naročito u društvima koja prolaze kroz tranziciju – adolescenti veoma često svoje proteste izražavaju na rigidne načine (Erikson 1996).

Traganje za identitetom

Kriza identiteta kod mladih ljudi praćena je društvenim i individualnim opcijama i izborom koji mladi naprave (Erikson 1996). U društvima koja prolaze kroz određeni oblik transformacija, mladi imaju dodatni sukob sa identitetom. Odbijajući društveno prihvatljive norme i vrednosti, mladi tragaju i formiraju drugačije vrednosne sisteme. To se često ispoljava kroz formiranje sopstvenih ekstremnih grupa ili priključivanjem već postojećim.

U svojoj teoriji Socijalnog identiteta (Tajfel 1997) ističe da kroz favorizovanje svoje grupe osoba jača samopoštovanje. Ukoliko oseti da postoji pretnja njegovom samopouzdanju ili grupi kojoj pripada, javlja se rivalitet i neprijateljstvo prema drugoj grupi ili kulturi. Pojedina istraživanja pokazala su da doživljaj pretnje od strane drugih grupa, takođe može da dovede do ekstremističkih reakcija (Fein & Spencer 1997).

Nesigurnost i ekstremizam

Često se dešava da lična nesigurnost motiviše osobe da se poistovete sa društvenim grupama, a naročito sa onima koje nude specifičan i poseban identitet. Na taj način proces kategorizacije sebe i drugih kao članova nekih grupa efikasno smanjuje nesigurnost jer pruža socijalni identitet koji daje odgovore na ključna pitanja svrhe postojanja (Hogg 2014). Tako

ekstremne grupe postaju privlačne kao sredstvo i način za redukciju identifikacione nesigurnosti.

Rezultati više istraživanja potvrđuju ove hipoteze. Tako je utvrđeno da je lična nesigurnost bila uzrok što su se studenti snažnije poistovećivali sa ekstremističkim protestnim grupama i podržavali radikalne akcije (Hogg *et al* 2010) a veća nesigurnost i muslimana i Izraelaca bila je povezana sa većom podrškom palestinskim bombašima samoubicama, tj. sa druge strane agresivnim vojnim akcijama Izraelaca (Hog & Adelman 2013).

Autoritarni sklop ličnosti

Autoritarni kompleks uzrokovan je odrastanjem u autoritarnoj porodici, odnosno školovanjem i obrazovanjem u autoritarnoj školi. Karakteristike autoritarne ličnosti (Adorno 1950) jeste težnja da se kazni onaj ko narušava prihvatljive norme kada su u pitanju mladi, njihove mete su najčešće ljudi različite rase, religije, nacionalnosti, zatim marginalizovane grupe, oni koji imaju drugačija politička ubeđenja ili čak oni koji slušaju drugačiju muziku ili navijaju za neki drugi klub. Takođe, autoritarnu ličnost karakteriše težnja da poseduje moć i za sebe u hijerarhijskom lancu izbori višu poziciju (Khukhlaev 2011).

Frustracija

Percipirane nepovoljne društvene okolnosti, nezadovoljstvo društvenim i ekonomskim statusom kod mladih ljudi izazivaju frustracije i mogu biti povod za ekstremističko ponašanje.

Na povećanje nivoa frustriranosti znatno utiče činjenica što mladi ne mogu da ispolje nezadovoljstvo prema izvoru frustracije – nezaposlenost, loša situacija u školi, porodični problemi, nemogućnost napredovanja u društvu. Zato se često dešava da se frustracija preusmerava na nekog drugog, ranjivijeg, poput beskućnika ili migranata (Davidov 2015).

Mladi često krive spoljne faktore za svoju nezavidnu poziciju (nepravedni zakoni, neadekvatna društvena struktura) u nastojanjima da „stvari dovedu u red” te se pridružuju „pobunjeničkim skupinama”, a sa ciljem zadovoljenja svojih potreba neretko će sami kreirati ekstremističke situacije. (Gromov 2007).

Relativna depriviranost

Nekoliko studija potvrdilo je da je osećaj depriviranosti plodno tlo za nastanak ekstremizma i radikalizma (Weine *et al* 2013). Percipiranje mlade osobe da drugi imaju više

od nje i da to utiče na njen inferiorni socijalni, materijalni i kulturološki status često uzrokuje relativnu depriviranost (Runciman & Runciman 1966). Depriviranost se najčešće javlja nakon perioda blagostanja posle kojeg nastupi stagnacija i kada se čini da se bogatstvo sopstvene grupe smanjuje, dok se bogatstva drugih uvećavaju (Dalgaard-Nielsen 2010).

3.2.2.2. SOCIJALNE ODREDNICE EKSTREMIZMA

Neintegrisanost grupa

Kada društvo odbaci ili izoluje određene grupe ili pojedince javlja se realna opasnost da će se ono prikloniti radikalnim i ekstremističkim grupacijama. Neke od etnografskih studija u Evropi (Wiktorowicz 2004) ukazuju da diskriminacija može biti osnova za promene identiteta u smislu njegove radikalizacije.

U kontekstu važnosti (ne) integrisanosti u zajednici, ispitivan je i efekat enklavizacije, odnosno odvojenog i izolovanog življenja od ostatka zajednice (Cantle 2001). U tom kontekstu pokazuje da neka istraživanja ukazuju na ograničenu ulogu enklavizacije u procesu radikalizacije (Varady 2008), dok pojedine studije skreću pažnju na značaj stambenog vida segregacije za potencijalnu ekstremizaciju (Macey 2008).

Politički odnosi i kultura nasilja

Uloga političkih odnosa, konflikata i kriza u procesima radikalizacije naročito je izražena u zemljama koje su direktno bile uključene u konflikte na Bliskom istoku (SAD, Velika Britanija...) (Sageman 2008).

Iako civilizovano društvo nastoji da se distancira od kulture nasilja, ona i dalje postoji i snažan je faktor koji podstiče ekstremizam (Davydov 2015). Ekstremistička vrednosna skala visoko pozicionira nasilje kao društvenu vrednost, temelj statusa u društvu i način rešavanja problema. Na kulturu nasilja utiče niz faktora – porodica, vršnjaci, uticaj medija, obrazovanje i sl.

Uloga socijalnih veza i mreža

Ekstremizam i radikalizacija su grupni fenomeni, koji nastaju kao produkt socijalnih uticaja i indoktrinacije unutar referentnih grupa. Ovo predstavlja jedan od najkonzistentnijih nalaza istraživanja u Evropi i svetu. Kao i kod drugih vidova grupnih uticaja,

pritisak grupe igra ključnu ulogu. Ekstremizam uveliko zavisi od toga koliko vršnjaci prihvataju takve ideje i stepen u kojem smatraju da su vredne oponašanja (Duckitt & Sibley 2010).

Brojni mehanizmi grupe kao što su socijalizacija, grupna polarizacija i izolacija, vršnjačka povezanost i pritisak mogu pojačati indoktrinaciju i podstaći nasilni ekstremizam. Grupe su te koje pružaju osećaj pripadnosti, nagrađivanja, statusa, samopoštovanja, osećaj rizika, uzbuđenja itd. (Crenshaw 1981).

Ne negirajući ulogu grupne dinamike u objašnjavanju ekstremizma, neki autori (Bouhana & Wikstrom 2008) naglašavaju da različiti individualni razvojni procesi upućuju pojedinca prema određenim grupama.

Mada je direktan kontakt i dalje presudan u širenju ekstremističkih ideja, internet je i u ovom domenu od samog pojavljivanja odlično pozicioniran. Uloga interneta posebno dolazi do izražaja kada se radi o većim međunarodnim grupama.

Uloga religije u procesu radikalizacije i ekstremizacije

U radikalnim i ekstremističkim aktivnostima uloga religije, odnosno njenih percepcija, interpretacija, pa i zloupotreba, od velike je važnosti. Nasilni ekstremizam i terorizam svoje utočište često nalaze u različitim religijama, odnosno u njihovim tumačenjima. Stoga u praksi možemo primetiti da brojne ekstremističke i terorističke grupe u svom nazivu često imaju religijske termine.

Pojedina empirijska istraživanja (Al – Lamy 2009; Silke 2008) ustanovila su da je religijski identitet imao veliki uticaj na ekstremističke stavove. Ispitanici koji su smatrali da je njihov primarni identitet religijski imali pozitivnije poglede na terorizam, sveti rat, nasilje i samoubilačke akcije u odnosu na ispitanike čiji je identitet bio sekularan.

Među počiniocima bombaških napada u Velikoj Britaniji, uočena je veza jačanja radikalnih stavova i ponašanja sa intenziviranjem religijskih uverenja (Awan 2007). Takođe, religiozna uverenja pokazala su se kao glavni faktor motivacije za uključivanje u islamski terorizam (Sageman 2008; Wadgy 2007).

Na vezu religioznosti i potencijalno rizičnih predrasuda, netolerancije, fundamentalizma i etnocentrizma ukazuju rezultati brojnih studija (Altmeyer 2003; Dušanić 2007; Turjačanin *et al* 2010).

Postoje, međutim, autori koji u svojim studijama ističu da religijski faktor, odnosno pripadnost islamu, nisu u neposrednoj vezi sa radikalizmom, a kao argument iznose mišljenje da je velika većina muslimana umerena u svojoj veri i pravi otklon od nasilnih manifestacija islama (Abbas 2007; Githens – Mazer 2008).

Problem interferiranja religije i ekstremizma, odnosno uticaja religijskih uverenja na usvajanje radikalnih stavova i u konačnici nasilni akt još uvek su otvoreni. Razlozi tome su mnogostruki.

Najpre, religija daje ogovore na najsuštinskija, eshatološka pitanja (smisla života, postanka i kraja sveta, vrline i greha...), ali sa druge strane, može da utiče na odnos prema

konkretnim životnim pitanjima svakog pojedinca (odnos prema ženama, porodici, braku i seksualnosti, abortusu itd.). Sve to predstavlja pogodnu platformu bilo za pozitivan, bilo za negativan odnos prema drugim grupama, što opet zavisi od stepena podudaranja ili razmimoilaženja kada se radi o odnosu prema diskutabilnim pitanjima.

Nadalje, suština svih monoteističkih religija je uverenje da je „naša vera” jedina ispravna iz čega najčešće proizilazi namera da se religijska uverenja šire, što više i što dalje. Istorijsko iskustvo nas uči da brojni misionarski poduhvati svih predznaka i u svim vremenima veoma često nisu prezali ni od nasilnih metoda, a neretko se dešavalo da dođe i do povratnog nasilnog odgovora od strane potencijalnih preobraćenika.

Iako vodeće, odnosno najuticajnije svetske religije, a to se pre svega odnosi na islam i hrišćanstvo po definiciji i dogmama treba da povezuju ljude i doprinose harmoniji zajednice, religija može biti osnova za ekstremističko delovanje.

Možda će u budućem vremenu nova empirijska istraživanja – kojih još uvek nema u dovoljnoj meri – doprineti kvalitetnijoj spoznaji. Na osnovu preseka dosadašnjih iskustava i studija može se zaključiti da su, pre svega, izokretanja i zloupotrebe religijskih učenja doprineli širenju predrasuda, konflikata i eskalaciji nasilja na globalnom nivou u globalnim razmerama.

3.3. POKRETAČI RADIKALIZACIJE I OTPORNOST ZAJEDNICA

3.3.1. POKRETAČI RADIKALIZACIJE – GLOBALNI KONCEPTUALNI OKVIR

Na globalnom sastanku u Oslu održanom 2016. godine Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) formulisao je razumevanje puta ka nasilnom ekstremizmu sa ciljem formulisanja preventivnih aktivnosti koje mogu smanjiti opasnost od radikalizma koji vodi nasilnom ekstremizmu.²²

Taj put podrazumeva kombinaciju spoljašnjih i unutrašnjih faktora.

Spoljašnji faktori se odnose na geopolitička kretanja, demografske promene, ekonomske pritiske, migracije, uticaj rastućih socijalnih i masovnih medija i druge.

Unutrašnji uključuju osećanje nemogućnosti mirnog rešenja sporova, teškoće prihvatanja različitosti, osećanje poniženja, nedostatka poštovanja ili poniženja, iskustva straha ili zloupotreba od strane institucija društva, osećaj nedostatka mogućnosti za obrazovanje, rad i zapošljavanje itd.

Nešto kasnije UNDP je razvio konceptualni okvir za prevenciju nasilnog ekstremizma koji prepoznaje osam pokretača radikalizacije (UNDP Discussion Paper 2016).

²² Sprečavanje nasilnog ekstremizma putem promovisanja inkluzivnog razvoja, tolerancije i poštovanja diverziteta – globalni sastanak, 14-16. mart 2016. godine u Oslu, Norveška (UNDP Discussion Paper (2016). *Preventing Violent Extremism through Promoting Inclusive Development, Tolerance and Respect for Diversity*, Global Meeting, 14-16. March, Oslo, Norway)

Ove pokretače karakteriše složenost, višestrukost, međusobna isprepletanost i uska povezanost sa strukturalnim elementima okruženja koji bi mogli da pogoduju radikalizaciji i eventualnom nasilnom ekstremizmu. Radi se o tome da je nasilni ekstremizam proizvod istorijskih, ekonomskih, političkih i socijalnih okolnosti u jednom društvu, uključujući tu i uticaj regionalnih i globalnih politika moći.

Prema ovom konceptualnom okviru pokretači radikalizacije su:

- Uloga i uticaj globalne politike
- Konvergencija horizontalnih nejednakosti koju čine politička i ekonomska isključenost, ograničene mogućnosti za uzlaznu društvenu pokretljivost i smanjivanje prostora za građanski aktivizam
- Nejednakost, nepravda, korupcija i kršenje ljudskih prava
- Nezadovoljstvo i odbacivanje postojećeg socio – ekonomskog i političkog sistema
- Odbijanje i odbacivanje rastuće raznolikosti u društvu
- Slabi kapacitet države i nedostatak bezbednosti
- Promena globalne kulture i banalizacija nasilja u medijima i zabavnim sadržajima.

Navedene pokretače ne bi trebalo posmatrati zasebno, jer tek u kompleksnom međusobnom sadejstvu i u sadejstvu sa individualnim faktorima, uz pažljivo isplanirani proces praćenja i socijalizacije potencijalnih članova od strane ekstremističkih grupa, možemo govoriti o verovatnoći priključivanja (UNDP Discussion Paper 2016).

3.3.1.1. MODEL GENEZE U PROCESU RADIKALIZACIJE

U fokusu mnogih studija i istraživanja nalazi se pokušaj prepoznavanja dinamike razvoja kako ekstremističkih grupa, tako i dinamike individualnog procesa uključivanja. Potrebno je naglasiti da su modeli na koje ćemo se osvrnuti nastali kao rezultat praktičnih programa i terenskih istraživanja u okviru kojih su analizirane konkretne ekstremističke i terorističke grupe i pojedinci.

Jedan od čuvenih modela u istraživačkoj literaturi je tzv. stepenište terorizma (Moghaddam, 2007). Radi se o sofisticiranom pristupu koji koristi analogiju sa sužavanjem stepeništa, što podrazumeva tri nivoa:

- Pojedinačni (dispozicioni faktori)
- Organizacioni (situacioni faktori)
- Sredinski (socio – kulturni, ekonomski i politički faktori)

Autor je posegnuo za metaforom stepeništa u zgradi u kojoj većina živi u prizemlju, sve manji broj ljudi je na višim spratovima, a tek mali broj dostigne vrh zgrade²³. Kretanje na

²³ U filozofiji društvenih i humanističkih nauka nisu retki primeri kada su autori posezali za metaforom kako bi očiglednije pojasnili neko učenje ili teorijsku postavku. Tako su, u predsokratovskoj epohi grčke filozofije čuvene Zenonove aporije (nedoumice) „Ahil i kornjača”, „Dihotomija” i „Strela” kojima je objašnjavao fenomene kretanja i nesavršenost čulnog sveta, braneći na taj način učenje Permenida, utemeljivača Elejske škole, kojoj je i sam Zenon pripadao. U Istoriji filozofije svakako najglasovitija Platonova metafora špilje (pećine), koja je, takođe inspirisana Parmenidovim učenjem (i sam dijalog, naslovljen je „Parmenid”), ali sa ciljem osporavanja, odnosno

svakom spratu simbol je određenog psihološkog procesa, svaki novi nivo sužava put i sve teže je izabrati neki drugi krak ili vratiti se.

Moghaddam-ovu petospratnicu – metaforu terorizma čine:

- Prizemlje – psihološka interpretacija postojeće društvene situacije
- Prvi sprat – percepcija opcija za borbu protiv nepravde
- Drugi sprat – usmeravanje nezadovoljstva i sigurnosti
- Treći sprat – moralni angažman
- Četvrti sprat – kategoričko mišljenje i davanje legitimiteta terorističkoj organizaciji
- Peti sprat – terorističke akcije, čin i mehanizam zabrane sprečavanja bilo kakvih inhibicijskih mehanizama

Uz opasku da ni njihovo istraživanje verovatno nije identifikovalo sve izazivače ekstremizma (McCauley & Moskalkenko 2008) autori navode 12 faktora ekstremizma koji deluju na tri nivoa: pojedinačnom, grupnom i masovnom. Prvih pet faktora i mehanizama pripadaju individualnom domenu, sledeća četiri grupnom, a poslednja tri masovnom.

Pet faktora individualnog domena čine:

- Individualna radikalizacija uslovljena ličnim gubicima i ličnom viktimizacijom
- Političko nezadovoljstvo
- Pridruživanje ekstremističkoj grupi
- Pridruživanje radikalnoj grupi zbog uticaja bliskih osoba
- Identifikacija sa grupom i grupni ekstremizam

Četiri mehanizma grupnog domena:

- Socijalna izolacija grupe
- Grupni ekstremizam s ciljem privlačenja veće podrške
- Ekstremizam uslovljen upotrebom sile od strane državnih organa
- Uloga unutargrupnog identiteta

Tri mehanizma masovnog domena su:

- Spoljne pretnje i masovni ekstremizam
- Ekstremizam i mržnja prema drugim grupama
- Mučeništvo i ekstremizam

Prethodno navedenim podelama i istraživanjima posvećena je posebna pažnja, jer se većina kasnijih istraživača poziva na njih i u svetu teoretičara iz ove oblasti zauzimaju istaknuto mesto.

U više studija pominje se četvorofazni proces radikalizacije. Analizirajući pripadnike Al-Qaeda (Sageman 2007) autor kao prvu navodi fazu besa iza koje sledi, faza

dokazivanja „nadmoći” sveta ideja nad pojavnim svetom. Pokušavajući da objasni zablude i prepreku u moćima ljudske spoznaje Frensis Bekon upotrebio je metafore idol (pećine, trga, teatra i plamena) kako bi objasnio idola predrasude koje ometaju istinsku spoznaju usled individualnih ograničenosti pećina, pometnje koju izaziva komunikacija i nesavršenost jezika (trg), vaspitanja, kolektiviteta i tradicije (pleme) i pogrešnih ili pogrešno protumačenih filozofskih učenja (Teatar/Filozofija 1973; Petrović 1955; Platon 1969).

specifične interpretacije sveta, koja se u trećoj fazi povezuje sa ličnim iskustvom. Četvrtu poslednju fazu karakteriše veća interakcija među potencijalnim simpatizerima.

Analizirajući jedanaest slučajeva terorističkih akcija Al-Qaede njujorško odeljenje policije takođe je ustanovilo 4 faze u nastanku ovih akcija (Christman 2012):

- Preradikalizaciju
- Samoidentifikaciju
- Indoktrinaciju
- Džihadizaciju

Od strane ACPO-a (Association of Chief Police Officers) kreiran je model piramide (Christman 2012) sa četiri nivoa, od početnog koji čini šira zajednica, do vrha gde su aktivni teroristi. Ovaj model doživeo je brojne kritike (Bartlet *et al* 2010) pre svega zbog zapostavljanja složenosti i nepredvidljivosti procesa radikalizacije.

3.3.1.2. POKRETAČI RADIKALIZACIJE MLADIH U SRBIJI I NA ZAPADNOM BALKANU

Još početkom prošle decenije pojedini autori (Simeunović 2013) upozoravali su da je usled prisustva ekstremnih grupacija na tlu Srbije i u njenom neposrednom okruženju moguć terorizam i „u sadašnjosti a još više u budućnosti“.

Istraživanja javnog mnjenja već duži period (Stojanović 2017; Kostić 2019; Stojanović & Bulat 2021; Stojanović & Ivković 2021; Stojanović *et al* 2023) beleže trend pasivnosti (posebno političkog oblika pasivnosti), otuđenosti i osećanja ravnodušnosti među mladima.

Ovakvi preduslovi su dovoljni da potvrde već navedeno mišljenje autora iz 2013. godine po kojem mladi u Srbiji imaju potencijal da prihvate neke od radikalnih i ekstremističkih ideja i ideologija.

Analize prethodnih istraživanja nedvosmisleno ukazuju na nizak nivo integracije mladih u društvo u Srbiji.

U kontekstu produžene anomične postsocijalističke transformacije koja stvara velike strukturalne prepreke za istinsku integraciju mladih u system, stanje se očituje kao veoma složeno i zabrinjavajuće.

Neke studije (Tomanović *et al* 2012) ukazuju da su pokazatelji niske društvene integracije mladih povezani sa ključnim domenima funkcionisanja društvenog sistema. Drugim rečima, nizak nivo političke i građanske participacije pokazatelj je neintegrisanosti u politički sistem društva.

Ukoliko tome dodamo i konjunkturane elemente kao što su stavovi i otvorenost prema evropskim integracijama, ili još uvek aktuelne migrantske krize, višedimenzionalne komplikacije Covid-a 19, refleksije (mada je još rano naučno utemeljeno o tome govoriti)

ratnih dešavanja u Ukrajini, te stav mladih i socijalnu distancu prema migrantima/izbeglicama, potencijal postaje još snažniji.

Podatak da bi se skoro četvrtina mladih u Srbiji osećala loše ukoliko bi se u njihovo susedstvo doselila porodica azilanata (SeCons 2015) pokazuje da savremeno svetsko kretanje stanovništva doprinosi porastu nepoverenja prema pripadnicima drugih grupa, kao i utvrđivanju već postojećih stereotipa.

Ovo je pre svega posledica socio – ekonomske situacije u kojoj se mladi nalaze. Stoga povećanje kontakata sa pripadnicima drugih grupa ne dovodi do opadanja socijalne distance već do porasta, jer su mladi uplašeni za svoje (nepostojeće) radno mesto i već ionako loš standard.

O potencijalima i kapacitetima za nasilje u Republici Srbiji, njegovim uzrocima, posledicama i društvenim reakcijama napisano je nekoliko ozbiljnih studija i naučnih radova (Simeunović 2014; Simeunović & Dolnik 2013). I pored toga, do današnjih dana evidentan je nedostatak obuhvatnih istraživanja iz te oblasti.

U redovnim godišnjim alternativnim izveštajima o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji Krovna organizacija mladih Srbije tematski objedinjuje bezbednost i zdravlje mladih, a bezbednosni aspekt fokusira i ograničava na izloženost fizičkom, verbalnom, digitalnom i seksualnom nasilju, kao i na diskriminaciju motivisanu godinama i nekom ličnom karakteristikom.

Protetkih godina zapažen istraživački projekat tematizovao je ulogu civilnog društva u prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma u Srbiji (Kostić *et al* 2019). O ovom projektu već je bilo reči u prethodnim poglavljima, a i u nastavku ovog rada biće analizirani nalazi istraživanja.

Čini se, ipak, da je, sa ovog aspekta, najreprezentativnije istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji koje je objavio i publikovao CeSID 2016. godine. Istraživanje je realizovano u novembru 2016. godine na proporcionalno stratifikovanom reprezentativnom uzorku od 2600 mladih građana starosti 15-30 godina Republike Srbije (bez Kosova)²⁴.

O nekim nalazima istraživanja već je bilo reči u ovom radu (kao slabe tačke prepoznate su fragmentacije unutar etničkih grupacija, nedostatak prilika za mlade, uticaj globalnih i regionalnih politika...).

Iako u analizi rezultata istraživanja autori ističu da stavovi mladih u Srbiji u posmatranim regionima²⁵ ne prevazilaze okvire koji bi bili zabrinjavajući, skreće se pažnja da postoje oblasti na kojima bi trebalo raditi na preventivnim merama kako ne bi došlo do razvoja kritičnih oblasti a to su izražena socijalna i etnička distanca, netolerancija i netrpeljivost kako između manjina međusobno, tako i između manjinskog i većinskog stanovništva (obostrano).

²⁴ U ovom tekstu i kontekstu odrednicu „Kosovo” treba tumačiti u skladu sa Rezolucijom Saveta Bezbednosti Ujedinjenih nacija br.1244.

²⁵ Prvi stratum uzorka obuhvatio je 1000 ispitanika iz 4 najveća grada u Srbiji (Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac), drugi stratum obuhvatio je 1000 iz jugozapadne Srbije (teritorija lokalne samouprave Raškog (Novi Pazar i Tutin) i zlatiborskog (Prijeplje i Sjenica) upravnog okruga, dok je treći stratum obuhvatio 600 ispitanika iz opština u Južnoj Srbiji (teritorija lokalnih samouprava Bujanovac i Preševo u Pčinjskom okrugu). Okvir uzorka predstavljala je teritorija biračkog mesta kao najpouzdanija registarska jedinica, a odabir ispitanika vršio se kao slučajno uzorkovane bez zamene.

Generalno, u svim posmatranim regionima beleži se odbijanje i odbacivanje rastuće raznolikosti u društvu.

Kao jedan od mogućih „okidača” ekstremizacije navodi se strukturalna nezaposlenost i loš životni standard koji predstavljaju polaznu osnovu za nagomilavanje nezadovoljstva kod mladih ljudi u Srbiji.

Kada su u pitanju zemlje iz okruženja, neke studije pokazuju (Vrugtman 2019) da etnonacionalistički ekstremizam dobija na snazi i da se širi u regionu.

Pojačani i učestali narativi verskog, krajnje desničarskog i nacionalističkog karaktera najviše pogađaju najranjiviju, mladu populaciju na Zapadnom Balkanu (Kursani, 2018).

Uočavajući praznine u kolektivnom razumevju društvene dinamike i dinamike nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu organizacija Resolve Network (Resolve 2020) sazvala je lokalne i međunarodne stručnjake sa ciljem identifikovanja trendova i dinamike nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu.²⁶

Posebna pažnja na dva održana foruma tokom 2019. godine posvećena je opasnostima i rizicima kojima su u zapadnobalkanskim zemljama izloženi mladi kao složena demografska kategorija. Holističkom analizom prepoznati su univerzalni bezbednosni izazovi, ali i specifičnosti rizika za mladu populaciju na Zapadnom Balkanu:

- Prisutnost etionacionalističkih i viktimizacijskih narativa iz ranijih sukoba
- „Odliv mozgova” tj. emigracija talentovanih i obrazovanih pojedinaca nepovoljno utiče na „rezilijentne kapacitete” preostalih mladih ljudi u zemljama Zapadnog Balkana
- Usvajanje ekstremističkih narativa kao odgovor na manifestacije radikalizma vršnjaka u susednim zemljama
- Korupcija, „kleptokratija” (Chayes 2016) kao pretnja bezbednosti i stabilnost
- U bezbednosnom spektru aktivnosti sve veća pažnja se posvećuje online aspektima ekstremizacije, a zanemaruje se ili previđa uloga online komunikacije i aktivnosti u širenju ekstremističke propagande i narativa na nivou zajednice
- Praznine u pružanju psihosocijalne pomoći za suočavanje sa traumama, prošlim i sadašnjim
- Nedostatak interesovanja i sistemske podrške od strane države za psihosocijalne programe, prevenciju i reintegraciju
- Neujednačeni krivičnopravni odgovori u zemljama Zapadnog Balkana za one koji se vraćaju iz Iraka i Sirije i one koji se vraćaju iz Ukrajine.

²⁶ Prvi od dva saziva bio je zajedno sa forumom MNE (Pravedno i miroljubivo društvo čijem razvoju doprinose aktivni mladi građani) i Kosovskim centrom za studije bezbednosti (KCSS) u Podgorici, Crna Gora, u aprilu 2019. godine. Drugo zasedanje održano je tokom Forumu o otpornosti Zapadnog Balkana koji je organizovao International Republican Institute u Sofiji, Bugarska, decembra 2019. godine.

3.3.1.3. OTPORNOST ZAJEDNICE NA BEZBEDNOSNE RIZIKE PROCESA RADIKALIZACIJE

U naučnom kontekstu termin „rizik” potiče iz epidemiologije i u opštem smislu označava šansu da pojedinac oboli, odnosno da razvije neko nepovoljno ponašanje ili karakteristiku (Costello & Angold 1995).

U kontekstu ljudskog ponašanja, rizike možemo svrstati u dve kategorije: objektivne i subjektivne.

Objektivni rizici podrazumevaju naučnim metodama utvrđene šanse da se nešto desi na osnovu prikupljenih empirijskih podataka, dok se subjektivni rizici odnose na percepciju osobe da se nešto nepovoljno dogodi (Žegarac 2015).

U već toliko puta apostrofiranom društvenom ambijentu rizika od radikalizacije kao izuzetno važna pokazuje se sposobnost identifikovanja vulnerabilnih (ranjivih) osoba.

U dosadašnjoj praksi kako na globalnom, tako i na regionalnom i lokalnom nivou ovaj zadatak pokazao se kao izazovan i mnogostruko zahtevan. Naime, s jedne strane nasilni ekstremizam nije ograničen na bilo koji uzrast, pol, grupu ili zajednicu. S druge strane, neke društvene grupe jesu posebno ranjive na uticaj radikalizatora, posebno targetirane kroz ekstremističku regrutaciju (Pressman & Flockton 2012).

Među najčešće pominjanim socijalnim grupama u riziku od radikalizacije su deca i mladi različitog porekla jer je to uzrast u kojem se bore sa pitanjima identiteta i vrednosti, pokušavaju da nađu odgovore o veri i pripadnosti, čeznu za avanturama i uzbuđenjima. Skup svih tih činilaca može ih učiniti otvorenim za ekstremističke uticaje koji im obećavaju odgovore, identitet, jasne vrednosti i stabilnu društvenu pozicioniranost.

Ogroman broj studija koje tematizuju „vruću” temu ekstremizacije donosi i određenje pojma vulnerabilnost. Ove definicije se, podrazumevano, međusobno prožimaju i suštinski, vulnerabilnost definišu kao podložnost radikalizaciji, povećanu osetljivost i nedostatak zaštite od moralnih i ideoloških napada radikalizatora; skup faktora i karakteristika koji čine osobu, grupu, i društvo posebno podložnim radikalizaciji.

Neke publikacije (Bujak Stanko 2019) definišu radikalizatore kao osobe koje podstiču druge da razviju ili usvoje ekstremistička ubeđenja ili stavove. U navedenoj publikaciji definiše se i izraz „radikalizujući materijali” kao literatura ili video zapisi koje koriste radikalizatori za podsticaj ili ohrabivanje pojedinaca da usvoje ekstremističku ideologiju.

Aktivnosti, politike i program usmereni na grupu ljudi sa ciljem da spreče radikalizaciju smanjujući vulnerabilnost i povećavajući rezilijentnost (otpornost) spadaju u set mera pod nazivom kontra – radikalizacija (Bujak Stanko 2019). Ovaj termin treba razlikovati od pojma deradikalizacija, o kome će detaljno biti izloženo u poglavlju koje sledi, op. a.)

Kontraradikalizacija podrazumeva paket društvenih, političkih, pravnih, ekonomskih i obrazovnih programa, čiji je cilj promena uslova koji mogu podstaći pojedince na radikalizaciju. Programi su posebno dizajnirani da spreče nezadovoljne osobe da krenu putem radikalizacije.

Cilj svake društvene zajednice koja se suočava sa rizicima radikalizacije je razvijanje sposobnosti pojedinaca, grupa i svih integrisanih činilaca da reaguju, pobijaju ili odbace zagovornike ekstremizma i ideologije koju oni promovišu.

U tom kontekstu otpornost ili rezilijentnost razmatra se kao individualna osobina koja uključuje sredinske i lične karakteristike, a najčešće se određuje kao kapacitet osobe da, uprkos teškoćama, razvije pozitivne socijalno prihvatljive stavove, obrasce ponašanja i snalaženja. Koncept rezilijencije daje okvir za razumevanje različitih načina na koje se deca i odrasli bore s teškoćama (Žegarac 2015).

Jačanju kapaciteta rezilijentnosti na svim nivoima u Srbiji znatno bi doprinelo formiranje mreže za podizanje svesti o radikalizaciji u Republici Srbiji.

Formiranje mreže predviđeno je još 2017. godine u Nacionalnoj strategiji za sprečavanje i borbu protiv terorizma od 2017 do 2021. godine, odnosno pratećim Akcionim planom kojim je Strategija upotpunjena. Mreža, podsećanja radi, nije ni do danas formirana.

Sem očiglednog nepostojanja volje, još jedan aspekt uočava se kao bitan. Naime, Akcioni plan koji u odeljku 1.2.1. predviđa formiranje mreže, za nosioca projekta navodi Ministarstvo unutrašnjih poslova, čiji će „zaposleni program realizovati u okviru svojih redovnih radnih aktivnosti”.

Na manjkavosti i redukcionizam Akcionog plana u ovom domenu ukazivano je više puta (Koturović 2019). Naime, sam pristup zakonodavca kreiranju ovog mehanizma prevencije ne može se označiti kao ozbiljan i sveobuhvatan. Pitanja su: čemu služi formiranje mreže ako se već zaposleni „u okviru svojih redovnih aktivnosti bave i ovim zadacima”, i drugo kakvi rezultati se očekuju ako Akcioni plan ne predviđa nikakve dodatne troškove za formiranje i rad mreže?

Očigledno, neophodno je razrađivanje i dopunjavanje predviđenih rešenja u postojećim pravnim aktima, pri čemu bi bilo poželjno ugledati se na primere dobrih praksi u Nemačkoj i Danskoj i implementirati po uzoru na danski Arhus model, tzv. roditeljsku mrežu u okviru predviđene nacionalne mreže u Srbiji.

Kao jedan od uspešnijih projekata u domenu osnaživanja rezilijencije mlade populacije u Srbiji, pokazao se program „Jačanje otpornosti mladih na radikalizaciju i nasilni ekstremizam” (Živić & Šapić 2020) sproveden u periodu od avgusta 2019. godine do septembra 2020. godine.

Glavni cilj publikovane studije nakon realizovanih programa je bio da proceni potencijal za radikalizaciju i nasilni ekstremizam među mladima u Srbiji i da istraži zaštitne faktore, kao i faktore rizika za ove fenomene.

U studiji je učestvovalo 288 učenika starosti između 15 i 18 godina iz regiona Beograda i Sandžaka. Učenici su popunjavali sveobuhvatan upitnik za procenu radikalizacije i nasilnog ekstremizma koji je konceptualizovan kao višedimenzionalni militantno – ekstremistički mentalni sklop.

Pored toga korišćena je i obimna baterija psiholoških instrumenata za procenu među – etničke percepcije i interakcije, kao i potencijalne faktore rizika za radikalizaciju i nasilni ekstremizam koji su grupisani u dva široka klastera:

1. Kontekstualni faktori rizika, uključujući finansijsku i socio emocionalnu deprivaciju i izloženost nasilju u nasilnom školskom okruženju

2. Psihološki faktori rizika uključujući samopoimanje i faktore povezane sa samopoštovanjem, ideološke faktore i psihološke faktore povezane sa interakcijom

Rezultati su otkrili kompleksnu međupovezanost između kontekstualnih i psiholoških faktora, u smislu predviđanja različitih aspekata radikalizacije. Naime, rezultati pokazuju da istoriju porodične disfunkcije pojedinca prati viši nivo usamljenosti, dok je odrastanje u surovom školskom okruženju povezano sa višim nivoima usamljenosti i orijentaciji ka socijalnoj dominaciji.

Istorija porodične disfunkcije praćena orijentacijom ka socijalnoj dominaciji pokazala se kao prediktor pogleda na svet kao zlog mesta, dok su pojedinci koji su usamljeniji, skloni socijalnoj dominaciji ili izloženi surovom školskom okruženju pokazali veću spremnost da prihvate, opravdaju i zagovaraju upotrebu nasilja i verovatnije se upuste u radikalne nasilne postupke.

S druge strane, za verovanje u božansku moć, kao treći aspekt militantno – ekstremističkog mentalnog sklopa, pokazalo se da nije povezan sa sklonostima ka opravdavanju nasilja, već da predstavlja distinktivnu karakteristiku osoba koje prihvataju autoritarnost i tradicionalne vrednosti a odbacuju orijentaciju ka socijalnoj dominaciji.

Na osnovu rezultata istraživanja date su i objašnjene preporuke P/SNE aktivnosti među mladima u Srbiji kao što su:

- Intervencije koje se tiču stavova prema međugrupnim odnosima
- Intervencije koje se tiču socijalne izolacije i usamljenosti
- Intervencije koje se tiču porodičnog funkcionisanja
- Intervencije koje se tiču školskog okruženja
- Intervencije koje se tiču negativne slike o svetu.

4. DERADIKALIZACIJA KAO NOVI PRISTUP U PREVENCIJI I SUZBIJANJU RADIKALIZACIJE I NASILNOG EKSTREMIZMA

4.1. RADIKALIZACIJA KAO PROCES

Razumevanje radikalizacije kroz proces promene, lične i političke transformacije, nužna je pretpostavka za mogućnost naučnog i efikasnog sprovođenja deradikalizacije.

Iako je u prethodnom poglavlju ovog rada bilo reči o uzrocima, odrednicama i modelima radikalizacije, čini se prikladnim razmotriti još neke aspekte ovog savremenog društvenog fenomena. Naime, zbog svoje raznolikosti i složenosti, uprkos sve većem broju istraživanja, nemoguće je precizno utvrditi sve faktore i nedvosmisleno identifikovati tendencije, jer se ipak radi o individualnim raznolikostima, koje impliciraju specifičan pristup u sagledavanju problema.

Iskustva iz dosadašnjih istraživanja (Doosje *et al* 2016; Elshimi 2016; Graef 2016; Cragin 2013) ukazuju da postoji nekoliko procesnih modela radikalizacije, odnosno faza promena kroz koje prolaze vulnerabilne osobe, targetirane od strane radikalizatora.²⁷

Mada različiti istraživači identifikuju različite faze procesnih modela, zajednički nalazi svih studija identifikuju fazu individualnih promena (potraga za identitetom, promene u stepenu manifestacija religioznosti...), koje su opet stimulisane spoljašnjim aspektima (društveni konflikti, percipirana diskriminacija ili napad na svoju grupu...)

Iz nalaza istraživanja vidno je da radikalizacija, za većinu ljudi, predstavlja postepen proces koji podrazumeva prolazak kroz različite faze (Duckitt & Sibley 2010; Cook *et al* 2013).

Ne postoji usaglašenost u pogledu dužine trajanja procesa radikalizacije. Neke studije (NYPD 2007) nalaze da se radikalizacija odvija postepeno, sa trajanjem od dve do tri godine. Sa druge strane, analizirajući profil uhapšenih islamističkih terorista u Španiji (Reinares 2006) autor procenjuje da je od započetog procesa radikalizacije do trenutka hapšenja prošao period od najmanje deset godina.

Potrebno je naglasiti da proces radikalizacije može biti znatno ubrzan, naročito u slučajevima tzv. katalizatorskih događaja (doživljena ili percipirana diskriminacija jačeg intenziteta, smrt voljene osobe...) (Hart *et al* 2017).

Dosadašnja istraživačka iskustva upućuju na zaključak da proces radikalizacije ne podrazumeva nužno prolazak kroz sve faze, koje se takođe mogu prožimati i odvijati u nejednakim vremenskim intervalima. Postoje slučajevi zaustavljanja, u određenoj fazi ili potpunog napuštanja procesa radikalizacije, zbog razočaranosti ili nekog drugog razloga.

Očigledno je da, uprkos brojnim studijama i istraživanjima, dosadašnja saznanja ne daju potpunu i zaokruženu sliku i nisu u dovoljnoj meri rigorozno naučno proverena. Sve to

²⁷ Radikalizator je osoba koja putem direktnog kontakta i korišćenjem radikalizirajućih materijala (literatura, video zapisi...) podstiče i ohrabruje targetirane osobe da usvoje i/ili razviju ekstremistička ubeđenja i stavove (Bujak Stanko 2019).

upućuje na oprez i uzdržavanje od donošenja konačnih i nedvosmislenih zaključaka, kao i fleksibilnost u eventualnoj primeni nekih od modela.

4.1.1. RAZUMEVANJE RADIKALIZACIJSKIH PROCESA U MEĐUNARODNIM DOKUMENTIMA I PROJEKTIMA

U dokumentu Evropske komisije iz 2016. godine (European Commission 2016) analizirani su kontekst i pojave islamističkog terorizma u evropskim okvirima. Tom prilikom izdvojene su sledeće tendencije „evrodžihadizma“:

- Značajan broj novih preobraćenika na islam od kojih se neki direktno preobraćaju na džihadističku verziju islama, bez prethodne radikalizacije
- Prisutnost mladih među džihadistima koji na stratifikacijskoj društvenoj skali pripadaju srednjoj ili nižoj srednjoj klasi
- Povećana prisutnost mladih žena među džihadistima.

U navedenom dokumentu zapaža se da ogromna većina ove populacije mladih živi unutar odvojenih enklava urbanog ili suburbanog područja. Pored te činjenice, u dokumentu se kao mogući činioci njihovog (naglog) zaokreta ka ekstremističkoj verziji islama prepoznaju i osećaj diskriminacije, usled otežanog pristupa školovanju, zaposlenju i (ne)mogućnosti sticanja državljanstva. Kao mogući uzrok navodi se još i uticaj alternativnih kulturoloških modela koji se prenose unutar porodice i socijalnih mreža.

U ovom dokumentu uočena je još jedna bitna specifičnost. Naime, prvi put se dešava u istoriji Evropske unije da se džihadizam javlja vremenski podudarno sa situacijom u kojoj je većina dece migranata iz postkolonijalnih zemalja ili dece migranata iz miljea muslimanskih kultura, rođena u Evropskoj uniji ili su u Uniju došli kao veoma mladi. Dakle reč je o prvoj generaciji migranata koja je odrastala i vaspitavana u sklopu obrazovnih sistema članica Evropske unije.

U dokumentu Evropske unije kao primer navodi se reakcija unutar predgrađa širom Francuske inicirana Abu Musab al-Surijevom online objavom „poziva na globalni islamski otpor“.²⁸ Tom prilikom došlo je do socijalnih nemira obeleženih nasiljem i zahtevima za potpunim i jednakim uslovima sticanja francuskog državljanstva. Ovi socijalni nemiri, protesti i demonstracije rezultirali su ishodom koji se odvijao u dva pravca.

S jedne strane došlo je do određene političke integracije (npr. na izborima za nacionalni parlament sedam godina kasnije, u junu 2012. godine povećan je broj kandidata, kao posledica ujednačavanja uslova za sticanje državljanstva).

S druge strane, pojedini pripadnici ove populacije koji imaju imigrantsko poreklo i francusko državljanstvo, počeli su da razvijaju sasvim drugačije ponašanje kojim demonstriraju odbacivanje francuskog nacionalnog identiteta s njegovim proklamovanim i važećim vrednostima.

²⁸ Strategija treće faze džihada razvijena je unutar knjige „Poziv za globalni islamski otpor“ koju je u januaru 2005. godine objavio Mustafa Sitt Mariam Nassar poznat pod imenom Abu Musab al-Suri (Radaković Groš 2018).

U okviru niza društveno – ekonomskih i humanističkih istraživanja realizovanih u Evropskoj uniji, sa ciljem proučavanja ekstremizacije kao kompleksnog društvenog fenomena, osmišljen je i projekat SAFIRE²⁹ čiji je cilj da pruži uvid u bolje razumevanje radikalizacijskog procesa, njegove uzroke i interakcije između njih.

Proces radikalizacije kao osnovna ili implicitna tema je i nekolicine drugih projekata – Religio West, EURISLAM, MYPLACE (Radaković Groš 2018).

Neki od ovih projekata usmereni su konkretnije, poput projekata VOX – POL³⁰, a konstruisan je kao Evropska akademska istraživačka mreža u svrhe istraživanja svih formi online radikalizma, dok projekat IMPACT Europe ima za cilj razvijanje evaluacijskih alata za praktičare sa svrhom poboljšanja strategija i radnji usmerenih na bolje razumevanje procesa radikalizacije.

Pojedini autori (Khosrokhavar *et al* 2017) zapažaju da svaka zemlja uz podrazumevajuće istorijske specifičnosti ima svoju kulturu „integracije”, a procesi radikalizacije povezani su s lokalnom, regionalnom i svetskom istorijom.

4.1.2. INDIVIDUALNI FAKTORI RADIKALIZACIJE; PROFILI I KARAKTERISTIKE EKSTREMISTA

Deradikalizacija kao novi pristup u suzbijanju radikalizacije i ekstremizma podrazumeva set mera koji se ne odnosi na vulnerabilne osobe u opasnosti, nego na već radikalizovane mlade ljude. Zbog toga se kao ključno pitanje nameće: kako radikalizovane pojedince deradikalizovati i vratiti u umerene društvene tokove? (Kruglansky *et al* 2017).

Ovoj temi biće posvećeno više pažnje u sledećem segmentu ovog rada, a prethodno bi valjalo ispitati postoji li obrazac po kome se odvija proces radikalizacije i može li se komparativnom analizom uobličiti podudarnost individualnih profila ekstremista?

Većina publikovanih studija i objavljenih rezultata nakon realizovanih istraživanja ističe heterogenost, dok manji broj autora ukazuje na određene zajedničke karakteristike koje determinišu sklonost ekstremizmu (Horgan 2008).

Horgan sugerše šest ključnih faktora rizika koji mogu predstavljati predispoziciju za put pojedinaca ka nasilnom ekstremizmu:

- Emocionalna ranjivost i doživljaj otuđenosti
- Uverenje da nasilje nad državom i njenim simbolima može biti moralno opravdano
- Nezadovoljstvo društvenom situacijom i dotadašnjim metodama političke borbe
- Identifikacija sa žrtvama iz redova sopstvenog naroda ili iskustvo lične patnje i žrtve
- Zadobijanje statusa i poštovanja u ekstremističkoj grupi

²⁹ European Commission (2016). *Addressing Terrorism, European Research in Social Science and the Humanities in Support to Policies for Inclusion and Security*, A Policy Review, Brussels, pp. 20-21.

³⁰ *Ibid*, p.22.

- Bliske društvene veze sa ljudima koji su povezani sa terorizmom, mahom preko porodice ili prijatelja

Kao najveću grešku Horgan naglašava izolovano razmatranje faktora rizika, jer nijedan od njih zasebno nema kapacitet da objasni proces radikalizacije nasilja.

Navodi da pojedini istraživači (Lester *et al* 2004) navode konstrukt autoritarnosti kao zajedničku osobinu ličnosti ekstremista. Kao problem pokazuje se činjenica da je autoritarnost varijabla širokog spektra karakteristika, te je na osnovu nje teško vršiti predikciju.

Probleme u procesu socijalizacije (Trevis 2008) autor ističe kao faktor koji je većinu ranjivih mladih ljudi učinio podložnim radikalističkim narativima i naposljetku ih preobratio u nasilne ekstremiste.

Kao što je već istaknuto heterogenost, odnosno nepostojanje doslednog socijalnog i psihološkog profila ekstremista ukazuje da je proces radikalizacije u velikoj meri promenljiv. Na to ukazuje i istraživanje britanske Bezbednosne agencije MI5 (Military Intelligence, Section 5) koje se bavilo analizom nekoliko stotina slučajeva koji su bili povezani sa ekstremističkim aktivnostima.

Nalazi ovog istraživanja govore u prilog tezi da nije moguće sastaviti tipičan profil (britanskog) teroriste. Većina ih je u zajednici kojoj pripadaju bila neupadljiva i iskazivala je karakteristike prosečnog pripadnika te zajednice. U nalazima istraživanja konstatovano je da MI5 nije identifikovao jedinstveni obrazac po kojem se odvijao proces radikalizacije tih pojedinaca (Guardian 2008).

Analiza karakteristika terorista koji su izveli napade u Londonu 2005. godine pokazuje da su bili dobro integrisani u zajednice u kojima su živeli i da ne postoji dosledan ličnosni profil teroriste (The House of Commons Report 2006).

U prilog nalazima o heterogenosti ekstremizma govore i neke analize (The Home Office Departmental Report 2005).

Istražujući faktore usled kojih su pojedinci izvršili terorističke napade u Britaniji, došlo se do saznanja o tome da su pripadali drugoj generaciji porodica iz Azije i Srednje Amerike, dok je jedan bio Britanac. Među njima bilo je porodičnih ljudi, ali i samaca. Nekolicina je odgovarala pred zakonom zbog sitnijih kriminalnih prestupa, dok drugi nisu imali nikakav kriminalni dosije. Za jedne je utvrđeno da su trpeli određeno zlostavljanje u detinjstvu, dok su drugi imali normalno i stabilno detinjstvo.

Na heterogenu strukturu terorista ukazuju i druge analize (Bakker 2006). Nakon komparativnog sagledavanja socijalnih, ličnih i situacionih karakteristika više od 200 pojedinaca koji su bili uključeni u 31 slučaj džihadskog terorizma u Evropi, autor zaključuje da ne postoji standardni profil islamističkog teroriste. Pritom su neki pripadali određenim socijalnim grupama, na neke su uticali porodica i prijatelji, ali je bilo i onih koji su delovali potpuno samostalno.

Svi navedeni nalazi znatno otežavaju predikciju, ali nalazi većine projekata i istraživanja upućuje na zaključak da su jači prediktori iz grupno – društvenog domena, nego određeni poremećaji ličnosti.

4.2. KLASIFIKACIJA FAKTORA RADIKALIZACIJE

Faktorima radikalizacije, sa raznih aspekata, posvećeno je dosta prostora u prethodnim segmentima ovog rada. Međutim, imajući u vidu činjenicu da se radikalizacija odvija u složenom međudejstvu isprepletenih socio – ekonomskih, individualno – psiholoških i institucionalnih činilaca, kao i unutrašnjih i spoljnih okidača i uslova, pokazuje se potreba za sistematizacijom i integracijom.

Jedna od najprihvaćenijih klasifikacija³¹ faktore radikalizacije deli na:

- Odbijajuće (push) faktore
- Privlačeće (pull) faktore i
- Kontekstualne faktore

4.2.1. ODBIJAJUĆI (PUSH) FAKTORI RADIKALIZACIJE

Odbijajući faktori radikalizacije odnose se na svakovrsne uskraćenosti, gubitke, nesreće i nepravde koje predstavljaju pogodno tlo za „eksploataciju” od strane radikalizatora.

Ovi faktori stvaraju uslove za privlačnost i širenje nasilnog ekstremizma „terajući” pojedince na promenu stavova, ponašanja i priklanjanje ekstremistima, a obuhvataju marginalizaciju, nejednakost, diskriminaciju, osećaj nepravde zbog ekonomske i političke isključenosti, socijalnu isključenost, uskraćenost prava i građanskih sloboda, egzistencijalne pretnje, proganjanje, pitanja identiteta, nezaposlenost, ograničen pristup kvalitetnom obrazovanju, kulturnu dominaciju/ugnjjetavanje, nesigurnost kao i druge sredinske, istorijske i socioekonomske nepravde ili samopercepciju osoba da su nepravde učinjene (Van Den Bos *et al* 2009; Demant & De Graaf 2010; Hogg & Adelman 2013; Jenkins 2007).

Među navedenim faktorima, osećaj nepravde i doživljene uskraćenosti je ključan i presudan za otpočinjanje procesa radikalizacije, a nalazi mnogih istraživanja pokazuju da se ekstremisti u velikoj meri oslanjaju na njega (Presman & Flockton 2012).

Važna grupa odbijajućih faktora odnosi se na duboko lične potrebe koje pojedinci ne uspevaju da zadovolje i realizuju u svom okruženju. Pod ovim potrebama podrazumevaju se potraga za smislom sopstvenog života i svrhom postojanja, odgovori na najveća životna pitanja, ličnim osećanjem vrednosti i uvažavanjem od strane drugih.

Na gubitak samopouzdanja i verovanja u sopstvene vrednosti najčešće utiču lične traume, poniženja i percipirano zlostavljanje od strane društva.

Pojedinci koji su doživeli ovakva iskustva ponekad jedinu šansu za samoreafirmaciju, odnosno obnovu osećanja sopstvene vrednosti vide u perspektivama i šansama koje im obećavaju i nude radikalizatori (Zubok & Chuprov 2008).

³¹ Izvor: <https://pdf.usaid.gov/pdf-docs/PNADT977.pdf> (Pristupljeno: 16.04.2021)

Među push faktorima političko nezadovoljstvo izdvaja se kao segment na koji se radikalizatori u velikoj meri oslanjaju. Pojedinci koji ispoljavaju krajnje nepoverenje prema političkom sistemu u celini i nezadovoljni su delovanjem svih aktera na političkoj sceni, generalno odbijaju da veruju da se bilo šta čini u njihovom interesu i za njihovo dobro.

Osećaju se krajnje nesposobnim da bilo šta promene, a percepciju bespomoćnosti pojačava uverenje da niko ne čuje i ne obraća pažnju na njihove probleme.

Frustracije pojačava utisak da su nesposobni za učestvovanje (na bilo koji način i sa bilo kakvom ulogom) u političkim procesima.

Uviđanje činjenice da nasilni ekstremisti odbacuju postojeće metode i mogućnosti participacije u političkom životu, vulnerabilnim osobama mogu se činiti veoma primamljivim (Rabasa *et al* 2010; Abuza 2009; Buijs 2006).

4.2.2. PRIVLAČEĆI (PULL) FAKTORI RADIKALIZACIJE

Pod pull faktorima radikalizacije podrazumevaju se svi činioci i aspekti koji ekstremizam čine privlačnim, kao što su npr. dobro organizovane nasilne ekstremističke grupe koje imaju primamljive diskurse i efikasne programe.

Pojedincima koji su generalno nezadovoljni društvenim ambijentom i sopstvenim statusom, članstvo u nekoj od ekstremističkih grupa može se učiniti kao dobra prilika za ličnom afirmacijom i mnogostrukim benefitima. Upravo na ovo ciljaju radikalizatori kroz manipulativne narative i taktike prilikom odabira i regrutovanja targetiranih mladih osoba (Della Porta & La Free 2012; Ganor 2001).

Privlačeći faktori radikalizacije najčešće uključuju: društveni status, perspektivu postizanja slave i uspeha, poštovanje i uvažavanje od strane vršnjaka, samopouzdanje, osećaj pripadnosti, lično osnaživanje i lične odnose, harizmatične ličnosti regrutera i lidera, podrška socijalne mreže, pružanje mogućnosti osвете za percipirane i doživljene nepravde, materijalna satisfakcija kroz zaposlenje i uvećanje prihoda, duhovno ispunjenje, osećaj slobode ili ostvarenje avanturističkih želja i planova (Pels & Ruyter 2012; Davies 2009).

Prilikom uvida u ove faktore radikalizacije nikako se ne sme zanemariti ili potceniti ideološki aspekt. Naime strategija radikalizatora često je zasnovana na povezivanju sa konceptima ili događajima koji izvor ili uporište imaju u događajima iz prošlosti ili drevnim religioznim tradicijama.

Na taj način veza sa slavnim ličnostima i zbivanjima iz prošlosti na primamljiv i obećavajući način legitimiše i afirmiše savremene ideološke zahteve. Tako su mnogi intervjuisani teroristi izjavljivali da su svojim činom samo „odgovarali na poziv”, a kao motiv priključivanja ekstremističkim grupama navodili su duhovni zanos i pozvanost da baš oni ispune svetu dužnost (Lyll 2017).

Takođe, radikalizovani pojedinci često su bili privučeni superiornošću novoponudjenih vrednosti, kao i obećanjem sopstvene superiornosti ukoliko se priključe teroristima. Uz to, doživljaj sveta kao prvenstveno represivnog sistema kod izvesnog broja osoba implicirao je obavezu da ga unište.

Faktori privlačenja imaju podjednako važnu ulogu kao i faktori odbijanja, jer usled njihovog delovanja pojedinci ulaze u ekstremističke organizacije, nakon čega se različitim dinamikama i intenzitetima – radikalizuju.

4.2.3. KONTEKSTUALNI FAKTORI RADIKALIZACIJE

Proces radikalizacije i put ka ekstremizmu različiti su za svakog pojedinca. Sem individualnih specifičnosti, na taj put bitno utiče i kontekst specifičnih interakcija između faktora radikalizacije. U svakom slučaju kontekstualni faktori mogu da pogoduju stvaranju povoljnog terena kako za samu radikalizaciju, tako i za pojavu nasilnih ekstremističkih grupa.

U najčešćoj klasifikaciji pod kontekstualnim faktorima podrazumevaju se: kriminal, slaba država sa neefikasnim službama bezbednosti, represija od strane državnih organa i kršenje ljudskih prava, lokalni sukobi, diskreditovan režim sa nepostojećim ili slabokapacitetnim opozicijama, loše upravljanje i izolovane oblasti sa spregom kriminala i korumpirane vlasti, državno finansiranje ekstremističkih grupa i naposljetku slabo i neadekvatno funkcionisanje demokratije na svim nivoima (Abbas 2007; Antifa 2012; Bakker 2006).

Kontekstualni faktori su najbolji pokazatelji kompleksnosti svih interferirajućih elemenata u procesu radikalizacije. Zato se ključ za otkrivanje ekstremističkih aktivnosti i narativa koji uspevaju da formiraju „džepove radikalizacije u populaciji” krije u sposobnosti razumevanja momentuma kada će neki od kontekstualnih činilaca naići na plodno tlo u populaciji i omogućiti radikalizaciju ranjivih pojedinaca.

Primeri radi, neka lična vulnerabilnost ili lokalni faktori mogu mladu osobu učiniti podložnijom ekstremističkim narativima (problemi u porodici, problematično ponašanje, nezadovoljstvo sopstvenim statusom...). U takvim slučajevima proces radikalizacije otpočinje prepoznavanjem ekstremističkih poruka od strane mlade osobe, kao rešenje za osećaj uskraćenosti i doživljene nepravde.

Ovaj proces najčešće prati i pospešuje harizmatičan pojedinac koji ima ulogu radikalizatora i ohrabruje mladu osobu da usvoji i razvije ekstremističke stavove i uverenja (Bouhana & Wikstrom 2008).

Često se dešava i odsustvo pozitivnih podržavajućih faktora (nepostojanje mreže podrške u porodici i među prijateljima, nepristupačnost nastavnika koji uočava problem i pomaže pri rešavanju) koji bi zaštitili mladu osobu od radikalizacije.

Motivacija pojedinaca i zajednica da prihvate narative ekstremista i priključe im se, uvek će zavisiti od konkretnog lokalnog konteksta u konkretnom trenutku. Ova konstatacija objašnjava činjenicu da ekstremisti uspevaju da privuku i regrutuju osobe krajnje različitih profila.

Za dizajniranje kontranarativa, preventivnih i deradikalizacijskih programa, jako je važno razmatranje i razumevanje odbijajućih, privlačećih i kontekstualnih faktora radikalizacije. Tako rad na odbijajućim faktorima čini zadovoljavanje potreba i rešavanje osnovnih problema vulnerabilnih osoba. Rad na privlačećim faktorima podrazumeva

„poništanje” taktika regrutera i osporavanje iskrivljenih narativa, dok se kontekstualni faktori mogu amortizovati različitim intervencijama usmerenim na bolje funkcionisanje i poboljšanje ambijenta u svim segmentima društvenog života.

4.3. DERADIKALIZACIJA KAO NOVI PRISTUP U PREVENCIJI I SUZBIJANJU RADIKALIZACIJE I NASILNOG EKSTREMIZMA

Deradikalizacija kao pokušaj kvalitetnog, obuhvatnog i efikasnog odgovora na radikalizaciju je, takođe, proces. Kao što je prethodno već naglašeno fokus ovog novog pristupa usmeren je na razrešenje problema deradikalizacije radikalizovanih pojedinaca i ponovnog vraćanja i uključivanja u umerene društvene tokove, što kao ishod ima resocijalizaciju u svim podrazumevajućim vidovima (Kruglanski *et al* 2017).

Budući da je reč o brzorastućem fenomenu terminologija nije u potpunosti usaglašena, pa se sem pojma „deradikalizacija” kod raznih autora mogu sresti i termini „rehabilitacija”, „prelazak”, „razdvajanje”, „demobilizacija”, „deeskalacija”... (Vidino 2008; Bjørgo 2011; Ginkel 2011)

Programi deradikalizacije koji su poslednjih godina u ekspanziji širom sveta, veoma su raznoliki, kao uostalom i izazovi sa kojima se suočavaju. Pokušavajući da ispitaju kako funkcionišu delotvorni deradikalizacijski programi, grupa eminentnih istraživača (Webber *et al* 2017) vršila je istraživanja utemeljena na teoriji značaja.

Kao tri osnovna pokretača radikalizacije identifikovani su individualna motivacija za lični značaj, kulturne ideologije koje nagoveštavaju nasilje kao sredstvo značaja i društvene mreže koje podržavaju takve ideologije.

Imajući detektovane pokretače u vidu, autori ukazuju da do deradikalizacije može doći ukoliko ponuđeni programi pruže ekstremistima alternativne puteve do značaja koji su suprotstavljeni privlačnosti nasilja. Kombinovani sa komponentama koje ponovo povezuju ekstremiste sa društvom takvi programi treba efikasno da promovišu deradikalizaciju.

Kao koncept, deradikalizacija je zasnovana na ideji da se transformacija ponašanja može dogoditi kroz reformu misli i ideja je manifestovana u kognitivnoj promeni koja dovodi do toga da se radikalizovani subjekt odrekne nasilja, a zatim u punom obimu reintegriše u društvo (Schmid 2013; Cragin 2014).

U svojim studijama o deradikalizaciji R. K. Cragin tvrdi da nije moguće konstruisati politiku koja će pokušati da spreči ljude da postanu teroristi bez prethodnih saznanja o tome zašto se pojedinci odupiru nasilnom ekstremizmu.

U tu svrhu ovaj autor konstruisao je konceptualni model koji može poslužiti za dalja istraživanja o ovoj temi, i ističe četiri faktora: moralnu reputaciju, odsustvo jačanja društvenih veza kao faktora koji doprinose otporu pojedinaca nasilnom ekstremizmu, percepciju neefikasnosti nasilja i percepciju troškova (Cragin 2014).

U poslednjoj deceniji pojedine studije tematiziraju probleme „razdvajanja” i „deradikalizacije” pokušavajući tom prilikom da ukažu na činjenicu da nije reč samo o terminološkoj već i suštinskoj razlici (Vidino 2008; Thornton 2015).

Naime, razdvajanje je fokusirano na modifikaciju ponašanja i odnosi se na proces kojim osoba prekida svoje učešće u aktivnostima koje su povezane sa ekstremističkim nasiljem. Ovde se kao problem očituje to što mnogi pojedinci mogu fizički ili emocionalno da se oslobode od terorističkih ili ekstremističkih pokreta, ali da i dalje gravitiraju ka ekstremizmu, verujući u ispravnost takvih uverenja.

Nasuprot tome, programi deradikalizacije ne pretenduju da utiču samo na ponašanje pojedinca, već su usmereni na promenu sklonosti.

Programi deradikalizacije naglašavaju promenu stavova što podrazumeva da osoba više ne odobrava terorizam i ne opravdava pojedinačne i kolektivne aktere koji pribegavaju nasilju radi ostvarenja ciljeva.

Adekvatna i uspešno realizovana deradikalizacija treba da stvori korenitu promenu u osnovnim verovanjima pojedinca, a ne samo promenu ponašanja jer ponašanje može biti podložno promenama, dok ciljevi ostaju konstantni.

U nekim publikacijama (Blackwood *et al* 2016) ističe se da mere u okviru deradikalizacijske strategije moraju biti prilagođene različitim grupama i specifičnim pojedincima, kako bi se razvijale sa ciljem podsticanja različitih tipova aktivista da napuste ekstremizam i (ponovo) usvoje vrednosti na kojima su utemeljena i izgrađena savremena demokratska društva.

Uvažavajući unutrašnje faktore pojedinca (socijalna isključenost, kriza identiteta, nisko samopoštovanje...) i one koji se nalaze izvan kontrole pojedinca (spoljna politika, grupni identitet, mediji...) i istražujući njihovo prožimanje i kanale uticaja na vulnerabilne osobe, deradikalizacija se afirmiše kao strategija koja nije samo proces radikalizacije u suprotnom smeru, koji ima svoje posebne karakteristike, od kojih se neke u velikoj meri razlikuju od faktora povezanih sa početnom radikalizacijom (Rabasa *et al* 2010).

Pristup deradikalizaciji trebalo bi da bude utemeljen na obimnoj koordinaciji između različitih službi formalne i neformalne društvene kontrole. Konkretno metode se kontinuirano razvijaju, kako odozgo prema dole, tako i u obrnutom smeru, kako bi mogle da se prilagode i adekvatno suoče sa dinamizmom promena savremenog društva.

4.3.1. POKUŠAJI IMPLEMENTACIJE PROGRAMA DERADIKALIZACIJE U P/SNE AKTIVNOSTI

Programi deradikalizacije su u ekspanziji širom sveta. Negde se nalaze tek u fazi pripreme, u nekim zemljama je tek započeto sa realizacijom, ali ima i dovoljan broj primera gde su deradikalizacijski programi sa manjim ili većim uspehom – već implementirani.

U sklopu protokola strukturisane procene radikalizma koji se preporučuju u mnogim svetskim regionima i zemljama, navode se i smernice za prevenciju radikalizma. (Pressman 2009). Smernice podrazumevaju tri grupe faktora: faktore deradikalizacije, faktore koji inhibiraju učešće u radikalnim grupama i zaštitne faktore.

Navedene smernice kao deradikalizirajuće, prepoznaju, kroz faze, pet faktora:

- Odbijanje rigidne ideologije
- Odbijanje nasilja
- Zamena nasilnih ciljeva nenasilnim
- Razvoj motivacije za deradikalizacijom sadašnjosti
- Podrška zajednice deradikalizaciji

Britanska kontra – teroristička strategija „Contest” uključuje, kao sastavni deo i „Prevent” koncepciju deradikalizacije (videti u: Krstić 2019).

Ovom strategijom predviđeno je da se „Prevent” bavi svim oblicima terorizma, a kao prioritet su istaknute pretnje po nacionalnu bezbednost Ujedinjenog Kraljevstva. Zanimljivo je određenje deradikalizacije u „Prevent” koncepciji, koje u odnosu na određenja u dokumentima Ujedinjenih Nacija sadrži dve očigledne razlike.

Naime, definicije Ujedinjenih nacija odnosi se na deradikalizaciju kao „program”, dok je „Prevent” strategija definiše kao „podršku”.

Drugo razmimoilaženje ogleda se u tome što dokument Ujedinjenih nacija deradikalizaciju razume kao reintegraciju u društvo i/ili odbacivanje militantne ideje nasilja (Elshimi 2015), dok se u „Prevent” koncepciji akcentat stavlja na promenu termina „kognitivna” i „promena ponašanja”, što je terminologija koja je proizašla iz debata o deradikalizaciji u literaturi (Horgan 2008; Horgan & Braddock 2010).

U nekim programima u Skandinaviji, kao što je Norveški „Exit” utvrđeno je da partneri i članovi u porodici mogu imati važnu ulogu u procesu deradikalizacije pojedinca, a pozitivni efekti postaju još očigledniji ukoliko se u program uključe bivši članovi radikalnih grupa (Pressman 2009).

Holandski projekat deradikalizacije „Slotervaart” organizovao je okupljanja i rasprave o pitanju muslimanskog identiteta, u zemlji u kojoj živi značajna imigrantska populacija, ideja je bila da se kroz realizaciju projekata u koje su bili uključeni i nemuslimani stvori povoljan i bezbedan ambijent za razgovor o senzitivnim temama (RAN 2010, videti u: Dušanić 2020).

Što se Zapadnog Balkana tiče, već je naglašeno da neke naučne studije nalaze kao bezbednosni nedostatak, pored ostalog, i neiskustvo i slabe rezultate u pogledu deradikalizacije ekstremista (Simeunović 2019).

Stoga se kao više nego dobrodošla pokazuje podrška Evropske Unije kroz inicijative kao što su Western Balkans Counter Terrorism Initiative (WBCTi) i Integrative Internal Security Governance (IISG). Ohrabruje podatak da su WBCTi i partneri do sada pokazali neophodnu sinergiju kroz nekoliko novih i korisnih rešenja za zemlje Zapadnog Balkana, otklanjajući tako nedostatke u njihovoj dosadašnjoj strateškoj, političkoj i operativnoj saradnji.

Iz WBCTi platforme proizašao je i „Prevent-Refer-Address” (P-R-A) koncept koji podrazumeva i uključivanje svih nadležnih tela na državnom i lokalnom nivou uključujući i one koji nisu tradicionalno bili uključeni u oblast kontraterorizma, tj. obrazovne i zdravstvene institucije, partnere civilnog društva i nevladinih organizacija, akademske zajednice, verske zajednice, zatvore i lokalne zajednice, državne vlasti odgovorne za stratešku komunikaciju, ministarstvo za rad i socijalno staranje, ministarstva odgovorna za kulturu, omladinu i sport i sl. (Simeunović 2019).

U okviru P-R-A koncepta značajno mesto zauzima angažman akademske zajednice na polju istraživanja koja za cilj imaju identifikaciju najosetljivijih područja u domenu violentnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu.

Uz podrazumevajuće jačanje bezbednosno informacionog segmenta i usklađivanja zakonskih mera, neophodna je stvarna, a ne floskularna promocija demokratskih vrednosti, sveobuhvatna i zakonom regulisana rana prevencija netolerantnih vidova ispoljavanja bilo kog oblika ekstremizma, kao i temeljnije naučno – stručno bavljenje uzrocima ekstremizma u regionu, sa ciljem njihovog što efikasnijeg otklanjanja.

4.3.2. REHABILITACIJA PRESTUPNIKA – NEKA ISKUSTVA IZ PENOLOŠKE PRAKSE U SRBIJI

U populaciji lica koja borave u ustanovama u okviru Uprave za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji, udeo mladih starosne dobi 18-30 godina, 2023. godine iznosio je 35,8 odsto, od ukupno 10787 osuđenih lica, što je za 12 odsto više u odnosu na prethodnu godinu.³²

Ne postoje precizni podaci o tome koliko mladih ljudi odgovara za dela koja su povezana sa nasilnim ekstremizmom.

Poznato je međutim da eventualna radikalizacija u zatvorima, kao jedan od vidova tzv. direktne radikalizacije je potencijalno veoma opasna, jer po principu „jedne trule jabuke u korpi” može izazvati posledice nesagledivih razmera. Tome u prilog govori i primer iz prakse.

Naime, odlukom austrijskog suda srpski državljanin M.O. (40) osuđen je, posle šestogodišnjeg sudskog procesa i ponovljenog suđenja na zatvorsku kaznu od 20 godina zbog terorizma, odnosno planiranja terorističkog napada na jednom mestu i regrutovanja boraca za ISIS. U kontekstu ovog rada pažnju privlači podatak da se osuđeni M.O. radikalizovao u zatvoru, još kao šestogodišnjak, prilikom izdržavanja kazne zbog teške pljačke.³³

Ideja rehabilitacije prestupnika, kao svrha i poželjni krajnji ishod krivično – pravnog sankcionisanja, u najširem smislu znači implementaciju različitih psihosocijalnih programa u cilju osposobljavanja prestupnika da organizuju, tj. nastave svoj život u skladu sa društvenim normama i da se kao takvi aktivno i produktivno uključe u mejnstrim društvo (Soković 2014).

Ovaj autor dalje zapaža da se u smislu nove penologije i savremenih karakteristika društvene reakcije na kriminalitet, gubi socijalno – terapijski model, dok se povratak rehabilitacije temelji na značajno transformisanom konceptu (Soković 2016).

Mada programi za deradikalizaciju nisu još uvek integrisani ni u jedan model rada sa osuđenicima koji borave u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija u Srbiji pojedine

³² Podatak je preuzet iz Godišnje izveštaja Saveta Evrope iz 2023. godine o stanju u evropskim zatvorima (SPACE I).

³³ Dostupno na: <https://www.kurir.rs/crna-hronika/3960177/terorista-iz-tutina-osudjen-u-austriji>, pristupljeno: 26.06.2022.

publikacije proizašle iz prakse, tj. direktnog rada sa osuđenim licima mogle bi da posluže kao odličan primer za implementaciju deradikalizacijskih programa u srpskim zatvorima.

... Potpuno promašen penalni tretman, otpočet pogrešnim pristupom, „nastavljen resocijalizacijom” (O blaženo naznanje: nema resocijalizacije pre izlaska, sama reč kaže, u zavodu ih možemo samo pripremiti da se po isteku kazne re – socijalizuju, odnosno vrate i uklope u društvenu zajednicu) okončan apsolutnim penalnim fijaskom. Primera napretek!

Skinhedsa, osuđenog za ubistvo romskog dečaka terapijski „odvikavaju” od rasne i nacionalne mržnje. A on je (natprosečno inteligentan, iz stabilne porodice, roditelji situirani, u skladnom braku, mlađa sestra) birao prvu društvenu subgrupu koja je dovoljno subverzivna da kroz nju eskali bes zbog licemerja koje ga okružuje, sterilnog i monotonog školskog sistema, bespuća bilo kakve perspektive... Igrom slučaja, na jednoj žurci „naduvan” upoznao je „prave momke” skinhedse. Po sopstvenom priznanju, ništa nije znao o njihovoj „ideologiji”, samo mu je bilo bitno da su „dovoljno žestoki i spremni na akciju” ...

...Zatim momak iz navijačke huliganske grupe, osuđen zbog pokušaja ubistva i nanošenja teških telesnih povreda. U penalnom tretmanu trebalo je pratiti i dobro usmeriti samo ono što je osuđeni već uvideo i samodijagnostikovao. Tipičan primer posledica prezaštićenosti, pedocentrizma i života pod „staklenim zvonom”.

Jedinac, roditelji privatnici, izuzetno imućni, iskompleksirani zbog porekla iz nižih društvenih slojeva, sopstvene neostvarene ambicije projektovali na sina, izolujući ga, koliko god su mogli od vršnjaka (zabrana druženja sa „neadekvatnom decom”, unajmljeni pratilac na putu do škole i u povratku...).

Kroz celo odrastanje obremenjen pritiskom roditeljske „ljubavi” i visokih očekivanja, rascep između porodice i generacijskih – najpre (zadirivanja, zatim i kićenja – sa titulom „maminog i tatinog zlatnog dečka” – naglo je eksplodiralo, transformišući se u vatrenog „deliju”, spremnog na ulični i stadionski sukob uvek i svuda!

A do svoje šesnaeste godine sport uopšte nije pratio, čak ni navijački, što je na ovim prostorima velika retkost, nije bio opredeljen. Ugledavši se na školskog druga, priključio se nasilničkoj navijačkoj grupi da bi se „osvetio” roditeljima zbog upropašćenog detinjstva i rane mladosti, a drugarima dokazao da može i on da bude „dobar loš momak”.

Uzrocima, dame i gospodo, uvažene kolegice i kolege, uzrocima, a ne posledicama, pažnju i znanje posvetimo... (Obradov 2014).

Pre više od pola veka (Pinatel 1969), zapitavši se već u naslovu svog rada „Da li se zatvor može pretvoriti u ustanovu za tretman” autor primećuje da se organizacija svih ustanova za izdržavanje kazne mora podrediti pre svega prevaspitanju i ciljevima terapije, jer je to jedini put i način da zatvori dobiju obeležje jedne terapijske zajednice (Božić 2003).

U tom smislu dragocena su penološka iskustva nastala kao rezultat studioznog multidisciplinarnog i dugotrajnog rada sa malim grupama (Božić 2003).

Ovim iskustvima biće posvećeno mnogo više pažnje u narednim poglavljima rada, kada će biti više reči o fleksibilnosti postojećih politika i programa, kao i o integrativnom partnerstvu svih aktera omladinske politike.

Za ovu priliku treba naglasiti da brojni primeri stručnog rada (pedagozi, sociolozi, psihoterapeuti, specijalni pedagozi...) i primene raznih modela i tehnika poput transakcione analize ili nedirektivne diskusije, uz izvesna redizajniranja mogu da posluže kao model

prilikom kreiranja i implementiranja deradikalizacijskih programa u radu sa ekstremizovanim pripadnicima populacije mladih.

U već pomenutom delu o iskustvima u radu sa malim grupama, Božić oslanjajući se na sopstveno višedecenijsko iskustvo rada u kazneno – popravnim ustanovama i bogatu profesionalnu biografiju (specijalni pedagog, vaspitač, zamenik i načelnik službi za tretman i prevaspitanje, upravnik, permanentno stručno usavršavanje) uviđa slabosti i nedostatke, ali iznosi i pozitivna iskustva, predlažući smernice i ukazujući na modele poboljšanja efikasnosti u radu sa osuđenim licima.

Tako se kao veliki doprinos u usavršavanju grupnog rada u kazneno – popravnim ustanovama navode iskustva bazirana na radovima S. R. Slavsona (Slavson 1975;1979).

Primena ovih koncepata, baziranih na psihoanalitičkoj teoriji ličnosti i analitičkoj terapiji polazila je od pretpostavke da su ustanovljeni poremećaji ličnosti posledica neuspešnih identifikacija u periodu razvoja, pri čemu su nerazumevanje, proganjanja i odbacivanja od pojedinaca i grupa imala najvažniju ulogu.

Uvažavajući tu pretpostavku, grupa i grupni terapeut nastojali su da stvore drugačiju atmosferu, što podrazumeva da se član grupe ne odbacuje, već se prihvata potpuno sa svim njegovim greškama, nedostacima, destruktivnošću i neprijateljstvom.

Nastoji se da se pojedinac oslobodi cenzura, prebacivanja i kažnjavanja koja su ga stalno pratila u prošlosti, kao i da se oslobodi osećanja krivice koje je proisteklo iz tog međusobnog nerazumevanja sa sredinom.

Ova metoda, oslonjena na Slavsonovu procenu da članovi grupe žele da budu prihvaćeni ili bar da ne budu odbačeni i izolovani, dala je izuzetne rezultate, čak i kod osuđenika kod kojih su procenjeni slabi izgledi za napredovanje u penalnom procesu i tretmanu.

Osvrćući se na prethodna iskustva Božić zapaža da je na koncipiranje celokupnog tretmana osuđenih lica najveći uticaj imao rad K. K. Rodžersa, čiji je pristup u psihoterapiji poznat pod nazivom nedirektivno savetovanje.

Sušтина ovog pristupa ogleda se u kvalitativno drugačijem odnosu na relaciji osuđenik – terapeut (vaspitač), kojom prilikom je osuđenik mnogo nezavisniji tokom samog savetodavnog procesa. Savetovanje je usmereno na celovitu ličnost, a ne na pojedinačni problem (Rodžers 1961).

Cilj savetovanja nije, pre svega rešavanje nekog konkretnog problema, već nastojanje da se kroz njegovo rešavanje pruže pomoć i podrška sazrevanju ličnosti, kako bi pojedinac kasnije bio osposobljen da se sam nosi sa problemima koji nastanu.

Ako se dakle ličnost bude celovitije, nezavisnije, odgovornije i bez konfuznosti nosila sa konkretnim problemima, biće u stanju i u budućnosti da se izbori sa problemima i poteškoćama koje se pojavljuju.

Takođe Božić navodi da su pored pomenutih oblika rada, praktičari u radu sa osuđenima tragali i za drugim, savremenijim varijantama. To je rezultiralo uvođenjem potpuno novih koncepcija grupnog rada i njihovim prilagođavanjem određenim kategorijama osuđenih lica, kao i određenim tipovima njihovih ličnosti.

Na osnovu prethodno izloženog, nameće se zaključak da bi primenjena iskustva i oblici rada uz izvesne modifikacije, prilagođavanje, redizajniranje i unapređenje, imajući

pritom u vidu specifičnosti radikalizovanih pojedinaca i posebnosti sveukupnih okolnosti pod kojima su se ekstremizovali, mogla da se implementiraju u deradikalizacijske projekte i programe u Srbiji.

5. SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE U DOKUMENTIMA UJEDINJENIH NACIJA I EVROPSKE UNIJE – KOMPARATIVNI PREGLED STUDIJA

5.1. ULOGA OBRAZOVANJA U P/SNE AKTIVNOSTIMA U NORMATIVNIM AKTIMA I PUBLIKACIJAMA UJEDINJENIH NACIJA

Prevenција i sprečavanje nasilnog ekstremizma predstavlja upotrebu neprisilnih sredstava sa ciljem adresiranja pokretača ili temeljnih uzroka ekstremizma (Davies & Lambada 2019). Prema programu Ujedinjenih nacija za razvoj (United Nations Development Programme (UNDP)) obično se razlikuju suzbijanje nasilnog ekstremizma koje je usmereno na suprotstavljanje aktivnostima postojećih nasilnih ekstremista i prevenција koja je usmerena na sprečavanje daljeg širenja nasilnog ekstremizma (Borum 2004).

U praksi se obično koriste oba aspekta, uz kombinovani pristup.

Ulozi obrazovanja i socijalizacije u P/SNE tek poslednjih nekoliko godina posvećuje se pažnja i stoga, još uvek, nema dovoljno relevantnih teorijskih analiza i istraživačkih (empirijskih) projekata kako na globalnom nivou, tako i u zemljama Evropske unije, a samim tim i državama u okruženju i u Srbiji.

U dokumentu iz 2015. godine (USAID 2015) utvrđeno je da postoje socio – ekonomski, psihološki i institucionalni faktori koji dovode do ekstremnog nasilja. Ovaj dokument u mnogome se oslanja na rezultate prethodnih istraživanja (Davies 2008) koji su ove faktore grupisali u dve kategorije: unutrašnje i spoljne.

Kao jedan od unutrašnjih faktora koji individuu podstiču na nasilni ekstremizam, pored marginalizacije, nejednakosti, diskriminacije ili lične percepcije navedenih pojmova, navodi se i limitiran pristup kvalitetnom obrazovanju.

Među spoljnim činiocima i pokretačima ekstremizacije, uz ostale, naglašena je i uloga vaspitanja.

Sadejstvo unutrašnjih i spoljnih faktora, uz društvene faktore uticaja, može da rezultira radikalizacijom mladih osoba, ali edukacija, informisanost i upućenost u uzroke ekstremizma i radikalizma mogu predstavljati prvi korak ka suzbijanju posledica.

U dokumentima Ujedinjenih nacija kao što su Generalni plan prevencije nasilnog ekstremizma i Rezolucija 2178 Saveta bezbednosti UN iz 2016. godine istaknuta je uloga edukacije u vezi sa nasilnim ekstremizmom i radikalizmom koja se ogleda u:

- Pomoći mladima da razviju komunikacijske i interpersonalne veštine potrebne za dijalog, neslaganje sa drugima i učenje mirovnog pristupa promenama
- Pomoći učenicima da razviju kritičko razmišljanje radi istraživanja tvrdnji, provere glasina, te propitivanja legitimiteta i opravdanosti ekstremističkih uverenja
- Pomoći učenicima u razvijanju otpora ekstremističkim narativima, kao i sticanja društveno – emotivnih veština koje su im potrebne da prevaziđu svoje sumnje i konstruktivno doprinose društvu bez pribegavanja nasilju

Značaj obrazovanja u borbi protiv radikalizma i nasilnog ekstremizma prepoznao je i UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organizations) objavivši „Vodič za prevenciju nasilnog ekstremizma za nastavnike” u kojem je uloga obrazovanja shvaćena kao objedinjen paket pre svega, društvenih, političkih i obrazovnih programa koji su kreirani tako da odvrćaju nezadovoljne ili već radikalizovane mlade ljude od radikalizma i nasilnog ekstremizma (UNESCO 2016).

Ova publikacija daje nastavnicima praktične savete kada i kako sa đacima u učionici razgovarati o ovim temama, te kako kreirati povoljnu klimu koja je inkluzivna i poštuje kulturu dijaloga, podržavajući kritičko mišljenje.

U UNESCO-vom vodiču ističe se da je važno sa učenicima govoriti o lokalnim manifestacijama ekstremizma. Umesto razgovora na apstraktnom nivou o svetskom i evropskom radikalizmu, sa učenicima se u okviru zvaničnih edukativnih institucija, ali i kroz saradnju sa nevladinim sektorom može povesti diskusija o tendencijama i manifestacijama ekstremizma u lokalnoj zajednici.

Takva diskusija će pomoći učenicima da razumeju povezanost između lokalnih i svetskih izazova, omogućiti uvid u stvarne rizike i posledice nasilnog ekstremizma i pokazati im kako mogu da postupe drugačije i donesu pravu odluku unutar svog trenutnog konteksta.

Međutim, kako se u ovom globalnom vodiču i priručniku za praktičare u obrazovanju navodi, pre razgovora o ovim „vrućim” temama, na lokalnom nivou, potrebno je ostvariti nekoliko preduslova:

- Povezati pitanje nasilnog ekstremizma sa sadržajem lokalnog kurikuluma
- Razumeti društvene, kulturne, etničke i sve druge raznovrsnosti u lokalnom kontekstu
- Uključiti perspektive manjina u diskusiju, tj. omogućiti da i pogled manjina bude reprezentativan
- Razjasniti i precizirati ulogu nastavnika koji treba da bude moderator i nepristrasan facilitator

Objavljena iste godine kada i UNESCO vodič za nastavnike, još jedna zapažena publikacija, već u naslovu postavlja ključno pitanje o ulozi obrazovanja u P/SNE „Može li obrazovanje sprečiti nasilni ekstremizam i radikalizam?” (Global Analitika 2016).

Već na početku konstatuje se da nije reč o jednostavnom pitanju, čije je rešavanje još više otežano činjenicom da ne postoji univerzalno prihvaćena definicija ekstremizma. Budući da je reč o fenomenu koji ima mnogo pojava oblika (verski, krajnje desničarski, neonacistički, krajnje levičarski, ekstremizam u borbi za prava životinja, čak i ekstremizam aktivista u borbi za klimatske promene...) što je još važnije u okviru ovih projekata postoji mnogo različitih i stalno promenljivih varijanti sa preplitanjem metoda i ciljeva.

Dodatna komplikacija ogleda se u tome što ne postoji samo jedan put ka radikalizaciji što implicira nemogućnost izdvajanja samo jednog cilja i preduzimanje protivmera.

Zaključak ovog teksta je da obrazovanje, iako se obrazovne institucije ne mogu smatrati „glavnim igračem” u obračunu sa terorizmom, može pomoći u izgradnji otpornosti na propagandu i ekstremističke narative, putem afirmisanja kontranarativa i promovisanja neupitnih društvenih vrednosti.

U prilog tome govore i brojne izjave svetkih lidera izrečene na Samitu Ujedinjenih nacija o transformaciji obrazovanja, septembra 2022. godine. Tom prilikom Ujedinjene nacije i Evropska unija pozvale su države članice da ispune predviđene obaveze sa ciljem da se svoj deci omogući pristup i korist od visokokvalitetnog, modernog i smislenog obrazovanja (Samit UN o transformaciji obrazovanja – globalni trenutak istine 2022).

U svojim saopštenjima koje su tim povodom dale, podsekretarka Ujedinjenih nacija Amina Mohamed i Komesarka Evropske unije za međunarodna partnerstva, apostrofirale su značaj obrazovanja prepoznajući ga kao najtransformativnije i najmoćnije sredstvo koje potencijano nudi rešavanje brojnih globalnih izazova današnjice sa kojima se mladi suočavaju, i dodale da obrazovni sistemi treba da omoguće učenicima pre svega sticanje veština, znanja, i vrednosti koje su potrebne za napredovanje u svetu ubrzanih promena.

5.1.1. RAN MREŽA – FORMIRANJE I ISTRAŽIVAČKI PROJEKTI RADNE GRUPE ZA OBRAZOVANJE

Polazeći od premise da su lokalni akteri, koji su u direktnom kontaktu sa pojedincima i ranjivim društvenim grupama, podložnim radikalizaciji, najpozvaniji i u najboljoj poziciji da se suoče sa fenomenom radikalizacije, oslanjajući se pri tome na preporuke strategije unutrašnje bezbednosti EU iz 2010. godine, Evropska komisija je 2011. godine uspostavila mrežu za podizanje svesti o radikalizaciji (Radicalization Awareness Network – RAN).

RAN je formiran sa prevashodnim ciljem pomaganja lokalnim akterima, kao i da olakšava razmenu iskustava i najboljih praksi. Ova mreža osmišljena je kao kišobran organizacija koja obuhvata lokalne aktere i stručnjake koji su uključeni u prevenciju i borbu protiv radikalizacije na terenu. RAN obuhvata više od 700 organizacija iz svih 27 država članica Evropske unije.

U okviru RAN-a učesnici (predstavnici nevladinih organizacija, vlade, policije, različitih zajednica, članovi akademske zajednice, socijalni i zdravstveni radnici, grupe koje zastupaju prava žrtava itd) u različitim radnim grupama razmenjuju iskustva, znanja i prakse u oblastima relevantnim za borbu protiv radikalizma.

Glavni rezultat je RAN Zbornik pristupa i praksi (RAN Collection of Approaches and Practices) koji predstavlja pregled različitih uvida, naučenih lekcija i praksi do kojih se došlo. Osnovna ideja je da Zbornik služi kao praktično sredstvo za stručnjake, lokalne aktere i donosiocce odluka.

RAN je strukturiran kroz 9 tematskih radnih grupa od kojih je jedna Radna grupa za obrazovanje (Education Working Group – RAN EDU). RAN EDU okuplja lica iz cele Evrope koja se bave obrazovanjem kako bi ih osposobio za borbu protiv radikalizma.

Obrazovne institucije imaju za cilj stvaranje bezbedne i inspirativne sredine za svoje učenike i studente. Zadatak škola je da prenose đacima znanja o demokratskim i društvenim vrednostima, kao i da im pomažu u formiranju identiteta.

Jedan od najznačajnijih i najobimnijih projekata koje je RAN EDU od formiranja realizovao je istraživanje čiji je cilj bio da ispita ulogu obrazovanja u sprečavanju mladih da budu vulnerabilni na ekstremističke ideologije (Davies and Limbada 2019).

Neposredan zadatak usmeren je na ispitivanje podržavaju li i kako vlade zemalja članica EU P/SNE programe ili inicijative u školama vezane za prevenciju. Konkretna pitanja bila su: na koji način su obrazovni programi u P/SNE povezani sa nacionalnim P/SNE politikama; koje vrste partnerstva postoje između vlade i drugih agencija i koji su nedostaci ili problemi u podršci.

Ispitujući prioritete i programe unutar P/SNE u različitim zemljama ispostavilo se da prioriteti, programi i međuresorna saradnja zavise od percepcije rizika i pretnji u konkretnim državama. Ispitivano je šest tema, odnosno oblasti u okviru P/SNE strategije: integracija i kohezija, bezbednosno i rano detektovanje, podrška i saveti, obuka, kritičko mišljenje i mediji, kao i rešavanje različitih uzroka radikalizacije.

Usled kompleksnosti istraživačkog poduhvata, disperzivne prirode pitanja, kao i različito segmentiranih „neukalupljivih” modela i pristupa koji variraju od jedne do druge članice, rezultate istraživanja nije bilo moguće precizno kategorisati, sistematizovati ili tabelarno i procentualno izraziti.

Stoga su nalazi istraživanja iskazani kroz ogledne i originalne primere, studije slučaja i generalne zaključke. Tako je utvrđeno da 17 država članica ima posebno uobličenu strategiju za suzbijanje radikalizacije, dok se obrazovanje u P/SNE programima posebno pominje u većini zemalja (Davies & Limbada 2019).

U pogledu integracije i kohezije ističe se primer Slovenije čija vlada obrazovanje navodi kao jedan od prioriteta i stubova P/SNE aktivnosti. U Slovačkoj se izdvajaju posebna budžetska sredstva za rano prepoznavanje radikalizacije u školama. Austrija je razvila obuhvatan set programa kroz Savetni centar *Beratungsstelle Extremismus*, kroz koji se na četiri jezika pomaže roditeljima i nastavnicima potencijalno vulnerabilnih mladih osoba.

U Švedskoj i Kipru preko Nacionalnih agencija za obrazovanje nastavnici prolaze obuku kako se nositi sa problemima ekstremizma u učionici. Finska kroz obrazovanje nastoji da podstakne mlade na kritičko mišljenje i prihvatanje i negovanje vrednosti interkulturalnosti i pluralističkog društva.

Od zemalja u okruženju ovo istraživanje obuhvatilo je i Hrvatsku gde se kroz projekat interkulturalnog obrazovanja koji je razvila NVO „Nansenov dijalog centar” odvija profesionalni razvoj prosvetnih radnika.

U zaključcima RAN-ovog istraživanja naglašava se da ne može postojati jedinstveni fokus, te stoga države kombinuju brojne različite pristupe. Ono što je zajedničko jeste uviđanje da u P/SNE programima i praksi obrazovanje ima sve veću važnost kao kohezivni faktor i način da se prepoznaju koreni ranjivosti i pojedinci u riziku.

Još jedno važno istraživanje na ovu temu, novijeg datum, jeste RAN-ov priručnik „Suočavanje sa ekstremizmom u obrazovnom okruženju na Zapadnom Balkanu”, publikovan 2023. godine.

Istraživanje potvrđuje da je uloga nastavnika i škole ključna u sprečavanju i borbi protiv nasilnog ekstremizma i terorizma i daje preporuke i sugestije za najbolje rezultate koji podrazumevaju sveobuhvatan pristup koji uključuje okruženje podrške za sve učenike,

promociju tolerancije i socijalne inkluzije i partnerstva između škole i zajednice (Mihailović & Hadžibegović 2023).

Kao primer postojećih metoda koje podstiču konstruktivnu komunikaciju i kritičko mišljenje predstavljen je primer multisektorskog pristupa na lokalnom nivou u Belgiji, koji može poslužiti za unapređenje edukacije prosvetnih radnika na Zapadnom Balkanu.

Pilot projekti sprovedeni su u tri grada u ovoj državi, Antwerpen, Mehelen i Vilvorde. Kao posebno uspešan izdvojio se grad Mehelen koji je sproveo obuke za nastavnike, omladinske radnike i druge službenike koji se bave prevencijom, sa ciljem da svi profesionalci iz prakse budu obučeni da promovišu otpornost kod mladih.

Kao nadogradnju na svim nivoima angažovanja treba izdvojiti projekat tzv. stvaranja bezbednog prostora - „Offline i online prevencija radikalizacije, suzbijanja ekstremizma i očuvanje bezbednosti” (ORPHEUS), konzorcijuma partnera iz Engleske, Holandije i Francuske, u kojem se problemi mladih rešavaju na bezbedan način a svaki profesionalac ima mogućnost da nadograđuje i usavršava svoja pedagoška znanja u skladu sa naprednim evropskim standardima.

5.2. PREGLED STUDIJA O ULOZI OBRAZOVNIH I SOCIJALNIH POLITIKA U P/SNE U EVROPSKOJ UNIJI

Studija koju su sproveli britanski profesor međunarodnog obrazovanja i međunarodnih sukoba, Streitwieser i saradnici pod nazivom „Higher education in an era of violent extremism: Exploring tensions between national security and academic freedom” istražila je kako je sektor visokog obrazovanja u Evropskoj uniji povezan sa brojnim politikama i programima za borbu protiv radikalizacije (Streitwieser *et al* 2019).

Kroz istraživanje o 18 dostupnih dokumenata o politici i fokusiranje na Preventivnu strategiju Velike Britanije i EU RAN, zajedno sa kvalitativnom analizom javno dostupnih podataka sa više od dvadeset univerziteta, ova studija pokazala je da nacionalne bezbednosne politike retko daju preporuke visokoškolskim ustanovama u cilju sprečavanja radikalizacije koja dovodi do nasilnog ekstremizma.

Rezultati do kojih se došlo ukazuju na zaključak da univerziteti ili nisu entuzijastični ili su otporni na poštovanje pravila odozgo prema dole, vezano za vladina uputstva koja se odnose na borbu protiv radikalizacije studenata.

Uticajem obrazovanja i socijalizacije na radikalizaciju bavili su se i skandinavski autori Pels & Ruyter. Autori ističu važnost pravljenja jasne razlike između sadržaja obrazovanja koji mladi dobijaju kao i modela u kojem nastavnici i roditelji obrazuju i odgajaju mlade (Pels & Ruyter 2012). Što se tiče sadržaja obrazovanja koji mladi dobijaju, potvrdili su pretpostavku da nastavnici i roditelji prenose svoje ideale i vrednosti na decu za koju su odgovorni.

Tome u prilog pozivaju se na pojedina istraživanja (Webber 2011; Davies 2009) koja pokazuju da ukoliko nastavnici i roditelji imaju za cilj da odgajaju decu prema demokratskim

vrednostima koja poštuju prava drugih i tolerišu verska ili druga uverenja koja su drugačija od njihovih, obrazovanje takve dece negovaće uverenja suprotstavljanja radikalizmu i ekstremizmu.

Vezano za model u kojem nastavnici i roditelji obrazuju i odgajaju mlade, ovo istraživanje, usled nedostatka empirijske literature, nije pružilo dovoljno dokaza i potvrdilo početnu pretpostavku autora da model obrazovanja u kojem se obrazuju mladi može imati pozitivan/negativan uticaj na početak radikalizacije (Pels & Ruyter 2012).³⁴

Ovaj autorski dvojac ističe da se ovom problemu ni u teorijskoj literaturi ni u praksi ne posvećuje dovoljno pažnje i sugerišu da bolje razumevanje efekata obrazovanja i njihova uključenost u nacionalne preventivne i deradikalizacijske strategije može znatno da doprinese rešavanju problema.

Tome dodaju da je malo verovatno da promena obrazovanja mladih koji su radikalizovani može biti uspešna ukoliko vlade ne ulože dovoljno napora da transformišu društvo u istinski pravedno i demokratsko. To znači da država ne samo da treba da podstiče demokratsko obrazovanje, već treba da pruži uzor mladima i ima za cilj da svim građanima omogući da iskoriste svoja demokratska prava i ispune svoje demokratske dužnosti (Pels & Ruyter 2012).

Iako u zemljama EU postoji sve veće interesovanje za sociopsihološke agense radikalizacije (Moghaddam 2005; Van Den Bos et al. 2009) pomenuto istraživanje pokazuje da ne postoji mnogo uvida u odnos između socijalizacije, obrazovanja i radikalizacije.

Trendovi navedeni u nekim istraživanjima pokazuju da starosna granica radikalizovanih mladih sve više opada (Buijs et al. 2006; Sloothman & Tillie 2006) dok pojedini autori ističu da je starosna granica islamističkih terorista sa trideset godina koliko je iznosila 80-ih godina XX veka spala na rane dvadesete u prvoj deceniji XXI stoleća (Sageman 2008).

Rezultati ovih istraživanja imperativno ukazuju na potrebu inkluzije obrazovanja u P/SNE aktivnosti.

Sa druge strane, postoje i autori koji smatraju da kvalitetno i dobro obrazovanje ne smanjuje nužno rizik od radikalizacije i uključivanja u terorističke aktivnosti (Silke 2008).

Pozivajući se na istraživanje Sagemana (Sageman 2004) o pripadnicima ekstremističkih grupa gde je ustanovljeno da oni imaju tendenciju da budu dobro obrazovani kao grupa, Silke navodi da je preko 60% pomenutih lica imalo visoko ili obrazovanje na visokom nivou, čime dovodi u pitanje stav da se islamski ekstremizam može objasniti kao rezultat neznanja ili nedostatka obrazovanja.

³⁴ Autori su pošli od pretpostavke da postoji pozitivna veza između autoritativnog obrazovnog modela i demokratskog stava mladih – koji može imati preventivni uticaj na razvoj radikalizacije. Pošli su od pozitivne i negativne premise, tj. pretpostavke da autoritarni stil obrazovanja neće doprineti razvoju kritičkog mišljenja i pregovaranja i samim tim neće umanjiti šansu radikalizacije, dok su sa druge strane pošli od pretpostavke da autoritarni stil obrazovanja doprinosi razvoju demokratskog stava mladih – pod uslovom da je upotpunjen odgovarajućim demokratskim sadržajem. Detaljnije u: Pels, T. V. M. & de Ruyter, D. J. (2012). *The Influence of Education and Socialization on Radicalization: An Exploration of Theoretical Presumptions and Empirical Research*, *Child & Youth Care Forum*, 41(3), pp. 315-316.

Iz tog razloga možda i nije iznenađenje primer Sjedinjenih Američkih Država gde radikalizacija i posebno terorizam dobijaju mnogo naučne i političke pažnje, a gde obrazovanje teško da je uključeno u pokušaj suzbijanja radikalizacije (Webber 2011).

Sagledavajući socijalne faktore radikalizacije mladih, pojedine studije u svetu ukazuju da su mladi, koji čine četvrtinu svetske populacije, politički i ekonomski marginalizovani (Laiq 2016), te da je zajednički imenitelj protesta mladih ljudi širom sveta izražena želja za promenom sistema, sa ciljem „pomirenja” građanskog i političkog angažmana. Kao kritični faktori koji mlade ljude mogu učiniti podložnijim radikalnim narativima ističu se: kriza identiteta, nemogućnost samopotvrđivanja kroz politiku i socioekonomska nejednakost.

Istovremeno, postoje istraživanja koja ukazuju da povećane frustracije i ogorčenost mladih ljudi izaziva činjenica da posledice globalne ekonomske i finansijske krize pogađaju najviše upravo njih (Sloam 2016). To dovodi do gubljenja vere u institucionalne procese i može da bude okidač ekstremizacije.

Stoga ovaj autor tvrdi da je u javne politike i programe neophodno integrisati manje tradicionalne oblike političkog angažmana, koji su bliži mladima. Taj izazov stoji pred vladama i kreatorima politika u savremenom svetu.

Kao moguće pokretače radikalizacije neki istraživači (Awan 2016; Graeff 2016) vide nezadovoljstvo mladih što se njihove žalbe i frustracije ignorišu ili trivijalizuju i ne uzimaju u obzir prilikom upravljanja i odlučivanja. Ukoliko se stavovi, nezadovoljstvo i kritike mladih ljudi uporno ignorišu, otvoren je put nasilnim oblicima socijalnog angažmana.

Već više puta u ovom radu naglašena je kompleksnost fenomena ekstremizacije, koja upućuje na pojačan oprez prilikom formiranja i donošenja zaključaka. Upravo stoga čini se uputno – kada se govori o faktorima i socijalnim aspektima radikalizacije mladih – da se pri razmatranju ove problematike u obzir uzme koncept tzv. moralne panike, koji pripada području sociologije ponašanja i društvene devijantnosti (Čičkarić 2011).

Mada ovaj termin ne treba poistovećivati sa strahom od globalnog terorizma, ekoloških i prirodnih katastrofa ili ratova, mnogi autori moralnu paniku povezuju sa dinamikom rizičnog društva i rastućom anksioznošću od posledica koje one ostavljaju na život pojedinca (Sheldon 2001).

Kako je kao koncept nastala šezdesetih godina prošlog veka, moralna panika danas postaje ponovo aktuelna, jer živimo u društvu sve većih tenzija, anksioznosti i rizika. Pri tumačenju pojma moralne panike neophodno je uzeti u obzir činjenicu da ona nastaje kao posledica velikih društvenih promena, ogromne brzine protoka informacija, širenja nepoverenja u društvene institucije i kao takva na izvestan način odražava potrebu za urušavanjem starog sistema vrednosti i uspostavljanjem novog.

Za sagledavanje ovog koncepta neophodno je imati u vidu strukturalne promene u društvu, ekonomsko restrukturiranje, imigracije, nove komunikacije i informacione tehnologije, fragmentaciju kulture, sukob identiteta... (Čičkarić 2011).

Za temu ovog rada naročito je zanimljivo saznanje da se moralna panika najčešće vezuje za ranjive društvene grupe kao što su mladi, potkulture, marginalizovane etničke, rasne, verske grupe i sl. Kao fenomen koji iznenada počinje, rapidno raste, dostiže zenit i naglo nestaje praćena je povišenim emocijama, strahom, pretnjom i netrpeljivošću. Danas se suočavamo sa sve češćim smenjivanjem moralnih panika, jedna se još nije završila, a druga već počinje.

U objašnjavanju fenomena moralne panike, važnu ulogu ima teorija Ulriha Beka o rizičnom društvu (Bek 2001), čiju srž čini zapažanje da modernizacija povećava rizike, ali povećava i svest kod ljudi i strah od tih rizika. U rizičnom društvu vanredno stanje preti da postane normalno stanje.

Stoga, prilikom istraživanja socijalnih aspekata ekstremizacije mladih ne bi trebalo gubiti iz vida činjenicu da moralna panika, svojom mobilizacijom emocija i imanentnim generalizacijama može onemogućiti stvarni diskurs o realnim problemima i opcijama za eventualna rešenja tih problema. Takođe, u obzir se mora uzeti i činjenica da rizično društvo ima tendenciju ka legitimnoj i totalnoj zaštiti od opasnosti, ali pri pokušaju da spreči najgore, može da proizvede nešto još gore.

5.3. NACIONALNE STRATEGIJE I REPREZENTATIVNE ORGANIZACIJE MLADIH U SRBIJI

Vlada Republike Srbije donela je Nacionalnu strategiju za mlade za period od 2015. do 2025. godine (Sl. Glasnik RS br. 22/2015-45) uz dva prateća Akciona plana – Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije za mlade za period od 2015. do 2017. godine (Službeni glasnik RS, broj 70/15) i Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije za mlade za period od 2018. do 2020. godine (Službeni glasnik RS, broj 99/18).

Republika Srbija prepoznaje mlade i njihovu posebnu i važnu ulogu u društvu. Uz konstataciju da su mladi sadašnjost i budućnost društva, resurs inovacija i pokretačka snaga razvoja, uviđa se neophodnost kontinuiranog i sistematskog ulaganja u razvoj mladih i uspostavljanje partnerskog odnosa mladih i države sa ciljem povećavanja aktivnog učešća u društvu, podsticanjem društvene integracije i obezbeđivanja uključenosti mladih u razvoj omladinske politike.

Kao jedan od ukupno devet strateških ciljeva Nacionalna strategija za mlade navodi uslove za razvijanje bezbednosne kulture mladih. Prepoznajući mlade kao posebnu društvenu grupu, Nacionalna strategija za mlade ističe neophodnost uvažavanja specifičnosti ove grupe kako na polju pretnji kojima su izloženi, tako i na polju vrednosti koje je potrebno zaštititi.

Naglašava se takođe da veća izloženost bezbednosnim rizicima i pretnjama utiče na ugrožavanje fizičkog opstanka i integriteta mladih, kao i na mogućnost da vode kvalitetan način života u sigurnom okruženju.

S tim u vezi u Nacionalnoj strategiji za mlade se ističe da ne postoji organizovan sistemski pristup širenja znanja o bezbednosnim rizicima i pretnjama kojima su mladi izloženi, kao ni organizovan sistem obuke za sticanje veština i sposobnosti za delovanje u uslovima konkretne bezbednosne pretnje.

Uočava se da ne postoji dovoljno razvijen multidisciplinarni pristup i međusektorska saradnja u identifikovanju, planiranju i pružanju usluga koje odgovaraju bezbednosnim potrebama mladih. Dalje se ističe da unapređenje programske podrške podrazumeva podizanje kvaliteta i efikasnosti već postojećih programa, kao i kreiranje novih programa u ovom domenu.

U okviru strateškog cilja koji se odnosi na bezbednosnu kulturu mladih, Nacionalna strategija za mlade definiše i četiri specifična cilja a to su: uspostavljanje kontinuiranog i sveobuhvatnog obrazovanja mladih o bezbednosnim rizicima, izazovima i pretnjama; unapređenje poštovanja ljudskih i manjinskih prava, prihvatanja različitosti, rodne ravnopravnosti, tolerancije i negovanja nenasilnih načina komunikacije; unapređenje programa reintegracije i resocijalizacije u radu sa mladima koji su učinioci krivičnih dela i prekršaja i unapređenje programa rada sa mladima koji su žrtve nasilja.

Sa aspekta teme ovog rada posebnu pažnju privlače programi koje su donosioci Strategije predvideli u realizaciji prvog specifičnog cilja koji se odnosi na bezbednosne izazove, rizike i pretnje.

Naime, programima je predviđeno unapređenje aktivnosti koji obuhvataju bezbednosne rizike kojima su mladi izloženi u saobraćaju, rizike u vezi sa različitim oblicima kriminala i korupcije, rizike od prirodnih katastrofa i elementarnih nepogoda, digitalnog nasilja, trgovine mladim ljudima, kao i rizike od rodno zasnovanog seksualnog i partnerskog nasilja nad mladim ženama. Nigde, čak ni deklarativno, nije bilo reči o bezbednosnim rizicima u vezi sa radikalizacijom i ekstremizmom.

Podsećanja radi, treba istaći da je Nacionalna strategija za mlade koja je usvojena 2015. godine za desetogodišnji period doneta pune četiri godine nakon što je Evopska komisija ustanovila Mrežu za podizanje svesti o radikalizaciji (RAN).

Istini za volju, pratećim Akcionim planom za Nacionalnu strategiju za mlade predviđeno je formiranje Nacionalne mreže za podizanje svesti o radikalizaciji, ali o tome je bilo govora u prethodnim poglavljima ovog rada.

Treba naglasiti da je Republika Srbija u međuvremenu pristupila projektu RAN na Zapadnom Balkanu, koji je iniciran od Evropske Unije i finansiran u okviru instrumenata za pristupnu saradnju.³⁵

Projekte RAN-a u Republici Srbiji i ostalim zemljama Zapadnog Balkana u znatnoj meri poremetila je pandemija Covid-a 19, ali se u predstojećem periodu nastavlja rad na realizaciji pet osnovnih zacrtanih ciljeva: robustan okvir za borbu protiv terorizma i P/SNE, efikasna prevencija za suzbijanje nasilnog ekstremizma, efikasna razmena informacija i operativna saradnja, izgradnja kapaciteta za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma i jačanje zaštite građana i infrastrukture.

Što se tiče manjkavosti tematskih grupa u navedenom vladinom dokumentu, projekat „Youth and Public Policy in Serbia” (Mladi i javne politike u Srbiji) je još 2014. godine ukazao je da Nacionalnoj strategiji za mlade manjka sveobuhvatno sagledavanje, uz previđanje činjenice da mladi nisu homogena grupa i samim tim nisu podjednako izloženi društvenim rizicima. Uz konstataciju da se, uprkos deklarativnom zalaganju mladi i dalje tretiraju više kao problem, a manje kao resurs i agens prosperiteta (Azanjac *et al* 2014).

Sa ciljem unapređenja društvenog položaja i potreba mladih u Republici Srbiji i stvaranja boljih uslova za ostvarivanje prava i interesa mladih u svim oblastima života, a imajući u vidu strateške i zakonodavne promene konteksta na nacionalnom i međunarodnom nivou, kao i uticaj Covid-19 na sprovođenje određenih aktivnosti važeće Nacionalne strategije

³⁵ Ovaj projekat koji implementira niz prioriteta utvrđenih zajedničkim akcionim planom za borbu protiv terorizma za Zapadni Balkan, sa Evropskom komisijom sem Republike Srbije, u oktobru 2018. godine potpisali su i Crna Gora, Severna Makedonija, Bosna i Hercegovina, Albanija i Kosovo. Više o tome dostupno na <https://ec-europa-eu.translate.google.com/home-affairs/networks/radicalisation-awareness-network-ran/ran-western-balkans>

za mlade za period od 2015. do 2025. godine, Vlada Republike Srbije 8. februara 2023. godine usvojila je novu Strategiju za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine, kao i Akcioni plan za period od 2023. do 2025. godine za sprovođenje Strategije za mlade za period od 2023. do 2030. godine.

Mada se u Strategiji za mlade (2023-2030) u ex-post analizi prethodne Nacionalne strategije za mlade (2015-2025) ističe da je ukupno od devet strateških ciljeva, izraženo u procentima ubedljivo najveći napredak u realizaciji imalo unapređenje uslova za razvijanje bezbednosne kulture mladih (čak 76%), posle čega sledi unapređenje mobilnosti, obima međunarodne saradnje mladih i podrška mladim migrantima (71,6%) odnosno unapređenje zdravlja i blagostanja mladih (70%), komparacijom se dolazi do identičnih zaključaka što implicira da se bezbednosni rizici u vezi sa radikalizacijom i ekstremizmom ne pominju ni deklarativno.

Još jedan od primera neusklađenosti prakse sa definisanim ciljevima možemo izdvojiti rešenje kojim je predviđeno da osnovni mehanizmi za sprovođenje Strategije za mlade u Republici Srbiji za period 2023. do 2030. godine i pratećih dokumenata u jedinicama lokalne samouprave (JLS) budu kancelarije za mlade (KZM).

Novija istraživanja (Stojanović et al 2023) pokazuju da čak 70 (48,3%) od ukupno 145 jedinica lokalne samouprave nemaju kancelarije za mlade, a čak 106 (73,1%) nemaju lokalni akcioni plan za mlade, dok 115 jedinica lokalne samouprave (79,3%) nemaju opredeljena sredstva za finansiranje udruženja mladih i za mlade.

Istovremeno, veoma je važno istaći da u Strategiji za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine pitanje bezbednosti nije tretirano kao zaseban strateški cilj već zajedno sa zdravljem i blagostanjem.

Kao nove bezbednosne izazove i pretnje Strategija prepoznaje sajber buling i ekološku bezbednost. Bez bilo kakvih preciznijih određenja i konkretizacije u Strategiji je predviđena „podrška postojećim i novim programima unapređenja bezbednosti mladih”.

U samo jednoj rečenici, bez dodatnog pojašnjenja predviđeno je pružanje podrške i jednake šanse svim mladima sa ciljem razvijanja i primene programa resocijalizacije. Iz ove i ovakve formulacije može se izvesti zaključak da će primena ove mere uticati na zaštitu života i zdravlja mladih, očuvanje integriteta i razvijanje kompetencija za zaštitu od različitih rizika i pretnji u svakodnevnom životu i na veću podršku vršnjaka u situacijama opasnim po bezbednost.

Naposletku, Strategija konstatuje da će sve navedeno doprineti stvaranju društva u kome će mladi moći da ostvare svoje planove i želje i prave zdrave izbore u bezbednom okruženju koji će dovesti i do poboljšanja na planu ostvarivanja prava mladih i smanjenja svih oblika diskriminacije i nasilja.

Drugi bitni strateški dokument koji se odnosi na populaciju mladih je Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2020. godine (Službeni glasnik RS, br. 107/12) koja je postavila temelje razvoja douniverzitetskog i univerzitetskog obrazovanja u dvadeset prvom veku.

Njenim istekom izrađen je novi strateški dokument pod nazivom Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2030. godine (Sl. Glasnik RS br. 63/2021) i prateći Akcioni plan za period od 2023. do 2026. godine za sprovođenje Strategije razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine (Službeni glasnik RS, broj 96/2023-39).

Pomenuta Strategija predstavlja nastavak reformi obrazovanja i vaspitanja sa primarnim ciljem većeg obuhvata dece obrazovnim procesom, čime se nastoji odgovoriti savremenoj potrebi da celokupan obrazovni sistem odgovori na zahteve tržišta rada, tj. da učenicima obezbedi znanje i veštine koje su potrebne za budućnost. Pored toga Strategija je zasnovana na unapređenju kvaliteta obrazovanja i vaspitanja učenika sa smetnjama u razvoju, kao i pripadnika nacionalnih manjina.

Među brojnim izazovima sa kojima se danas susreće obrazovanje u Republici Srbiji možemo prepoznati „opštu mobilnost svega što se može kretati”, a pronicljivo možemo zapaziti i da se društvo u Republici Srbiji „uz sve sačuvane slojeve prošlosti dramatično razlikuje od onog pre dva veka”.

Vrlo precizno se ističe da su učitelji i profesori „do sasvim novih vremena bili veoma uvažavani”. Ovo su tek neke od konstrukcija koje zavređuju analitičku pažnju sa više aspekata, ali to ipak nije u korelaciji sa osnovnom temom rada.

Kao ozbiljne pretnje osnovnom i srednjem obrazovanju i vaspitanju prepoznaje se opšte siromaštvo i produblјivanje oštine i dubine siromaštva u zemlji, razlike između sela i grada, prezaduženost države, ugroženost porodica sa decom, prekid kontinuiteta u sprovođenju neophodnih promena u obrazovanju usled čestih političkih promena, negativan uticaj dnevne politike, nedovoljno vrednovanje obrazovanja u odnosu na značaj doprinosa društvenom razvoju, činjenica da obrazovna politika u Republici Srbiji nije bazirana na istraživanju (knowledge – based policy making).

Najkraći rezime glasio bi: ni u jednom segmentu, od prepoznavanja potrebnih promena, preko strateških relacija obrazovanja i vaspitanja sa drugim sistemima, do strategija dostizanja vizija – prethodna kao ni aktuelna Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Srbiji, čak ni na sekundarnom nivou ne dotiče problem radikalizacije i ekstremizacije mladih.

U ovom segmentu rada od posebne je važnosti, pored brojnih reprezentativnih civilnih organizacija koje su predmet obrade u ovom radu, istaći ulogu i značaj Krovne organizacije mladih u Republici Srbiji (KOMS), budući da predstavlja najviše nezavisno predstavničko telo mladih u Srbiji.

Krovna organizacija mladih ima zagovaračku platformu koja zastupa interese mladih kroz razvoj sistemskih rešenja i strateških partnerstava, međusektorsku i međunarodnu saradnju kao i jačanje kapaciteta organizacija članova i drugih subjekata omladinske politike.

Od samog osnivanja 2011. godine KOMS je razvio bogatu i dinamičnu izdavačku delatnost. Kao što je već bilo reči, počev od 2011. godine KOMS redovno objavljuje Alternativne godišnje izveštaje o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji, koji su iz godine u godinu obimniji i kvantitetom i sadržajem proširenjem istraživačkog fokusa.

Izdavaštvo nije utihnulo ni za vreme pandemije Covid 19. Tako su publikovana istraživanja o mladima i preduzetništvu u Republici Srbiji (Vukov *et al* 2020), studije o stavovima mladih o rodno zasnovanom nasilju (Stančetić *et al* 2020), preporuke za praktičare u lokalnim omladinskim politikama (Stojanović *et al* 2021).

Pojedini naslovi sugerišu zaključak da se na neke aktuelne fenomene i dinamizam društvenih promena promptno reaguje na šta upućuje i publikacija o uticaju Covid 19 pandemije na rad, obrazovanje, bezbednost, mentalno zdravlje, poverenje u institucije, volontiranje i migracije (Stojanović *et al* 2021, Vukov *et al* 2020).

Pažnju privlači činjenica da ni u jednom od danas publikovanih izdanja, KOMS istraživački fokus nije usmeren na problem ekstremizacije mladih u Srbiji.

Tako u svakogodišnjem, već u par navrata pominjanom, najozbiljnijem izdavačkom poduhvatu u vidu alternativnih izveštaja, KOMS – ovi istraživači pažnju usmeravaju na sledeće tematske celine: politička participacija, vrednosti mladih, mediji i društvene mreže, mladi i tržište rada, mladi i obrazovanje, aktivizam i volontiranje, bezbednost i zdravlje mladih, mladi i Covid 19.

Indikativna je percepcija i odluka istraživača da problem bezbednosti mladih ne „poseduje specifičnu težinu” da bi se istraživao kao zasebna tematska celina, već je objedinjen u temi „bezbednost i zdravlje mladih”.

Kao indikatore bezbednosnih rizika za mlade u Republici Srbiji istraživači prepoznaju izloženost fizičkom, verbalnom, digitalnom i seksualnom nasilju i diskriminaciju motivisanu godinama ili nekom ličnom karakteristikom.

O eventualnim bezbednosnim rizicima koji mogu proizaći iz izloženosti ekstremizaciji, naravno ni jedne jedine reči. Ovaj podatak postaje još intrigantniji u svetlu činjenice da se u KOMS-u ponose već pomenutim statusom punopravnog članstva u Evropskom forumu mladih, koji je kroz niz aktivnosti, direktno ili posredno uključen u set preventivnih i deradikalizacijskih mera (Pels & Ruyter).

Kroz prizmu izloženog, intencija ovog istraživanja, pokazuje se još važnijom i neophodnijom.

5.4. IMPLEMENTACIJA PROGRAMA PREVENCIJE I DERADIKALIZACIJE MLADIH U SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE: DOBRE PRAKSE DRŽAVA IZ OKRUŽENJA

Sa ciljem borbe protiv nasilnog ekstremizma i radikalizma, Veće ministara Bosne i Hercegovine usvojilo je 2015. godine Strategiju Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma za period 2015-2020, a zatim i trenutno važeći dokument pod istim nazivom Strategiju Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma za period 2021-2026 koja je usvojena 2022. godine.

Strategije predstavljaju dokumente koji su nastavak pristupa BiH u prevenciji i borbi protiv terorizma saglasan bezbednosnoj politici Bosne i Hercegovine, te prethodnim dokumentima u oblasti borbe protiv terorizma usvojenim 2006. i 2010. godine.

Strategije definišu da postoji realna bojazan i bezbednosna pretnja u Bosni i Hercegovini od radikalizma i nasilnog ekstremizma, dok dinamika ovih pretnji i njihova nepredvidivost, kao i disperzija, kako u pogledu izvora iz kojih dolaze tako i u pogledu odabira mogućih terorističkih ciljeva, predstavlja bezbednosni izazov koji podrazumeva integraciju i homogen odgovor cele društvene zajednice.

Ispunjenje prioriternih ciljeva (borba protiv govora mržnje, nasilnog radikalizma i ekstremizma koji vodi ka terorizmu) može se postići isključivo adekvatnim i proaktivnim pristupom svih segmenata društva.

U preventivnom smislu akcenat je stavljen na otklanjanje svih uzroka koji mogu voditi nasilnom ekstremizmu i terorizmu, saradnju sa nevladinim sektorom, uključujući verske zajednice, kao i na ostvarenje podrške i aktivnu uključenost najšire društvene zajednice, a posebno mladih, suzbijanje govora mržnje, zločina iz mržnje i terorizam.

Uz to, naglašena je neophodnost podsticanju svih aktivnosti u društvu koje su usmerene na razvoj demokratskog društva u kojem je obezbeđena potpuna vladavina prava, kao i aktivnosti koje su usmerene na promovisanje dijaloga i tolerancije (Strategija 2015).

Sa aspekta ovog rada važnost dokumenata koje je donelo Veće ministara Bosne i Hercegovine, ogleđa se u prepoznavanju obrazovanja kao faktora koji može pružiti veliku podršku razvoju pokretačkih mehanizama kojima bi se sa ciljem prevencije zločina iz mržnje, odnosno širenja nasilnog ekstremizma, uspostavio adekvatan odgovor ka pozitivnoj komunikaciji i delovanju.

Strategije ističu izuzetnu važnost koje obrazovanje u ovom kontekstu ima u jačanju uloge civilnog društva (posebno mladih, verskih lidera i žrtava ekstremizma) kroz razvoj lokalnih strategija, zatim promovisanju tolerancije i sistema „ranog upozoravanja” na pojave razvoja ideologija nasilnog ekstremizma, kroz kurikulum obrazovnih institucija, kao i razvoju obrazovnih mogućnosti grupa indoktriniranih u nasilno i radikalno ponašanje.

Poseban fokus u ovim dokumentima usmeren je na sprečavanje procesa indoktrinacije u terorističke ideologije kroz jačanje uloga tzv. društvenih korektiva od porodice, preko socijalnih službi, do obrazovanja kao ključnih elemenata ovog procesa. Donosioci ovih Strategija doprinose obrazovanja u P/SNE spektru vide i kroz podsticanje akademskih zajednica u smeru nastavka istraživanja terorizma sa ciljem identifikacije ključnih problema, kao i razvoja i unapređenja preventivnih mera.

Za osnovnu temu i intenciju ovog rada posebno je važan prateći dokument uz Strategiju Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma za period od 2021. do 2026. godine. Reč je o Akcionom planu za sprovođenje aktuelne Strategije Bosne i Hercegovine za prevenciju i borbu protiv terorizma za period od 2021. do 2026. godine.

Već u uvodnom delu ovog dokumenta ističe se da je izgrađen sa ciljem sprovođenja strateških mera s težištem na području prevencije i borbe protiv terorizma, prevencije nasilnog ekstremizma i radikalizacije koji vode ka terorizmu i krivičnih dela počinjenih iz mržnje.

Ovaj Akcioni plan podeljen je pet ključnih područja:

1. Jačanje institucionalnih kapaciteta
2. Prevencija NERVT aktivnosti
3. Zaštita građana i infrastrukture i smanjenje ranjivosti na napade
4. Odgovor/reakcija na moguće terorističke napade i saniranje njihovih posledica
5. Unapređenje procedura istraga, krivičnog progona, penitencijarnog i postpenalnog tretmana u slučajevima terorizma i srodnih krivičnih dela

Na osnovu pet ključnih područja koja definiše Akcioni plan Bosne i Hercegovine za sprovođenje Strategije za prevenciju i borbu protiv terorizma za period 2021-2026., očigledno je da se kontinuirano, a naročito u najnovijim dokumentima, poseban akcenat stavlja na prevenciju, ali i deradikalizacijske programe uz sinergiju i sinhronizovan nastup svih relevantnih društvenih subjekata.

Naglašava se da preventivne aktivnosti zahtevaju opštedruštveni pristup, uspostavljanje političkih, socioekonomskih i drugih preduslova, kroz uključivanje svih društvenih aktera sa ciljem sveobuhvatnog i efikasnog preventivnog delovanja.

Kao ključni element ovog procesa prepoznati su unapređenje postojećih i razvijanje novih programa prevencije, uz jačanje uloge društvenih korektiva od porodice, preko socijalnih i zdravstvenih službi, institucija obrazovanja, akademske zajednice, organizacija civilnog društva, verskih zajednica i medija.

Ovim Akcionim planom predviđeno je i pružanje podrške aktivnostima građana, mladih i organizacija civilnog društva koje su usmerena ka prevenciji, kao i uspostavljanje i promocija pozitivnih i alternativnih narativa kroz isticanje pozitivnih primera društvenih vrednosti, tolerancije i otvorenosti.

Preporuka bi bila da se (eventualno) donošenje nove bezbednosne strategije u Republici Srbiji (posle gotovo trogodišnjeg vakuma) osloni na dobre primere kao što je Akcioni plan Bosne i Hercegovine koji akademsku zajednicu i civilni sektor prepoznaje kao ključne partnere u istraživanju lokalnih, regionalnih i globalnih bezbednosnih fenomena – kao i razvijanje i unapređenje odgovora u skladu sa rezultatima istraživanja.

O primerima rehabilitacije prestupnika i nekim iskustvima iz penološke prakse u Republici Srbiji već je bilo reči u ovom radu, a o modelima implementacije deradikalizacionih programa biće posvećena pažnja u nastavku.

S tim u vezi, autori i donosioci budućih strateških dokumenata u Republici Srbiji trebalo bi da imaju primere iz Akcionog plana za Bosnu i Hercegovinu za ovu oblast, kojima je predviđeno analiziranje i unapređenje pravnog okvira za izvršenje krivičnih sankcija koji direktno ili indirektno imaju uticaj na pitanja u vezi sa postupanjem sa osobama osuđenim za krivično delo terorizma ili srodna dela.

Takođe, kao dobar primer može da posluži i predviđeno uspostavljanje pravnog okvira sa ciljem unapređenja međuagencijske saradnje na strateškom i operativnom nivou između kazneno – popravnih zavoda, centara za socijalni rad i drugih nadležnih institucija sa ciljem efikasnog postupanja sa osobama osuđenim za terorizam i srodna dela.

Da su smernice iz Strategija Bosne i Hercegovine o neophodnosti implementacije i ključnoj ulozi obrazovanja u setu preventivnih mera u borbi protiv radikalizma i ekstremizacije, ozbiljno shvaćene dokazuju i publikacije, istraživanja i vodiči za praktičare koji su objavljeni i realizovani posle usvajanja ovih dokumenata.

O pojedinim studijama i nalazima istraživanja biće više reči kroz analitički pristup u narednom poglavlju ovog rada. Za ovu priliku izdvajamo ozbiljnu studiju o ulozi obrazovanja u prevenciji nasilnog ekstremizma i radikalizma (Mušić 2016), zatim istraživanje grupe autora o fenomenu indoktrinacije u obrazovanju (*Soldo et al 2017*).

Kao primer dobre saradnje i uključenosti lokalne zajednice navodimo vodič za prevenciju radikalizacije i nasilnog ekstremizma kroz vaspitno – obrazovni proces (*Kreso et al 2019*), koji je namenjen pedagozima srednjih škola u Unsko – sanskom kantonu.

U pogledu nacionalnog strateškog i institucionalnog zakonskog okvira prevencije nasilnog ekstremizma, Crna Gora je usvojila Strategiju suzbijanja nasilnog ekstremizma za period 2016 – 2018 godine, kao i prelazni Akcioni plan za 2019. godinu. Nova Strategija prevencije i suzbijanja radikalizacije i nasilnog ekstremizma doneta je za period 2020 – 2024, sa pratećim Akcionim planom za 2020. godinu.

U novoj Strategiji jasno su definisani strateški i operativni ciljevi prevencije i borbe protiv radikalizacije i nasilnog ekstremizma. To podrazumeva povećanu otpornost društva, bolji odgovor institucija i snažnu međunarodnu poziciju države Crne Gore u suprotstavljanju i borbi protiv nasilnog ekstremizma i terorizma.³⁶

Potreba za sveobuhvatnim pristupom posebno proizilazi iz činjenice da Strategija za suzbijanje nasilnog ekstremizma Crne Gore region Zapadnog Balkana definiše kao jedno od najosetljivijih područja, imajući u vidu da je opterećen balastom prošlosti ratova sa kraja dvadesetog veka, da nosi rizik i razlike od polarizacije u društvu i preplitanje različitih interesa i uticaja. U svom dokumentu ističe i različite oblike mržnje na internetu u Crnoj Gori, kao i izraze etno – nacionalističke radikalizacije.

U kontekstu teme rada i isticanja dobre prakse Strategija za suzbijanje nasilnog ekstremizma Crne Gore na planu prevencije naglašava značaj aktivnosti usmerenih na prevenciju konflikata i dijalog, jačanje dobre uprave, ljudskih prava i vladavine prava, uključivanje lokalnih zajednica, osnaživanje mladih, rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena, razvoj veština i olakšanje zapošljavanja, obrazovanje, podizanje svesti po pitanju upotrebe interneta i socijalnih medija, strateške komunikacije.

Posebno se ističe važnost daljeg jačanja saradnje između državnih institucija, organizacija civilnog društva, verskih zajednica, akademske zajednice i medija.³⁷

Iz perspektive teme i intencije ovog rada naročitu pažnju zavređuje Nacionalna platforma za suzbijanje nasilnog ekstremizma i radikalizacije, koja je u Crnoj Gori pokrenuta 2018. godine. Platforma objedinjuje predstavnike nadležnih društvenih institucija, lokalnih samouprava, medija, političkih partija, nevladinih udruženja, verskih zajednica, akademske zajednice i pojedinaca koji mogu doprineti suprotstavljanju ovim pojavama.

Uz sinergiju svih aktera, fokus je usmeren na rano prepoznavanje i blagovremenu reakciju. Mladi su u ovoj platformi prepoznati kao najranjivija grupa podložna radikalizaciji, a prosvetni radnici kao subjekt koji najdelotvornije može doprineti prevenciji i sprečavanju radikalizacije, budući da sa mladima u vaspitno obrazovnom procesu svakodnevno provode značajno vreme i u prilici su da u kontinuitetu prate ponašanje učenika i uoče eventualne upozoravajuće promene.

Kako se u platformi naglašava, od prosvetnih radnika ne može se očekivati da budu eksperti za radikalizaciju, te se kao neophodna prepoznaje potreba za publikacijama koje će im olakšati praktičarski rad. Kao primer izdvajamo priručnik (Djorić 2020) koji je pripremio Nacionalni operativni tim za prevenciju i borbu protiv terorizma, namenjen nastavnicima osnovnih i srednjih škola u Crnoj Gori.

Ovo izdanje uz definicije pojmova ekstremizma i radikalizacije, daje i vrlo ilustrativno (verbalno i grafičko) pojašnjenje simbola ekstremizma, na plastičan i razumljiv način daje uputstva nastavnicima kako da u učionici prepoznaju najrazličitije manifestacije ekstremizma. Treba pohvaliti kreativno osmišljen deo priručnika, gde se bez banalizacije daju mogućnosti i primeri edukacije učenika o ekstremizmu kroz igru („hodanje u tuđim cipelama”, „budi kul, reci ne”, „fokusiraj se na dobre stvari” itd.).

³⁶ Više o tome dostupno na: <https://zajednoprotevekstremizma.me> (Pristupljeno 10.12. 2023.)

³⁷ Više o tome dostupno na: <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/Strategija-nasilni+ekstremizam.pdf> (Pristupljeno 10.12. 2023.)

Pored publikacija, treba istaći da trenutno u Crnoj Gori postoje dva akreditovana programa obuke o borbi protiv terorizma i nasilnog ekstremizma za sve prosvetne radnike i učenike srednjih škola.³⁸

Primer dobre i jedinstvene prakse gde škole imaju veoma odgovornu ulogu u prepoznavanju i sprečavanju nasilnog ekstremizma u obrazovnom sektoru možemo videti u Albaniji. Ovaj koncept podrazumeva multisektorski pristup u zaštiti, prevenciji i resocijalizaciji mladih koji su se vratili iz konfliktnih zona. To u praksi znači da je u dugotrajnom procesu rehabilitacije mladih predviđeno sadejstvo više institucija države, zajednice i civilnog društva, zatim verskih institucija i drugih društvenih aktera.

Multisektorski pristup obuhvata prevenciju nasilnog ekstremizma kroz model „Škola kao centar zajednice”³⁹, redovne sastanke roditelja, nastavnika i školskih psihologa i socijalnih radnika, povremene sastanke mladih sa pripadnicima lokalne policije, sastanke mladih sa stručnjacima iz oblasti zdravstvene zaštite, učešće mladih iz različitih škola u sportskim aktivnostima, povremene sastanke mladih sa predstavnicima lokalne vlasti sa ciljem njihovog većeg uključivanja u donošenje odluka na lokalnom nivou, kao i reintegracija mladih koji su se vratili iz zona sukoba i njihovo reintegrisanje kroz posebne obrazovne programe u državnim školama i stručan medicinski i psihosocijalni tretman (Mihailović & Hadžibegović 2023).

³⁸ Više o tome: <https://cso.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=417057&rType=2&file=Katalog%20programa%20strucnog%20usavsavanja.docx> (Pristupljeno 10.12. 2023.)

³⁹ Model „Škola kao centar zajednice” je prvi put uveo Institut za demokratiju i medijaciju uz podršku Ambasade SAD u Albaniji i sastoji se od više aktivnosti koje sprovodi škola u saradnji sa ostalim akterima na lokalnom nivou.

6. SOCIJALNE I OBRAZOVNE POLITIKE I PROGRAMI KAO PREVENCIJA RADIKALIZACIJE I NASILNOG EKSTREMIZMA U REPUBLICI SRBIJI

6.1. ULOGA I ZNAČAJ CIVILNOG SEKTORA U SAVREMENOM DRUŠTVU

U studiji pod nazivom „Mladi u Srbiji” (Popadić *et al* 2019), govoreći o Republici Srbiji u kontekstu postsocijalističkog i postkonfliktnog društva konstatuje se da politički ambijent nije stimulativan za ozbiljnu socijalnu i političku participaciju mladih. Nezadovoljstvo sopstvenim položajem i destimulativan društveni kontekst uvek predstavljaju opasnost i mogućnost da frustriranost evoluiru u nasilne oblike ispoljavanja.

Zbog toga ovo istraživanje sugerira da bi kreatori javnih politika i programa trebalo da uzmu u obzir pokazatelje po kojima mladi u Republici Srbiji u velikoj meri ne samo da nemaju poverenje u institucije, već ih smatraju nelegitimnim, iskazuju izuzetno negativan i kritički nastrojen stav prema političkim elitama, kao i da daju veoma niske ocene o stanju demokratije, ekonomskog položaja, prava i poštovanja elementarnih ljudskih prava i individualnih sloboda.

Mada, pored navedene publikacije, na opasnost od radikalizacije mladih i neophodnost prevencije upozoravaju brojne studije, naučni radovi i istraživanja (Simeunović 2014; Simeunović & Dolnik 2013; Simeunović 2019; Kostić *et al* 2019) kreatori javnih politika u Republici Srbiji (o čemu je u ovom radu bilo reči u više navrata, pre svega, kroz analizu strateških dokumenata koji se odnose na mlade) ovaj problem ne tretiraju kao upozoravajući, zanemarujući „violentni kapacitet” i „anomijski duh” post – ratnog konfliktnog i tranzicijskog srpskog društva (Jugović 2014), naročito u kontekstu aktuelnih sukoba i dramatičnih tenzija na globalnom nivou.

U svetlu navedenih činjenica posebno je zanimljiv podatak da je u Republici Srbiji u poslednjoj deceniji mapirano preko 20 organizacija civilnog društva (OCD) koje se direktno bave pokretačima nasilnog ekstremizma ili specifičnim aktivnostima P/SNE (Kostić *et al* 2019). Uz to, mapirano je i oko desetak organizacija civilnog društva koje se indirektno bave pokretačima nasilnog ekstremizma u zemlji ili nekom delu Republike Srbije.

Kao ključnu prepreku za efikasno programiranje prevencije i suzbijanje nasilnog ekstremizma mapirane organizacije civilnog društva prepoznaju nedostatak razumevanja kreatora javnih politika, odnosno postojećih aktera lokalnih zajednica, koji imaju kapacitet i kredibilitet da sprovedu programe prevencije i suzbijanja nasilnog ekstremizma.

Budući da je za savremena društva u svetu karakteristična ekspanzija civilnog sektora, a ovaj trend se sa podrazumevajućim odocnjenjem očituje i u srpskom društvu, ukazuje se potreba za kratkim osvrtom na istoriju koncepta civilnog društva, sa ciljem kasnijeg sagledavanja potencijalnog integrativnog partnerstva svih relevantnih aktera omladinske politike u Republici Srbiji.

Premda u istoriji političkih ideja koncept civilnog društva svoje poreklo ima još u starogrčkoj filozofiji (Aristotelovi termini „civitas” i „civis”), u kontekstu ovog rada, ovaj

fenomen biće razmatran u rasponu nekoliko poslednjih decenija, kada uostalom i dolazi do ekspanzije njegove snage i značaja.

Kao složen fenomen koncept civilnog društva, dakako, nema uvek usaglašena tumačenja kako u akademskim, tako i u javno – političkim debatama. Ipak, kao zajednički presek brojnih teorija i definicija, mogle bi se uzeti dve temeljne ideje koje u svojoj osnovi imaju pluralizam, odnosno društvenu korist (Salamon 1993).

Jedan od najoriginalnijih i svakako najuticajnijih teoretičara u ovoj oblasti je Antonio Gramsci, koji negira opoziciju između države i civilnog društva. Za ovog autora razlika između političkog i civilnog društva postoji samo na metodološkom nivou.

Drugim rečima, država i civilno društvo su jedno, jer je političko društvo vidljivi aspekt države, dok je civilno društvo njegov krucijalni konstitutivni element. Tako se kao najtačniji pokazatelj snage države pokazuje „dijalektičko jedinstvo” između državne vlasti i civilnog društva (Gramsci 1971).

Ovim problemom bavio se i jedan od najistaknutijih filozofa i sociologa druge polovine 20. veka, nemački mislilac Jürgen Habermas, koji civilno društvo posmatra kao, uglavnom, spontano nastalo udruženje, organizaciju i pokret koji aktivno učestvuju u socijalnim problemima u javnoj sferi. Osnovna intencija ovog autora očituje se u nameri da istraži načine kroz koje javna sfera posredstvom civilnog društva utiče na donošenje političkih odluka (Habermas 1992).

Slično Habermasu i Putnam civilno društvo posmatra kao vezu između građana i države, s tim da je prevashodni zadatak civilnog sektora zalaganje za interese građana. Ovaj autor uvodi pojam socijalnog kapitala, definišući ga kao skup društvenih odnosa koji doprinose kooperaciji i koordinaciji društva u celini, precizirajući pritom da socijalni kapital sačinjava veze među pojedincima – društvene mreže i norme uzajamnosti i poverenje koje iz njih nastaju (Putnam 2000).

U studiji „Civilna sfera” (Alexander 2006) autor naglašava princip solidarnosti, uz insistiranje na značaju osećanja i brige za druge. Prema Aleksanderovim zapažanjima, društvom ne upravlja samo politička moć, pa se društvo, kao takvo, ne može poistovetiti i svesti na potragu za ličnim interesima. Pišući o civilnom društvu ovaj autor ističe da je reč o nezavisnoj sferi koja ima sopstvenu etiku i institucije, i čiji je krajnji cilj razvoj modela demokratskog društva koje više pažnje posvećuje solidarnosti i društvenim vrednostima.

Još pre jednu deceniju, na Svetskom ekonomskom forumu konstatovano je da će se značaj civilnog sektora ogledati pre svega u negovanju inovacija, budući da poseduje sposobnost eksperimentisanja, bržeg kretanja (od vladinog sektora), te kao takav može da bude zastupnik promena (World Economic Forum 2013).

Savremeni globalizacijski trendovi mogu da dovedu (i dovode) do poteškoća i nemoći države u intervenisanju kada su u pitanju oblasti od suštinske važnosti – ekonomska i socijalna nejednakost ili nepotpunost, nedovoljnost i neadekvatnost javnih usluga za ranjive grupe...

Upravo zato, organizacije civilnog društva u situaciji kada država ne može uvek da se samostalno izbori sa problemima sa kojima se suočava – prepoznate su na globalnom nivou kao učesnici, legitimizatori i kontrolori politike u pitanjima nacionalnog i socijalnog razvoja (Civil Society Initiative 2001)

Uzroci ekspanzije civilnog sektora kompleksni su i mnogobrojni.

Usled do neslućenih razmera ubrzanog razvoja informacionih i komunikacionih tehnologija koje su otvorile nove prostore moći, uticaja i asocijacija novih konfiguracija aktera, došlo je i do porasta aktivnosti civilnog društva na globalnom nivou.

Vidljivost organizacija civilnog društva postaje sve veća i kroz reakcije na centralizovanu vlast u državnim strukturama, nezadovoljstvom na državne intervencije kada su u pitanju javne usluge ili zvanični politički stavovi (Civil Society Initiative 2001).

Naime, nagli rast i uticaj organizacija civilnog društva rezultat je i činjenice da su inicijative civilnog sektora u suštini efikasnije, dinamičnije i inovativnije od javnih. Uz to prepoznate su kao veoma važne za institucionalizaciju mehanizama demokratske odgovornosti.

Zbog svog participativnog karaktera, fleksibilnosti, činjenice da su manje birokratski opterećene, organizacije civilnog društva imaju sposobnost da lakše dopru do ljudi i samim tim sve više dobijaju na značaju. Takođe, kroz sopstvene inicijative organizacije civilnog društva mogu da pomognu u ostvarivanju društvenog potencijala kroz zajednički rad (Ahmad 2016).

Još početkom ovog veka civilno društvo se posmatralo izolovano u odnosu na druge sektore. Dve decenije kasnije dobro organizovane i umrežene organizacije civilnog društva sve više su uključene u različita partnerstva sa vladama, a neke od njih involvirane su u zvanične konsultativne procese sa institucijama od globalnog značaja, poput Ujedinjenih nacija (World Economic Forum 2013).

Savremena praksa, ali i rezultati pojedinih istraživanja (African Development Bank 1999) svedoče da organizacije civilnog društva često u znatnoj meri dopunjuju državni servis i pružaju širok spektar usluga, a mogu da deluju i kao katalizator međusektorskih promena.

Očigledno je da na scenu stupa nova konstelacija međunarodne saradnje u kojoj će vlade, civilno društvo i privatni sektor nastupati zajedno za kolektivnu, globalnu dobrobit.

6.2. ANGAŽMAN ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA U AKTIVNOSTIMA P/SNE U SRBIJI

Nedostatak adekvatne i sveobuhvatne sistemske prevencije radikalizacije mladih u postojećim politikama i programima koji su orijentisani prema mladima u Republici Srbiji, više je nego evidentan, što je u više navrata već naglašavano i analizirano u ovom radu.

To je otvorilo prostor organizacijama civilnog društva da se angažuju na prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma (P/SNE) fokusirajući se pre svega na suzbijanju radikalizacije koja vodi ka nasilju, ali i na šire teme vezane za promovisanje tolerancije, sprečavanje govora mržnje, pomirenje i građansko obrazovanje.

Do danas najobuhvatnije mapiranje širokog spektra aktera relevantnih za sprovođenje aktivnosti u oblasti P/SNE u Srbiji, realizovao je kulturni centar DamaD iz Novog Pazara 2019 godine.

Finansijski podržano od strane Evropske unije kroz Program za civilno društvo i medije (EU Civil Society Facility and Media Programme in Serbia 2017-2021) istraživanje je

realizovano u sklopu regionalnog projekta „Zajednice na prvom mestu: stvaranje Hub-a (čvorišta) organizacija civilnog društva za prevenciju i suzbijanje nasilnog ekstremizma – od prevencije do reintegracije”. Nalazi istraživanja publikovani su pod naslovom „Civilno društvo u prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma u Srbiji” (Kostić *et al* 2019).

Budući da je angažman organizacija civilnog društva u oblasti P/SNE u Republici Srbiji prepoznat kao posledica, odnosno rezultat angažovanja i pomoći međunarodnih organizacija, udruženja i donatora, istraživanje je poslužilo i kao deo napora za osnaživanje organizacija civilnog društva i pružanje razumevanja kvaliteta i potencijala njihovih odnosa sa ključnim lokalnim, nacionalnim i regionalnim zainteresovanim stranama iz javnog, građanskog i poslovnog sektora.

Mapiranje organizacija civilnog društva koje se bave P/SNE u Republici Srbiji obuhvatilo je 44 organizacije civilnog društva koje su klasifikovane po grupama (a,b,c) u zavisnosti od stepena i vrste angažovanja u P/SNE:

- Organizacije civilnog društva koje se bave specifičnim aktivnostima P/SNE ili se direktno bave pokretačima nasilnog ekstremizma preko ili unutar dela Srbije (mapirano 20 organizacija: 7 iz Beograda, 6 iz Vojvodine, 4 iz Sandžaka, 2 iz Srbije bez Sandžaka i Preševa i 1 iz Preševa)
- Organizacije civilnog društva koje se bave i/ili P/SNE relevantnim aktivnostima koje se indirektno bave pokretačima nasilnog ekstremizma u zemlji ili nekom delu Republike Srbije (mapirano 11 organizacija: 6 iz Beograda i 5 iz Vojvodine)
- Organizacije civilnog društva koje trenutno ne provode ni jedan P/SNE specifičan ili P/SNE relevantan posao, ali koje bi, na temelju njihovog aktuelnog mandata mogle biti zainteresovane za sudelovanje u čvorištu (Hub-u) (mapirano 13 organizacija: 6 iz Beograda, 5 iz Vojvodine, 2 iz uže Srbije bez Sandžaka i Preševa)

Ukupno u zbiru svih grupa, 19 organizacija civilnog društva je mapirano u Beogradu, 16 u Vojvodini, u užoj Srbiji bez Sandžaka i Preševa 4, u Sandžaku 4 i u Preševu 1.

Nalazi istraživanja pokazuju da sem organizacija civilnog društva koje su mapirane u Beogradu, a delokrug rada im pokriva celu Republiku Srbiju, organizacije civilnog društva iz ostalih delova zemlje fokusirane su na rad u lokalnom miljeu.

Ova geografska distribucija organizacija civilnog društva koje se direktno ili indirektno bave P/SNE odražava realnu situaciju na terenu. Naime, većina organizacija civilnog društva deluju u Beogradu i Vojvodini, tj. 77,4% (op.a.)

Takođe, ne bi trebalo gubiti iz vida činjenicu da je motiv organizacija civilnog društva za angažmanom u P/SNE dvojak: pojedine organizacije civilnog društva znaju da je prevencija i sprečavanje nasilnog ekstremizma „popularna” i aktuelna tema za donatore (ovde se prvenstveno podrazumevaju organizacije civilnog društva iz Beograda), dok ostale organizacije civilnog društva deluju na terenu gde se svakodnevno suočavaju sa problemom ekstremizma Sandžak, Preševo i delimično Vojvodina).

Od ukupno mapiranih 20 organizacija civilnog društva koje učestvuju u specifičnim P/SNE aktivnostima, a obraćaju se direktno pokretačima nenasilnog ekstremizma na teritoriji cele Republike Srbije ili unutar jednog njegovog dela, čak 17 (85%) je registrovano u Beogradu (7), Novom Sadu (6) i Sandžaku (4).

Zato se pokazuje prikladnim predočiti presek rada po jedne od reprezentativnih organizacija civilnog društva iz ovih sredina, sa ciljem ukazivanja na modele angažovanja, mogućnost preuzimanja ili redizajniranja i prilagođavanja aktivnosti i eventualnog zajedničkog nastupanja sa kreatorima javnih politika.

Beogradski centar za bezbednosnu politiku (BCBP) geografski je fokusiran na celokupnu teritoriju Republike Srbije, a u pogledu ciljnih grupa okrenut je ka donosiocima odluka, profesionalnim državnim službenicima, zaposlenima u sektoru bezbednosti, stručnoj javnosti, građanima...

Reč je o *think – thank* organizaciji koja predstavlja jednu od najznačajnijih organizacija na planu prepoznavanja, razumevanja i kreiranja politike prema nasilnom ekstremizmu (Kostić *et al* 2019).

Aktivnosti su im široko razgranate od istraživanja, izrada analiza i predloga praktične politike, javnog zagovaranja, obrazovanja, izdavačke delatnosti do podrške reformama i umrežavanju svih relevantnih faktora.

Istraživači Beogradskog centra za bezbednosnu politiku su autori brojnih analiza i studija o nasilnom ekstremizmu (Petrović & Stakić 2018; Petrović 2018; Stakić 2016; Stakić 2013). Kao važan partner Beogradski centar za bezbednosnu politiku učestvovao je u realizaciji projekta „Zapadnobalkanski forum za istraživanje ekstremizma”, u okviru kojeg je izrađen sveobuhvatan izveštaj za Srbiju.⁴⁰

Centar za proizvodnju znanja i veština iz Novog Sada, kao i Beogradski centar za bezbednosnu politiku, geografski je fokusiran na teritoriju cele Republike Srbije. Aktivnosti su usmerene na interkulturalnu senzitivnost, inkluziju Roma, smanjenje nasilja i konflikata među mladima, prevenciju nasilja i nasilnog ekstremizma, edukaciju i osnaživanje mladih i ranjivih grupa. Od 2017. godine uključene su u program rada s mladima „ne nasilju, da za interkulturalnost”.⁴¹

Sandžacki odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda fokusiran je na područje Sandžaka, ali uzima učešće i u projektima koji su vezani za srpsko društvo u celosti. U pogledu ciljnih grupa okrenuti su manjinama, mladima, žrtvama diskriminacije i nasilja u porodici, kao i marginalizovanim grupama. Prevedeno se bave ljudskim pravima, prevencijom radikalizma i ekstremizma, pitanjima demokratizacije društva i delovanja medija kao partnerska organizacija.

Do sada su učestvovali u realizaciji projekata „Countering violent extremism radicalization threats in Serbia through community – based early warn and preventive engagement (OSCE 2017-2018)” i edukaciji mladih o ekstremizmu koji je sproveden u saradnji sa Helsinškim odborom za ljudska prava.⁴²

Sažetak pogleda intervjuisanih organizacija civilnog društva pokazuje da čak 60 procenata organizacija civilnog društva kao najveći problem vidi postojanje „domaćeg nasilnog ekstremizma, na koji država neadekvatno reaguje”. Državnim organima se naročito zamera tolerancija prema ekstremno desnim pokretima i organizacijama, dok pojedine organizacije civilnog društva direktno ili indirektno optužuju i samu državu za podstrekavanje nacionalnog ekstremizma.

⁴⁰ Više o tome dostupno: <http://www.britishcouncil.rs>

⁴¹ Više o tome dostupno: <http://www.cpvz.org>

⁴² Više o tome dostupno: <http://www.sanodbor@eunet.rs>

Negativna ocena je zajednička i za male i za velike organizacije civilnog društva odnosno i za lokalne i za one koje deluju na području cele Srbije.⁴³

Pojedine organizacije civilnog društva ukazuju na selektivno sprovođenje Krivičnog zakonika u pogledu osoba koje su učestvovala u ratnim sukobima van Srbije, a postoje i izdvojena mišljenja (svega 2 organizacije civilnog društva od ukupno 44 mapirane) po kojima mediji u Republici Srbiji doprinose širenju (srpskog desničarskog) ekstremizma.

Neke od mapiranih organizacija civilnog društva krivicu vide i u međusobnim akterima koji ne poklanjaju dovoljnu pažnju rastućem desnom nacionalizmu s elementima potencijalno nasilnog ekstremizma.

Opasnost od nasilnog ekstremizma koji je povezan s ISIS-om i islamističkim ekstremizmom uopšte, kao problem i opasnost doživljava se prvenstveno od strane organizacija koje deluju na području Sandžaka, gde je prisutan značajan procenat Bošnjaka i na jugu Srbije gde je veći procenat građana albanske nacionalnosti.

Slična percepcija prisutna je u javnosti ostalih delova Srbije samo povremeno i po pravilu traje veoma kratko (najčešće u slučaju incidenta ili kada se u medijima pojave informacije o hapšenjima osoba koje su optužene za terorizam (Kostić *et al* 2019).

Zbog toga organizacije civilnog društva koje deluju van Sandžaka i juga Srbije ovaj problem ozbiljno percipiraju samo ako su bile uključene u međunarodne projekte koji su imali za temu P/SNE (BCBP, Centar za proizvodnju znanja i veština Novi Sad, CeSID, Helsinški odbor za ljudska prava...)

Kao ilustracija, ali i kao neka vrsta prelaza ka sledećoj tematskoj celini mogao bi poslužiti primer udruženja građana Urban-in sa sedištem u Novom Pazaru koje deluje na teritoriji cele Republike Srbije, ali najviše na teritoriji srbijanskog dela Sandžaka (Novi Pazar, Sjenica, Nova Varoš, Tutin, Priboj, Prijepolje...).

U fokusu njihovih aktivnosti su manjine, mladi, lokalna uprava, nacionalni saveti nacionalnih manjina. Urban-in je jedna od retkih organizacija civilnog društva koja direktno radi na prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma, odgovarajući na njega celokupnim svojim angažmanom.⁴⁴

Preokupacije ove organizacije civilnog društva su razvoj interkulturalnosti, omladinske politike, neformalne i alternativne edukacije mladih, osnaživanje i podizanje svesti mladih, borba protiv različitih vrsta nasilja, ekstremizma, radikalizma i drugih negativnih pojava i ideologija.

U javnosti su prepoznati kao organizacija civilnog društva koja je permanentno posvećena prevenciji i suzbijanju nacionalnog ekstremizma.

Ocenjujući P/SNE postignuća Urban-in ukazuje da su „generalno naponi svih njih nedovoljni, ponekad nedovoljno promišljeni i osmišljeni i, uglavnom, neprilagođeni zemlji, regionu, lokalnom nivou. Poseban problem predstavlja shvatanje pojmova ekstremizam i radikalizam koje je često ograničeno na najuže značenje pojmova i – još češće – ekskluzivno vezano za religijski kontekst.“⁴⁵

⁴³ Više o tome dostupno: <http://www.kcdamad.org>

⁴⁴ Više o tome dostupno: <http://www.urbanin.org>

⁴⁵ Više o tome dostupno: <http://www.urbanin.org>

6.3. KAPACITETI I OGRANIČENJA ORGANIZACIJA CIVILNOG DRUŠTVA – POTENCIJAL ZA SARADNJU I ZAJEDNIČKI NASTUP SA KREATORIMA JAVNIH POLITIKA I PROGRAMA P/SNE U SRBIJI

Od strane pojedinih organizacija civilnog društva u Republici Srbiji ekstremizacija mladih prepoznata je kao opasnost još u poslednjoj deceniji prošlog veka (Centar modernih veština Beograd). Udruženje građana Novi optimizam iz Zrenjanina, udruženje građana Noema iz Bečeja... (Kostić *et al* 2019).

U protekle dve odnosno tri decenije ove organizacije civilnog društva realizovale su, ponaosob, više od po 50 projekata.⁴⁶ Stoga je interesantno razmotriti kako pomenute, ali i druge organizacije civilnog društva, sličnih programskih profila, kroz prizmu višedecenijskog aktivnog postojanja i iskustva vide problem P/SNE u Republici Srbiji i angažman države na tom planu.

Tako se navodi da se nasilni ekstremizam ispoljava u sredinama u kojima mladi kao najugroženija grupa, zbog siromaštva i besperspektivnosti ne mogu da nađu drugi smisao i tada se identifikuju po nacionalnom ili nekom drugom uzoru.

Da bi se to izmenilo organizacije civilnog društva sa najviše praktičarskog iskustva u P/SNE u Republici Srbiji ukazuju na neophodnost sistemskih promena u oblasti obrazovanja, što se posebno odnosi na unapređenja građanskog obrazovanja i razvijanja kritičkog mišljenja mladih. S tim u vezi pokazuje se potreba za većom podrškom neformalnoj edukaciji.⁴⁷

Mapirane organizacije civilnog društva upozoravaju da je krajnje vreme da država počne da menja svoj odnos prema ekstremizmu, budući da su postojeći programi prevencije i suzbijanja nasilnog ekstremizma nedovoljni. Stoga je potrebno raditi na konstantnom javnom delovanju, tj. tematizovanju problema i nuđenju ozbiljnih alternativa.

Formalno, sve organizacije civilnog društva imaju mogućnost saradnje sa državnim organima i lokalnom samoupravom i to putem učešća na njihovim konkursima. To je, međutim, i jedini mogući model saradnje, izuzev ako su i državni organi i organizacije civilnog društva pozvani da učestvuju u nekom projektu od strane međunarodnih organizacija ili institucija i donatora.

Nedovoljno posvećena pažnja organizacijama civilnog društva od strane države za posledicu ima nekorišćenje napora, znanja i iskustava civilnog društva, a šteta se reflektuje kako na društvo u celini, tako i na najranjivije grupe, u ovom slučaju na mladu populaciju.

U takvoj konstelaciji odnosa, uz uočenu inertnost administracije Evropske unije koja je zadovoljna „stabilokratijom” i stoga ne pruža dovoljnu podršku civilnom društvu, nužne su korenite promene, kako bi se promenila dominantna kulturna matrica koja je u znaku kulture nasilja.⁴⁸

Civilno društvo, kao što je već naglašeno, predstavlja neku vrstu društvenog korektiva, odnosno vezu između građana i društva, čiji je prevashodni zadatak zalaganje za interese građana.

⁴⁶ Više o tome dostupno: <http://novioptimizam.rs>; <http://garsic.wixsite.com/noema>; http://cmv.org.rs@centar_mv

⁴⁷ Više o tome dostupno: http://cmv.org.rs@centar_mv

⁴⁸ Više o tome dostupno: <https://www.facebook.com/savetkraljevo>

Inovativnost, efikasnost, sposobnost dinamičkog reagovanja i transformacije omogućuju civilnom sektoru da adekvatno odgovori na izazove koji se ubrzano multipliciraju u modernom društvu.

Ipak, treba se osvrnuti i na neke uočene slabosti i pukotine u šarolikom mozaiku civilnog sektora, koje su, nakon početne euforije oko civilnog društva, ukazale i na „drugu stranu medalje”.

Jedan od najistaknutijih teoretičara koji se bavio fenomenom civilnog društva (Salamon 1994), skreće pažnju na njegov ograničen fokus. Naime, civilno društvo sastoji se od mnoštva različitih grupa i prirodno je da svaka od tih grupa teži da artikuliše svoje osnovne vrednosti. Samim tim, teško je postići konsenzus, što opet dovodi do opasnosti od pojave partikularizma, budući da se radi o mnoštvu pojedinačnih interesa.

Jedna od najčešćih kritika koja se tiče organizacija civilnog društva odnosi se na nepostojanje njihovih sopstvenih materijalnih resursa. Poznato je da su organizacije civilnog društva često finansirane od strane države, preko različitih projekata ili nekih drugih izvora i ta činjenica često može uticati na egzistenciju organizacija civilnog društva, ali i na doslednost i kvalitet programskih aktivnosti.

Pojedini autori (Carothers 2004) ukazuju na amaterizam, imajući u vidu da su organizacije civilnog društva mahom dobrovoljne organizacije, što ozbiljno dovodi u pitanje kompetentnost kadrova, a samim tim i kvalitet realizacije programa i projekata.

Neke od organizacija civilnog društva u Srbiji ukazuju da donatorske politike u ovoj oblasti nisu dovoljno koherentne, pa se tako dosta novca usmerava na projekte koji suštinski nemaju odjeka u zajednici, kao što su razni performansi i predstave, projekti za koje se sazna tek pošto su završeni i kada se organizacije civilnog društva pohvale postignutim rezultatima.⁴⁹

U kritikama koje se upućuju na rad civilnog sektora često se pominje tzv. teritorijalna posesivnost koja se očituje u minimiziranju saradnje između različitih organizacija koje se međusobno percipiraju kao konkurentne i/ili kao pretnja jedna drugoj – kao rezultat različitih krajnjih ciljeva.

Takođe, nije retka pojava kada je u pitanju angažman organizacija civilnog društva, da (pre)velika posvećenost idejama i vizijama sopstvenog sektora može da dovede do toga da jedna organizacija civilnog društva potceni i omalovaži motive i akcije drugih, različitih perspektiva (Brown & Kalegaonkar 1999).

U evaluiranju rada civilnog sektora nipošto ne bi smelo da se upadne u zamku generalizovanja, jer se sveukupni društveni ambijent – u manjoj ili većoj meri, katkada i drastično – razlikuje od države, stoga i izgledi i mogućnosti civilnog društva u velikoj meri zavise od vrste političkog režima jedne države, sociokulturnog okruženja, ali i od njenog specifičnog ekonomskog konteksta (Blomberg 2014).

Ni u jednoj zemlji na svetu ne postoji „apsolutna harmonija” između države i civilnog sektora. Uostalom, kada bi postojala potpuna usaglašenost ona bi suštinski isključivala potrebu za postojanjem neformalnog sistema jer (u praksi nepostojeće) besprekorno funkcionisanje formalnog sistema isključuje i poništava potrebu za postojanjem korektiva poput civilnog društva.

⁴⁹ Više o tome dostupno: <http://www.sanodbor@eunet.rs>; <http://www.kcdamad.org>.

Evidentno je – i više puta istaknuto i analizirano u ovom radu – da su kreatori socijalnih i obrazovnih politika u programima potpuno skrajnuli i zanemarili problem prevencije i deradikalizacije mladih u Srbiji.

Sa druge strane, brojne organizacije civilnog društva već godinama, pa i decenijama, bave se oblašću P/SNE u Republici Srbiji. Efekti realizovanih projekata (tačan broj nemoguće je utvrditi, ali se radi o visokom trocifrenom broju (Kostić *et al* 2019)) ipak su najčešće (samo) lokalnog ili užeg regionalnog karaktera, vremenski limitirani i lišeni kontinuiteta.

Postavlja se pitanje: Da li je, uz pretpostavku i podrazumevanje obostrane dobre volje kao nužne polazišne premise, moguće partnerstvo, koordinacija i saradnja države i organizacija civilnog društva u preveniranju i deradikalizaciji mladih u Republici Srbiji?

Potvrđan odgovor je, svakako, neupitan uz pretpostavku da je utemeljen na sledećoj formuli. Implementacija pozitivnih globalnih i evropskih praktičnih rešenja i uz stvaranje ambijenta fleksibilnog i tolerantnog društva – redizajniranje modela partnerstva javnog i civilnog sektora, koje je zasnovano na uvažavanju specifičnosti srpskog društva i heterogenosti mladih kao društvene kategorije.

Još jedna napomena nameće se kao neophodna budući da ovaj rad za temu ima prevenciju i deradikalizaciju mladih u Republici Srbiji. Iako imaju dosta prožimajućih tačaka, ova dva pojma i procesa nikako se ne mogu poistovetiti, što je u prethodnim poglavljima i terminološki i tematski razjašnjeno i razgraničeno.

Upravo stoga će fenomen deradikalizacije (koji se u nacionalnim strateškim normativnim aktima i pratećim dokumentima uopšte ne pominje, a u projektima civilnog sektora zastupljen je na nivou „statističke greške“) uz mogućnost realizacije deradikalizacijskih programa, biti razmatran kao zasebna celina.

Neupitno je da je postojanje jakog civilnog sektora od presudnog značaja za aktivno učešće i donošenje pravednih i demokratskih javnih politika. Organizacije civilnog društva prošle su dug put od autsajdera do aktivnih i respektabilnih aktera u procesima kreiranja politika.

Snažne civilne organizacije mogu da doprinesu da se zaštite osobe kojima su uskraćena osnovna ljudska prava, a praksa je pokazala da aktivna participacija organizacija civilnog društva može da obezbedi sigurnost i jednakost kada su usluge obrazovanja u pitanju (Koh 2000).

Globalizacija nameće nove zadatke nacionalnim vladama, ali i regionalnim, pokrajinskim i lokalnim samoupravama koje treba da se nose sa novom dinamikom društvenog diskursa. U takvom kompleksnom ambijentu nije lako transformisati postojeće politike, procese, infrastrukturu, programe i prakse kako bi postale inkluzivne (Division for Social Policy and Development 2009).

U svetlu takvih, ubrzanih političkih, ekonomskih i socijalnih promena, koje zahtevaju nove modele efikasnog upravljanja, uloga i značaj organizacija civilnog društva, pokazuju se ne samo kao poželjni, već kao neophodni, bitni i ravnopravni partneri i akteri sa kreatorima javnih politika.

S tim u vezi, snažno partnerstvo između države i organizacija civilnog društva pokazuje se kao neophodan prediktor implementacije programa P/SNE u redizajnirani i suštinski transformisani sistem obrazovanja u Republici Srbiji.

Sam pojam obrazovanja za potrebe ovog rada možemo definisati kao intencionalno, pedagoški (didaktički) osmišljeno i sistematski organizovano učenje, odnosno iskustvo pojedinaca koje se očituje u porastu (količinom i kvalitetom) znanja i veština, te razvoju sposobnosti (Jelavić 1994).

U svetlu ovakve definicije implementacija programa prevencije i sprečavanja nasilnog ekstremizma u obrazovanje značila bi osmišljavanje edukativnih programa (intencionalno, pedagoški osmišljeno i sistematski organizovano učenje) koje će doprineti shvatanju ekstremizma i radikalizma kao i nepoželjnih i negativnih oblika ponašanja i mišljenja (znanje i veštine te razvoj sposobnosti).

Ako obrazovanje shvatimo kao najbolju nenasilnu metodu koja podstiče promene i kao prvi i najefektniji način suprotstavljanja i prevencije (Davies 2008), bilo bi celishodno konsultovati rezultate nekih istraživanja realizovanih u zemljama regiona, koja ukazuju na neke veoma bitne dimenzije obrazovanja u sveukupnom društvenom kontekstu, koja pri tom mogu poslužiti kao dragoceno iskustvo za komparaciju sa aktuelnim stanjem i situacijom obrazovnog sistema u Republici Srbiji.

Naime istraživanje „Obrazovanja u Bosni i Hercegovini: „Čemu (ne) učimo decu” grupe autora pokazalo je da obrazovanje ukoliko je zasnovano na pogrešnim načelima, može da proizvede kontraefekte u odnosu na očekivani i željeni ishod, tj. da čak i doprinese radikalizmu i ekstremizaciji mladih (u ovom slučaju učenika viših razreda osnovnih škola).

Evo do kakvih nalaza se došlo u istraživanju. Namera istraživačkog tima bila je procena rezultata reforme osnovnog obrazovanja putem analize sadržaja udžbenika, jer se u udžbenicima eksplicitno manifestuju i sažimaju obrazovne politike, metodologija i praksa.

Na osnovu analize 2688 lekcija u 68 udžbenika nacionalne grupe predmeta pokazalo se da se u aktuelnim udžbenicima ne afirmišu vrednosti demokratskog društva, aktivno građanstvo i socijalna uključenost, niti se u dovoljnoj meri podstiče razvoj kritičkog mišljenja, kreativnost i aktivno učenje. Dominantni sistem vrednosti u udžbenicima nacionalne grupe predmeta u nastavnim planovima i programima fundamentalno se oslanja na sociocentristički i konzervativni način mišljenja.

Tako se u udžbenicima predstavlja dominantna nacionalna perspektiva u kojoj je primat na kolektivnom u odnosu na individualno, u kojem se neguje strah od drugog i samoviktimizacija i u kojem se glorifikuju ratovi i opravdava nasilje. Zaključci se donose na osnovu malog i prigodnog uzorka, ne sagledava se celina niti se propituju svi aspekti određenog događaja ili pojave, što dovodi do potpunog nerazumevanja, nekritičkog promišljanja i neafirmisanja univerzalnih vrednosti (Soldo *et al* 2017).

Istraživanja sa sličnim fokusom, bar koliko je poznato, do danas nisu realizovana u Republici Srbiji, ali nije odviše teško pretpostaviti da bi eventualni nalazi pokazali podudarnost u više segmenata. Očigledno je da obrazovanje koje počiva na ovakvim sistemskim principima i ovakvim udžbenicima, ne može da ima veliku ulogu u borbi protiv nasilnog ekstremizma i radikalizma, naprotiv.

Za značajnu ulogu obrazovanja u P/SNE neophodno je njegovo oslobađanje od indoktrinacije, koja po određenju predstavlja „negativni vid obrazovanja koji kombinuje metode, sadržaje i namere, tako da navodi ljude da poveruju i prihvate neku doktrinu ili ideologiju ometajući njihovo racionalno mišljenje” (Soldo *et al* 2017).

Samo obrazovanje koje je oslobođeno od indoktrinacije može biti važan (i odlučujući) faktor u borbi protiv radikalizma i nasilnog ekstremizma. Naime, jedino takvo

obrazovanje može da afirmiše univerzalne vrednosti, podstakne razvoj kritičkog mišljenja, omogući više perspektiva i uz deideologizaciju i depolitizaciju stvori ambijent u kojem se različitosti neće tretirati kao problem.

Naposletku, samo takvo „deindoktrinirano” obrazovanje može omogućiti uslove i stvoriti ambijent za razvoj kritičkog mišljenja kao „instrumenata za osveščivanje različitih problema savremenog društva” (Pešić 2003).

S tim u vezi važno je naglasiti da u pogledu sve veće potražnje za odgovornošću često se zanemaruje činjenica da će učenici biti primorani da kritički i kreativno razmišljaju ne samo na standardizovanim testovima, već i u drugim aspektima njihovih života (Geerstner 2003).

Umeće kritičkog mišljenja najefikasnije i najprirodnije usvaja se kroz poučavanje određenog sadržaja u procesu obrazovanja. Razume se, poželjno je da usvajanje principa kritičkog mišljenja bude prisutno kroz celokupno obrazovanje. U ambijentu nedovoljne i neprisutnosti kritičkog mišljenja, od izuzetne je važnosti učiti kritičkom mišljenju direktno, aktivno i glasno (Buchberger 2012).

Angažman državnih institucija Srbije u P/SNE aktivnostima potpuno je anahron, neusklađen sa (imperativnim) zahtevima savremenog globalnog, regionalnog i lokalnog društvenog trenutka. Integrativan nastup i partnerski odnos sa organizacijama civilnog društva kada su u pitanju programi P/SNE ne postoji ni u jednom od strateških dokumenata koji se bave problemima mladih u Srbiji, o praksi da i ne govorimo.

Primeri dobrih praksi u direktnoj vezi sa opasnostima od ekstremizacije mladih, realizovani (sa pozitivnim ishodom) kroz programe organizacija civilnog društva, ignorišu se u potpunosti⁵⁰, publicistička periodika koja na ozbiljan i profesionalan način pristupa problemu ekstremizma, zalažući se za interkulturalnost, takođe.⁵¹

Da je integrativno partnerstvo svih aktera omladinske politike u prevenciji i sprečavanju nasilnog terorizma ipak moguće, govore brojni primeri uspešne saradnje organizacija civilnog društva i kreatora javnih politika od globalnih preko regionalnih u Republici Srbiji.

Naime, kao dobar model mogla bi da posluže iskustva integrisanog nastupa države, odnosno lokalnih zajednica, obrazovnih institucija (škola) i civilnog sektora, kada je u pitanju obrazovna inkluzija ranjivih socijalnih grupa (deca sa posebnim potrebama, Romi, migranti, izbeglice, interno raseljena lica...)

Bez potrebe izmišljanja „rupe na saksiji” pojedina iskustva i modeli mogli bi se, uz podrazumevajuća publikovanja i prilagođavanja, primeniti u procesu implementacije preventivnih programa u sistem obrazovanja u Republici Srbiji.

Kao najilustrativniji, ali i teoretski i suštinski najrodniji primer sa temom ovog rada može se uzeti angažman organizacija civilnog društva i saradnja sa državom u oblasti obrazovne inkluzije romske dece u Republici Srbiji. Naime, iskustva, poteškoće, identifikacija specifičnih problema, ograničavajući faktori, kompleksni aspekti saradnje sa javnim sektorom, kao i nalazi brojnih istraživanja mogu poslužiti kao dragocen primer za sagledavanje

⁵⁰ Udruženje građana Omladinski centar CK 13 tokom 2018/2019 godine realizovalo je projekat direktno usmeren na prevenciju i prepoznavanje nasilnog ekstremizma „Svakodnevno je političko”, dostupno na: www.ck13.org

⁵¹ Centar za interkulturalnu komunikaciju (CINK) iz Novog Sadaja saizdavač časopisa „Interkulturalnost” a jedna od najzastupljenijih tema u tekstovima je borba protiv ekstremizma. Dostupno na: <https://www.cink.rs>

moćnosti partnerstva kreatora javnih politika i organizacija civilnog društva kada je reč o implementaciji programa P/SNE u obrazovni sistem Republike Srbije.

Generalno, istraživanja pokazuju da su organizacije civilnog društva u Srbiji, krhke u pogledu organizovanog razvoja, a uspešne su (samo) u kratkoročnim aktivnostima zasnovanim na problemima (Policy Group 2001).

Kada su u pitanju organizacije civilnog društva čiji su programi usmereni na obrazovanje romske manjine u Republici Srbiji može se zaključiti da su aktivnosti raznolike, što upućuje na sposobnost i delotvornost civilnog sektora u identifikaciji specifičnih problema sa kojima se suočavaju njihove zajednice. Sa druge strane, kao ograničavajući faktor pokazuje se činjenica da su ovi programi najčešće lokalnog karaktera i pojavljuju se kao odgovor na zahtev zajednice (Građanske inicijative 2014).

Takođe, nalazi istraživanja pokazuju da su organizacije civilnog društva sa sedištem u velikim i srednjim gradovima znatno proaktivnije, od onih u manjim sredinama. U dokumentu Okvir za nacionalne strategije integracije Roma do 2020 godine, koji je donela Evropska komisija u kontekstu integrisane evropske platforme, naglašava se eksplicitna uloga (organizacija) civilnog društva.

Međutim, uprkos pokušajima Evropske unije da osnaži organizacije civilnog društva, odnosno da aktere civilnog društva iskoristi kao partnere za poboljšanje inkluzije romske populacije, pokazalo se da samo mali deo organizacija civilnog društva poseduje kapacitet za uključivanje u mehanizme kreiranja (socijalne) politike.

Rezultati nekih istraživanja (Civil Society Initiative 2001) pokazuju da je rad organizacija civilnog društva u kontekstu inkluzije u obrazovanju često slab i fragmentiran. Uloga civilnog sektora ocenjuje se kao veoma značajna uz primedbu da nije u dovoljnoj meri iskorišćena.

Neka istraživanja pokazuju se kao veoma zanimljiva i značajna u smislu moguće primenjivosti, kada je reč o osnovnoj intenciji ovog rada. Konkretno, Unicef školama i organizacijama preporučuje da se uspostavi tzv. sistem upućivanja koji podrazumeva obavezu škola da identifikuju romsku decu iz zajednica kojoj su potrebni dodatni programi osnaživanja i upute ih na organizacije civilnog društva, dok sa druge strane organizacije civilnog društva reaguju tako što informišu školu ukoliko su zabrinuti oko nekih vanškolskih aktivnosti koje mogu da predstavljaju prepreku u školi (Unicef 2009).

Ovaj i ovakav „sistem upućivanja” mogao bi se u celosti preuzeti kada je u pitanju moguća saradnja škola i civilnog sektora u oblasti inkluzije P/SNE u obrazovni sistem. Ukoliko navedeni primer romske dece, primenimo na kontekst (potencijalno) vulnerabilnih mladih osoba, model je u potpunosti adekvatan i primenjiv u eventualnom partnerstvu (svih) aktera omladinske politike.

U već pomenutom istraživanju Unicef-a, uočava se još jedan zanimljiv aspekt kada je u pitanju civilni sektor. Naime, pokazuje se da organizacije civilnog društva imaju proaktivnu snagu u zagovaranju različitih prava zajednice i da su ostvarile odlične rezultate i uspeh u pružanju nekih usluga u kojima ni vlada ni škole nisu uspele ili je njihov učinak znatno slabiji kada je potrebno koordinirati platformu za sistemske promene.

Pojedina istraživanja koja tematizuju ovu problematiku (Fioramonti & Heinrich 2007) ističu značaj efikasnog uključivanja organizacija civilnog društva u procese kreiranja (socijalne) politike sa ciljem promovisanja integracije.

Takođe, prevazilaženje konvencionalnih odnosa između donatora i primalaca neophodno je zameniti dinamičnim partnerstvima organizacija civilnog društva i različitih lokalnih i/ili regionalnih vlada. Uz to, dosadašnja istraživanja beleže nedostatak transparentnosti, poverenja i reciprociteta između organizacija civilnog društva i različitih donosioca odluka (Tabbush 2005).

Presek istraživanja ukazuje da se civilni sektor na globalnom, regionalnom planu, samim tim i u Republici Srbiji – uz podrazumevajuće specifičnosti – suočava sa nedostatkom kapaciteta za umrežavanje i lobiranje.

Kao neki od mogućih razloga za ovakvo stanje mogu poslužiti samopercipirana ograničenja od strane samih organizacija civilnog društva. Skeptičnost u pogledu sopstvene (finansijske) održivosti, kompetentnosti zaposlenih, ali i mogućnosti uticaja na lokalne i regionalne strategije. Nije retka pojava da finansijske poteškoće odnosno nedostatak sredstava dovedu do prekida nekih (do tog trenutka) delotvornih programa i aktivnosti.

S tim u vezi, a u kontekstu osnaživanja organizacija civilnog društva pojedina istraživanja (Unicef 2009; Sterland & Rizova 2010) ukazuju da bi obuke i veštine poput identifikovanja mogućnosti izvora finansiranja, pripremanja projektnih predloga, različitih radionica i seminara na temu obrazovne inkluzije mogli da posluže za delotvornije programe i aktivnosti organizacija civilnog društva.

U kontekstu teme ovog rada, kao modeli i preporuke za efikasno delovanje organizacija civilnog društva i eventualno partnerskog odnosa sa kreatorima javnih politika kada je u pitanju inkluzija P/SNE u obrazovne programe u Republici Srbiji, mogli bi da se odnose na: razmenu najboljih praksi, sticanje obuhvatnih znanja o raznim relevantnim institucijama koje mogu da budu podrška vulnerabilnim mladim osobama, veću participaciju porodica, stvaranje vertikalnih i regionalnih veza između različitih organizacija civilnog društva, intenzivnija konsultacija između organizacija civilnog društva i drugih relevantnih aktera, veću participaciju zajednice...

Jedno od istraživanja (Škorić 2019) donosi zanimljiv koncept, koji bi uz nužna konceptualna preoblikovanja, mogao naći primenu u formulisanju principa i oblikovanju prakse partnerstva javnih politika i organizacija civilnog društva kada je u pitanju implementacija P/SNE u obrazovni sistem Republike Srbije.

Naime, u navedenom istraživanju kao teorijski okvir za posmatranje podrške organizacijama civilnog društva u obrazovnoj inkluziji romske dece poslužila je Engestromova teorija aktivnosti.

Reč je o teorijskom pristupu u društvenim naukama i/ili disciplinama koji ima za cilj da razume individualna ljudska bića, kao i društvene entitete koje oni sačinjavaju u svojim prirodnim svakodnevnim okolnostima, kroz analizu geneze procesa i strukture njihovih aktivnosti (Engestrom 1993; 2008). Drugim rečima, teorija aktivnosti posmatra aktivnosti ne kao jednostavne individualne akcije, već ih gleda u odnosu na njihovu kulturu i istoriju.

Engestromova teorija aktivnosti utemeljena je na idejama dveju generacija. Prvu generaciju predvodi Lav Vigotski čiji je osnovni stav da pojedinci nisu pasivni učesnici koji čekaju da životna sredina podstakne procese značenja, već da oni (pojedinci) posredstvom svojih interakcija daju značenje svetu dok modifikuju i kreiraju aktivnosti koje pokreću transformacije (Vigotski 1978).

Druga generacija uvodi novinu u odnosu na koncept Vigotskog koja se ogleda u povezivanju aktivnosti sa komponentom podele rada i saradnje između pojedinaca, što

implicira tezu da su aktivnosti motivisane ciljevima i objektima u kolektivnoj, a ne u individualnoj dimenziji (Leontiev 1981).

Sadašnja, treća generacija teorije aktivnosti predvođena je finskim psihologom Irgom Engestromom i potvrđuje činjenicu da su svi sistemi aktivnosti deo mreže aktivnosti koje u celini predstavljaju ljudsko društvo. Ova teorija je potencijalno plodna za inovativne prakse jer je utemeljena na razvoju i učenju a obuhvata sisteme kao celine, uključujući različite subjekte i zajednice koji ga čine.

Na taj način, ova teorija aktivnosti može da posluži kao sredstvo za pravljenje promena i pružanje stvarne podrške ljudskom razvoju kroz formativne eksperimente i društvene projekte (Engestrom & Kerosuo 2007). Engestromov koncept „sistem aktivnosti” zamišljen je kao organizacije koje se nalaze na mezo nivou – između pojedinca i okoline i, sa tog aspekta dobija na značaju kada je u pitanju kontekst i tema ovog rada. Na taj način Engestrom modelira novu perspektivu interaktivnih sistema aktivnosti, baziranu na analizi višestrukih različitih sistema aktivnosti koji međusobno komuniciraju.

U čemu je suštinski novum koji donosi Engestrom i na koji način je moguća njegova primena u konkretnim primerima društvenih odnosa? U najkraćem, Engestrom je proširio osnovni triangularni model Vigotskog (subjekat – objekat – posrednik) sa ciljem pojašnjavanja kompleksnosti društvenih odnosa. On je proširio jedinicu aktivnosti uključanjem tri dodatne komponente koje objašnjavaju društvenu strukturu aktivnosti:

- Pravila koja regulišu postupke subjekta aktivnosti prema objektu i odnose između drugih učesnika u aktivnosti
- Zajednice ljudi koji dele interesovanje za angažman na istom objektu
- Podela rada – šta je urađeno i od strane koga na objektu, uključujući i vertikalnu podelu moći, pozicije, pristupe resursima i nagrade

Na taj način, osnovni zadatak teorije aktivnosti očituje se kao razumevanje systemske celine aktivnosti, a ne samo njenih pojedinačnih komponenti. Pored toga, koncept aktivnosti neophodno je povezati sa konceptom motiva. Jedan od pokretača za razvoj teorije aktivnosti bila je potreba da se eksplicitno uvede karakter društvenog konteksta kada su akcije u pitanju, posebno njihovi motivacioni faktori (Engestrom 2000).

Da bi se izbegle terminološke i značenjske nejasnoće, potrebno je razjasniti, da se u ovom kontekstu, objekat aktivnosti odnosi na cilj aktivnosti na kojem pojedinci, grupe pojedinaca i/ili zajednice zajedno deluju sa intencijom stvaranja novih praksi. Kako sam autor definiše objekat se odnosi na „problemski prostor” na koji se aktivnost usmerava i koja se oblikuje ili transformiše pomoću fizičkih i simboličkih, spoljnih i/ili unutrašnjih alata (Engestrom 1993).

Drugim rečima, oblici ljudske praktične aktivnosti brzo prelaze na međuorganizaciono umrežavanje, saradnju i izgradnju partnerstava kroz kulturne, organizacione i/ili profesionalne granice.

Engestromova teorija aktivnosti pokazala se kao adekvatan teorijski koncept u kontekstu podrške organizacija civilnog društva romskoj deci u obrazovnom sistemu (Škorić 2019). S obzirom na to da ova teorija poseduje kapacitet da odgovori na izazove međuorganizacionog i međuprofessionalnog učenja koje podrazumeva usaglašavanje znanja i aktivnosti između onih koji uče, rade i žive zajedno, ukazuje se potreba za sagledavanjem perspektiva i mogućnosti njene primene na partnerstva lokalnih i/ili regionalnih zajednica, obrazovnih institucija, škola i organizacija civilnog društva.

Iz perspektive ovog rada razmotrićemo potencijalne primene Engestromove teorije aktivnosti u kontekstu partnerstva organizacija civilnog društva i škole, koji kao dva sistema, odnosno subjekti, prepoznaju zajednički problem – ekstremizaciju mladih. U ovom slučaju, prevencija i sprečavanje nasilnog ekstremizma pojavljuje se kao objekat, na kojem subjekti kao dva odvojena sistema (organizacije civilnog društva i škole) sarađuju sa ciljem postizanja željenog ishoda – prevencije i deekstremizacije vulnerabilnih mladih osoba, odnosno učenika.⁵²

Na taj način, nastupajući zajedno, dva odvojena sistema aktivnosti, prolazeći kroz ciklus ekspanzivnog učenja⁵³, uz usklađene motivacione faktore i harmonizaciju raznih i različitih elemenata u svakom od odvojenih sistema, permanentno napreduju ka ostvarenju zajedničkog cilja.

U tom smislu, utičući na interakciju između škola i organizacija civilnog društva, Engestromova teorija aktivnosti može da pruži podršku u rešavanju već uočenih problema vulnerabilnih učenika, kao i da doprinese usmeravanju istraživanja i razvoju u oblastima P/SNE i inovativnih praksi civilnog sektora i škola. Takođe, ova teorija može da pruži doprinos analizi i refleksiji aktivnosti i programa organizacija civilnog društva, sa ciljem boljeg razumevanja njihovih vrednosti, namera i društvenog konteksta.

Naravno, gorepomenuta teorija podrazumeva intenziviranje komunikacije između subjekata i u najvećoj (u praksi mogućoj) meri usklađivanje elemenata dvaju odvojenih sistema.

Naime, zajednički nastup organizacija civilnog društva i škola u P/SNE zahteva permanentno (pre)ispitivanje, deljenje ekspertize i distribuiranje. Tako škole preuzimaju važnu ulogu u stvaranju uslova i adekvatnog ambijenta za prevenciju ekstremizma, dok se doprinos organizacija civilnog društva očituje u stvaranju novih perspektiva, odgovornosti i naposljetku inovativne P/SNE prakse. Razume se, primena ove teorije aktivnosti zahteva da se u obzir uzme širi kontekst, što implicira da se (potencijalno) vulnerabilni učenici ne smeju posmatrati kao izolovani entiteti.

Pritom, nikako se ne sme izgubiti iz vida činjenica da Engestromova teorija aktivnosti ne predstavlja čarobnu formulu koja objekte (učenike u opasnosti od ekstremizacije) munjevito transformiše u pozitivne ishode, već je reč o procesu koji podrazumeva postupnost, dugoročnost i prolazak kroz nekoliko faza (Engestrom 2001; Edwards 2007).

Treba naglasiti da i sam autor, kao predvodnik treće generacije naučnika u oblasti teorije aktivnosti i najistaknutiji istraživač, skreće pažnju na permanentno prisutne tenzije među odvojenim sistemima aktivnosti koje nikako ne treba razumeti kao negativnu pojavu, već kao novi potencijal za učenje i napredovanje (Engestrom 2000).

⁵² Naravno da ovaj model P/SNE ne isključuje obuhvat saradnje sa visokoškolskim ustanovama, ali je prevashodno usmeren na (srednje) školsku populaciju, kao potencijalno najranjiviju skupinu mladih ljudi.

⁵³ Teorija ekspanzivnog učenja fokusirana je na process učenja u kojem se sam predmet učenja transformiše od izolovanih pojedinaca do kolektiva i mreža i u tom smislu prethodi različitim promenama i/ili intervencijama (Engestrom 2008), te kao takav, može da ima veliki značaj za analizu podrške i saradnje škola i organizacija civilnog društva u P/SNE. Kao što i sam naziv nedvosmisleno sugerise temeljna ideja ove teorije odnosi se na ekspanziju ili „proširenje” učenja koje do tada nije bilo prisutno. To znači da ekspanzivno učenje započinje kada neki pojedinci koji su uključeni u kolektivnu akciju preduzimaju akcije transformisanja sistema kroz rekonceptualizaciju objekta i kroz novi motiv delovanja koji obuhvata značajno širi horizont mogućnosti nego u prethodnom načinu delovanja.

U kontekstu teme ovog rada to bi značilo da se tokom zajedničkog angažovanja na implementaciji P/SNE u obrazovni sistem u Republici Srbiji, subjekti (škole i organizacije civilnog društva) razvijaju, partnerski odnos dovodi do transformacije uloga i odgovornosti nastavnika i angažovanih članova civilnog sektora.

Međutim, budući da su kao subjekti i odvojeni sistemi usmereni na isti objekat, odnosno da imaju isti cilj, a to je prevencija i/ili deekstremizacija vulnerabilnih mladih osoba u školskoj populaciji, oni kroz angažovani dijalog i permanentne dogovore poboljšavaju kvalitet saradnje, sa ciljem kvalitetnog ostvarenja (zajedničkog) željenog ishoda.

Naravno, ova činjenica ne podrazumeva poništenje i ukidanje heterogenosti među subjektima, budući da specifičnost uloga i pozicija implicira i različitost u pristupima, a objedinjujući, faktor homogenizacije, koji nadilazi sve razlike, predstavlja realizacija željenog ishoda, koja se ispoljava kao efikasno implementirana P/SNE u obrazovni sistem Republike Srbije.

6.4. MODELI IMPLEMENTACIJE DERADIKALIZACIJSKIH PROGRAMA U SET MERA P/SNE U REPUBLICI SRBIJI

U jednom od prethodnih poglavlja ovog rada apostrofirano je razumevanje radikalizacije kroz proces promene, odnosno lične i političke transformacije. Pored toga, pažnja je skrenuta i na činjenicu da među istraživačima u svetu ne postoji usaglašenost u pogledu dužine trajanja procesa radikalizacije.

Studije takođe ukazuju da nije nužan prolazak kroz sve radikalizacijske faze, koje se uz to mogu prožimati i odvijati u nejednakim vremenskim intervalima. Katkada dolazi do potpunog napuštanja procesa radikalizacije (najčešće zbog razočaranja ili nekog drugog razloga), a nekad se sam proces, usled tzv. katalizatorskih događaja može znatno ubrzati.

Imajući u vidu kompleksnost fenomena radikalizacije, skrenuta je pažnja i na raznolikost deradikalizacijskih pristupa i programa, koji su u ekspanziji širom sveta. U osnovi, kao koncept deradikalizacija je utemeljena na ideji da se transformacija ponašanja može dogoditi kroz „reformu misli”, pa se samim tim manifestuje u kognitivnoj primeni, koja vodi da se radikalizovana osoba najpre odrekne nasilja, a zatim u punom obimu reintegriše u društvo (Schmid 2013; Cragin 2013).

Potrebno je još jednom razgraničiti da deradikalizacija kao novi pristup u suzbijanju radikalizacije i ekstremizma podrazumeva set mera koji se ne odnosi na vulnerabilne osobe u opasnosti, nego na već radikalizovane mlade ljude. Imajući navedeno u vidu kao ključno pitanje nameće se: kako radikalizovane pojedince deradikalizovati i vratiti u umerene društvene tokove? (Kruglanski et al 2017).

Uzimajući u obzir činjenicu potpunog odsustva, odnosno nepostojanja naučno istraživačkih studija o ovoj temi u Republici Srbiji, autorka ovog rada kao mogući osnov (uz podrazumevajuće redizajniranje i prilagođavanje zasnovano na specifičnostima) za implementaciju deradikalizacijskih modela u P/SNE aktivnosti vidi, već donekle analizirana iskustva iz penološke prakse u svetu i u Republici Srbiji (Rodžers 1961; Slavson 1979; Konopka 1954; Božić 2003; Ilić 2000; Obradov 2014).

U kontekstu ovog rada, sa više aspekata, kao zanimljiva, poučna i naposljetku primenjiva čini se uspešna realizacija penoloških programa u Kazneno – popravnom zavodu Valjevo. Ova iskustva, sabrana i analizirana u penološkom praktikumu (Božić 2003) ukazuju na brojna (moguća) podudaranja sa (potencijalno) budućim programima deradikalizacije u Republici Srbiji.

Naime, reč je o iskustvima u radu sa malim grupama koje najčešće broje 8-12 članova, a po starosnoj strukturi radi se u najvećem broju primera o (starijim) maloletnicima i (mlađim) punoletnicima. Sastav grupa je u velikoj meri heterogen.

Po karakteru dela osuđenika (od krađa, razbojništava, nanošenja teških telesnih povreda, do pokušaja ubistva i ubistva), po porodičnom i socijalnom statusu (potpune porodice, nepotpune porodice – u obe kategorije postoji ceo spektar podgrupa, npr. većina članova ispoljava asocijalne oblike ponašanja, nepostojanje adekvatnog identifikacionog uzora, afekt, zanemarivanje od strane jednog ili oba roditelja...), od socijalno ugroženih do izuzetno situiranih, po stepenu obrazovanja (osmogodišnja škola, nepotpuna srednja škola, sss, ...), po intelektualnim kapacitetima (ispodprosečni, prosečni i natprosečno inteligentni), po nacionalnoj i verskoj pripadnosti, po geografsko regionalnoj pripadnosti, po urbanom odnosno ruralnom poreklu (od velikih gradova do seoskih naselja gotovo izolovanih od sveta... (Božić 2003).

Treba naglasiti da su formiranje i rad grupa osmišljavali visokoobrazovani stručni kadrovi sa dugogodišnjim penološkim iskustvom, kao pojedinačni terapeuti (vaspitači) ili kao deo oformljenog penološkog tima.

Rad sa malim grupama podrazumevao je studioznu pripremu, kroz višemesečni angažman (uz varirajući broj „seansi”) i fleksibilne programe koji su se ponekad preinačavali imajući u vidu specifičnosti i dinamizam u radu grupe.

Načela koja su u svom radu poštovali terapeuti i penološki timovi čine se potpuno adekvatnim i potencijalno primenjivim u deradikalizacijskim programima.

Jedna od osnovnih intencija u radu sa malim grupama odnosi se na usaglašavanje individualnih i grupnih ciljeva, u funkciji razvijanja unutrašnjeg zajedništva, što omogućava širenje socijalnog prostora. Budući da je reč o delikatnim grupnim procesima u radu sa malim grupama, naročita pažnja je posvećena socijalnim interakcijama: mehanizmima (identifikacija, inhibicija, sugestija, kontrola, podrška...) i procesima socijalnih interakcija koji podrazumevaju konflikte, saradnju, prilagođavanje i dr. (Havelka 1980; Stevanović 2014); Konrad 1986).

U dugogodišnjem radu sa osuđenim licima (grupni savetodavni rad) involviran je u set penoloških mera KPZ Valjevo sredinom devedesetih godina prošlog veka (op.a.), rukovodioci grupa (vaspitači – terapeuti), kao putokaz su imali usvojena bazična načela (Konopka 1954):

- Princip individualizacije članova grupe
- Princip individualizacije grupe (traganje za identitetom grupe kao jedinstvenim i nadsumativnim kvalitetom)
- Princip akceptiranja članova grupe
- Princip pomažućeg i samopomažućeg odnosa
- Princip usmeravanja grupnih odnosa
- Princip aktiviranja članova na participaciji u grupi
- Princip aktivnog samomenjanja

- Princip suočavanja i razrešavanja konflikata (u ovom kontekstu bitno je naglasiti da se konflikti tretiraju kao materijal za socijalno učenje)
- Princip razvoja potencijala članova grupe kroz nova iskustva
- Princip nužnih ograničenja (ovaj princip se tiče niskih pragova tolerancije članova grupe i odnosi se na sprečavanje mogućnosti bilo kakvih agresivnih ispada, uključujući i tzv. zabranu trećeg poluvremena tj. nastavka sukoba nakon eventualne verbalne čarke u toku grupnog rada)

Kao izuzetno delotvoran princip pokazalo se i učešće rukovodioca grupe u zajedničkim aktivnostima, predviđenim za članove grupe, saznanje da je vaspitač – terapeut takođe „živ čovek” sa svim pripadajućim pozitivnim i negativnim karakteristikama, u pravilu stimuliše odnos međusobnog poverenja.

Višedecenijski efikasan rad sa izuzetno kompleksnom i heterogenom strukturom delinkvenata u penološkoj praksi Kazneno – popravnog zavoda za maloletnike Valjevo, koji smo uzeli za primer, upućuje na zaključak da bi i deradikalizacijski programi zasnovani na ovom i ovakvim primerima i principima pomažućeg i samopomažućeg odnosa, aktiviranja članova na participaciju i samomenjanje, suočavanje i razrešavanje konflikata, kao i razvoja potencijala članova grupe mogli da se pokažu delotvornim u P/SNE u Srbiji.

Tim pre što su uzroci „klasičnog” delinkventnog ponašanja i ekstremizma često slični, ili čak identični. Neka istraživanja pokazuju da mlađa punoletna lica mogu da nabroje oko 20 različitih grupa koje utiču na njihovo mišljenje i ponašanje kada moraju da donesu neku odluku (Kreč *et al* 1972).

Koju će od tih dvadesetak, uglavnom društveno devijantnih grupa odabrati zavisi od sveukupne konstelacije odnosa u kojoj egzistiraju. Nekada izbor za ispoljavanje besa, mržnje i nezadovoljstva može da padne na neku od nasilnih ekstremističkih grupa sa ideološkim ili političkim predznakom, dok se ponekad, sa ciljem oslobađanja od nagomilanih frustracija mlade osobe mogu opredeliti za najbližu, destruktivno orijentisanu socijalnu subgrupaciju (Obradov 2014).

7. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

7.1. CILJEVI ISTRAŽIVANJA

7.1.1. OPŠTI CILJ ISTRAŽIVANJA

Opšti cilj istraživanja usmeren je na analizu kanala uticaja i efekata postojećih socijalnih i obrazovnih politika i programa za prevenciju i deradikalizaciju mladih, kao i ukazivanje na manjkavosti i ograničenja.

7.1.2. SPECIFIČNI CILJEVI ISTRAŽIVANJA

1. Identifikacija potreba za društvenom podrškom vulnerabilnim i radikalizovanim mladim osobama
2. Utvrđivanje specifičnosti među mladima u opasnosti od radikalizacije s obzirom na njihovu heterogenost (socijalni status, kulturni milje, verska pripadnost...)
3. Sagledavanje mogućnosti partnerstva međusektorske saradnje formalnog i neformalnog sistema podrške
4. Predlaganje mera i programa usmerenih na preuzimanje, prilagođavanje i implementaciju dobre prakse

7.2. HIPOTETIČKI OKVIR

Imajući u vidu prethodnu analizu problema istraživanja, definisani predmet i ciljeve, u radu će se početi od sledeće osnovne i posebnih hipoteza.

OPŠTA HIPOTEZA:

Ne postoji adekvatna i sveobuhvatna sistemska prevencija radikalizacije mladih u postojećim politikama i programima koji su orijentisani prema mladima, što u okolnostima kada veliki broj mladih u Srbiji iskazuje nepoverenje prema institucijama i otuđenje od društvenih grupa, predstavlja pogodnu osnovu za razvoj radikalizacije.

POSEBNE HIPOTEZE:

1. Heterogenost mladih (kulturalna, geografska, verska...) kao društvene kategorije zahteva posebno dizajnirane preventivne pristupe za pojavu radikalizacije među mladima
2. Nacionalne politike i programi zanemaruju ulogu i značaj obrazovanja za prevenciju radikalizacije, uprkos činjenici da je uspešno implementirano u set preventivnih mera mnogih država
3. Postojeće politike i programi nemaju adekvatan odgovor na dinamizam promena koje predstavljaju rizik za radikalizaciju, a sa kojima se suočava mlada populacija u Republici Srbiji
4. Koordinacija između formalnog i neformalnog sistema podrške za prevenciju radikalizacije nije uspostavljena
5. Preporuke i rezultati istraživanja organizacija civilnog društva ne uvažavaju se u dovoljnoj meri

7.3. ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

7.3.1. NAUČNI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

Mada fenomen radikalizacije (naročito mladih ljudi), kako na globalnom, tako i na nadnacionalnom i nacionalnom nivou predstavlja prvorazredan izazov za savremeno čovečanstvo i nalazi se u žiži naučnog interesa, istraživanja o ulozi prevencije i deradikalizacije intenzivirana su tek u dve poslednje decenije.

Publikacije, istraživanja, a samim tim i saznanja o ovoj oblasti u našoj zemlji veoma su oskudna, a o deradikalizaciji gotovo nepostojeća. Stoga će se naučni doprinos ovog istraživanja ogledati u prezentovanju nedostajućih i upotpunjavanju dosadašnjih saznanja o potrebama i problemima potencijalno vulnerabilnih i već radikalizovanih mladih osoba, kao i utvrđivanju uzroka i osobenosti neodgovarajućeg i neusklađenog sistemskog odgovora na njih.

Naučni značaj ovog istraživanja ogleda se u sistematizovanju i produbljanju saznanja o mogućim vidovima saradnje i eventualnog partnerskog odnosa i nastupa formalnog i neformalnog sektora, tj. države, jedinica lokalne samouprave, škola i sl. s jedne i organizacija civilnog društva, koje u svojim programima i projektima imaju fokus na preveniranju ekstremizacije, sa druge strane.

Ovakav model pristupa može da omogući i proveru i dopunu saznanja iz prethodnih istraživanja koja su se bavila modusima mogućeg partnerstva javnog i civilnog sektora u P/SNE aktivnostima.

Za analizu problema upotrebljen je teorijsko – konceptualni okvir koji čini komplementarna upotreba koncepta socijalnih i obrazovnih politika i programa za prevenciju i deradikalizaciju mladih u Republici Srbiji, kao i različitih diskursa o ovom problemu, pri čemu se unapređuje naučno saznanje o odgovorima na istraživačka pitanja i predmet istraživanja.

7.3.2. DRUŠTVENI ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

Rezultati ovog istraživanja mogu predstavljati smernice za uvođenje i unapređenje prakse u pravcu implementacije novih saznanja u preventivni set mera sa ciljem osujećenja radikalizacije mladih.

Takođe, redizajnirani i prilagođeni primeri iz penološke prakse u radu sa kompleksnom i heterogenom strukturom delinkvenata (koji su pokazali zavidan nivo efikasnosti u programima resocijalizacije) mogli bi da posluže i u deradikalizacijskim programima zasnovanim na primerima i principima pomažućeg i samopomažućeg odnosa aktiviranja članova na participaciju i samomenjanje, suočavanje i razrešavanje konflikata, kao i razvoja potencijalnih članova grupe.

Kreiranjem i razvojem novih mera odgovorilo bi se na izazove ovog osetljivog društvenog fenomena, i doprinelo unapređenju rezilijentnosti mladih na radikalizaciju i eksteremizaciju, afirmaciji pozitivnih narativa i omogućavanju njihove socijalne (re)integracije.

7.4. METODE ISTRAŽIVANJA

U radu će biti primenjene metode svojstvene istraživanjima u oblasti politikologije i sociološke nauke. Sam sadržaj može da se podeli na dve celine – teorijsku i empirijsku, što podrazumeva korišćenje različitih metoda i samim tim i različitih izvora podataka, neposrednih i posrednih.

Neposredni izvori podataka obuhvataju mlade, kao i aktere omladinskih politika javnog i civilnog sektora – angažovane u Kancelariji za mlade, Krovnoj organizaciji mladih Srbije, prosvetne radnike, profesionalce iz penološke prakse, roditelje mladih osoba, članove organizacija civilnog društva koje se bave mladima.

7.4.1. TEORIJSKA METODA PRIKUPLJANJA PODATAKA

U teorijskom delu prikupljanje podataka vršiće se putem analize dokumenata koja će obuhvatati akta međunarodnog prava, izveštaje međunarodnih i domaćih organizacija o problemima radikalizacije mladih i njihova kritička primena, zbornik pristupa i praksi (RAN Collection of Approaches and Practices) publikovan od strane Mreže za podizanje svesti o radikalizaciji (Radicalisation Awareness Network – RAN), Unesco vodiče za prevenciju nasilnog ekstremizma za nastavnike, domaća normativna akta (zakonska i podzakonska akta, strategije, akcioni planovi itd...), brojna istraživanja domaćih i stranih istraživača i dr.

Istraživanje je po svom karakteru deskriptivno budući da teži da opiše angažman svih aktera omladinske politike u javnom i civilnom sektoru, kao i doprinose, potencijale, domete i perspektive u procesu prevencije i deradikalizacije mladih posredstvom programa u socijalnim i obrazovnim politikama u Republici Srbiji.

Takođe, istraživanje ima i eksplorativni karakter, jer nastoji da objasni i poveže različite faktore koji utiču na ekstremizaciju i radikalizaciju, kao i na mogućnosti i aktivnosti u programima prevencije i deradikalizacije mladih ljudi u Republici Srbiji.

7.4.2. EMPIRIJSKA METODA PRIKUPLJANJA PODATAKA

U empirijskom delu istraživanja koristiće se kvalitativna metodologija kroz fokus grupe sa mladima, kao i kroz intervju sa licima iz javnog i civilnog sektora, profesionalcima iz penološke prakse, prosvetnim radnicima i roditeljima mladih ljudi.

Ovim istraživanjem predviđena je realizacija diskusije u fokus grupama sa mladima podeljenim u dve starosne kategorije: 15-20 godina i 20-25 godina, koji se razlikuju po svom socio – ekonomskom položaju, nivou obrazovanja, mestu stanovanja, i uključice mlade koji su obuhvaćeni nekom od proaktivnih politika, bilo da su aktivni članovi nekog udruženja ili samo učesnici u nekom od programa, neangažovane pripadnike mlade populacije, kao i mlade koji su već usvojili ekstremističke narative.

Svrha ispitivanja jeste da se dobiju podaci kako (već angažovani) mladi (pr)ocenjuju programe u kojima učestvuju, koje su im zamerke a šta ocenjuju kao pozitivno, šta ih motiviše za članstvo i aktivizam u udruženjima i organizacijama.

Takođe, cilj je da se od mladih koji nisu aktivno angažovani kao direktni akteri omladinske politike (bilo kroz angažman u javnom sektoru, bilo kroz učešće u programima i projektima civilnog sektora) dobiju podaci i saznanja o razlozima „angažmanske apstinencije”, koliko su upoznati sa postojećim socijalnim i obrazovnim politikama i programima za mlade, ukoliko su nezadovoljni imaju li alternativna rešenja koja idu u smeru rešavanja njihovih samopercipiranih problema.

Kada su u pitanju već radikalizovani mladi ljudi, istraživački cilj jeste da se dođe do odgovora koji su ključni razlozi za prihvatanje ekstremističkih stavova i uverenja i odbacivanje institucionalnih politika i programa, šta nedostaje jednima, a u čemu je primamljivost drugih, da li bi se i pod kojim (pred) uslovima reintegrisali u institucionalnu zajednicu.

Za potrebe fokus grupa i intervjuja biće konstruisan poseban protokol za prikupljanje podataka sa ciljem sagledavanja:

- Problema i izazova vulnerabilnih mladih osoba
- Gledišta mladih o političkom i društvenom angažovanju, posebno o pitanjima radikalizacije
- Dostupnost i kvalitet podrške postojećih politika i programa
- Partnerstva javnog i privatnog sektora
- Participacija mladih u kreiranju omladinskih politika i mogućnost kontrole njihove primene
- Predlozi za unapređenje politike i prakse u formalnom i neformalnom sektoru

Polustrukturisani dubinski intervjui sa predstavnicima formalnog sistema podrške (predstavnicima lokalne samouprave, koordinatori kancelarija za mlade, prosvetni radnici), civilnog sektora (predstavnicima organizacija civilnog društva koji se bave prevencijom ekstremizma i predstavnicima Krovne organizacije mladih Srbije), roditeljima mladih ljudi i profesionalcima iz prakse penalnog tretmana (koji su imali iskustva u radu sa ekstremizovanim pojedincima i grupama), baviće se sledećim temama:

- Specifičnosti sveukupnog društvenog konteksta u Republici Srbiji; položaj mladih
- Opasnost od ekstremizacije mladih (na državnom i lokalnom nivou)
- Pokretači radikalizacije; (najčešći) faktori rizika
- Odnos postojećih socijalnih i obrazovnih politika prema rizicima od ekstremizacije, heterogenoj strukturi i dinamizmu promena populacije mladih
- Mogućnost saradnje formalnog i neformalnog sektora; konkretni primeri (ako ih ima) partnerstva i zajedničkih nastupa; ukoliko ih nema razlozi izostanka
- (Samo)percepcija i (samo)evaluacija sopstvenih kapaciteta, značaja, uloge i mesta u celokupnom sistemu P/SNE aktivnosti
- Mogućnosti implementacije (redizajniranih i prilagođenih) globalnih i evropskih iskustava i primera iz zemalja iz okruženja

7.5. PROCEDURA I TOK ISTRAŽIVANJA

Istraživački zadatak ispostavio se u mnogome zahtevniji i kompleksniji u odnosu na početna očekivanja.

Delikatnost istraživanja manifestovala se na više načina i uslovljena je sa više činilaca.

Budući da je već iz samog naslova jasno da se istraživački obuhvat odnosi na celu teritoriju Republike Srbije, kao prepreka za dobijanje što realnije slike i što proporcionalnijeg uvida, pokazala se heterogena struktura odabranih učesnika u fokus grupama.

Stoga je simultano trebalo voditi računa o – sa istraživačkog aspekta – ravnomernoj zastupljenosti po uzrasnim kategorijama (15-20 godina i 20-25 godina), geografskoj pripadnosti, etničkoj i religijskoj strukturi, socijalnom miljeu...

Uz to, sve vreme trebalo je voditi računa o činjenici da nisu svi delovi zemlje (pod) jednako u opasnosti od ekstremizacije mladih i u rasponu su od (relativno) bezbednih do (potencijalno) izrazito vulnerabilnih.

Zahvaljujući činjenici da se autorka već izvesno vreme bavi istraživačkom temom, mnogobrojnim kontaktima, mreži saradnika koji su u direktnoj ili posrednoj vezi sa predmetnom oblašću, profesionalnim i privatnim poznanstvima, realizovana je diskusija sa najdelikatnijom fokus grupom (de)radikalizovanih pojedinaca.

Osobenost ove grupe čini i starost ispitanika (od 39-43 godine, prosečno 40,8 godina), ali treba imati u vidu da su članovi ove fokus grupe u trenutku izvršenja krivičnog dela sa ekstremističkim elementima zbog kojeg su zakonski procesuirani i osuđeni – bili (svi) stariji maloletnici (prosek 17,2 godine u trenutku izvršenja krivičnog dela).

Presudnu ulogu u ostvarivanju kontakta sa članovima ove fokus grupe i njihov pristanak na učešće u diskusiji imali su profesionalci iz penološke prakse koji su u potpunosti

upoznati sa slučajevima (od prijema, radnog angažovanja, učešća u vaspitnom procesu u terapeutskim grupama sve do odsluženja kazne i (re)integracije u društvo).

Izvesne poteškoće pojavile su se i prilikom obavljanja intervjua. Ispostavilo se, naime, da pojedini intervjuisani učesnici iz civilnog sektora ukazuju na suštinsku nehomogenost organizacija civilnog društva, odnosno na postojanje „autentičnih” organizacija civilnog društva sa jedne strane i neautentičnih „gongo” i „pongo” („vladinih nevladinih organizacija” i „političkih nevladinih organizacija”).

Autorka je, međutim, nastojala da zadrži istraživačku objektivnost i neutralnost i sve organizacije civilnog društva koje su se tako (samo) deklarirale u tom kontekstu su i razmatrane, a nalazi i rezultati zasnovani su isključivo na osnovu izjava, gledišta i stavova iznetih tokom obavljenih intervjua.

Uz autorku istraživanja, podatke su prikupljali obučeni istraživači, studenti master studija političkih nauka i sociologije i sociolozi.

Svi ispitanici su dobili potpunu informaciju o cilju istraživanja nakon čega su potpisali saglasnost za učešće.

Autorkin utisak je da su svi učesnici fokus grupa i intervjua pokazali veliko interesovanje za temu i zadovoljstvo što i o najdelikatnijim temama mogu iskazati mišljenje i stav.

Terensko istraživanje obavljeno je u periodu juni – septembar 2023. godine u Beogradu, Novom Sadu, Somboru, Zrenjaninu, Valjevu, Obrenovcu, Nišu, Kraljevu, Novom Pazaru, Zaječaru, Priboju i Tutinu. Dvanaest gradova različitih po veličini i broju stanovnika, u različitim delovima Srbije.

Ukupno je organizovano osam fokus grupa: dve sa mladima koji su angažovani i/ili aktivni u javnim (političkim, kulturnim, edukativnim...) programima, bilo kroz formalni sistem, bilo kroz učešće u projektima civilnog sektora, dve sa „angažmanskim apstinentima”, dve sa vulnerabilnim osobama, jedna sa mladim pripadnicima iz ruralne populacije i jedna sa deradikalizovanim pojedincima.

Najlakši je bio postupak odabira i formiranja fokus grupa sa mladima koji su obuhvaćeni nekom od proaktivnih politika, način formiranja fokus grupe deradikalizovanih pojedinaca već je prethodno objašnjen, a do odabira ostalih učesnika došlo se na osnovu uvida u tematske publikacije i materijale, preporuka i razgovora sa prosvetnim radnicima, psiholozima, novinarima, roditeljima, praćenjem društvenih mreža i naravno komunikacije i kontakta sa mladima.

Diskusije u fokus grupama realizovane su u školskim učionicama, domu omladine, mesnoj zajednici, prostorijama lokalne samouprave.

Fokus grupa sa deradikalizovanim pojedincima realizovana je u velikom i uređenom gradskom parku, jer je to mesto kojem su, deklamativno, insistirali učesnici grupe.

Dve fokus grupe (obe sa tzv. angažmanskim apstinentima) realizovane su tokom trajanja letnjih festivala i manifestacija namenjenih mladima. Diskusija je – uz prethodni dogovor – obavljena u prostorijama organizatora.

Na ovakav korak i odabir ovakvog mesta i ambijenta za diskusiju, autorka istraživanja odlučila se iz praktičnih razloga (učesnici ovih dveju fokus grupa žive u različitim

gradovima i delovima Srbije), kao i zbog činjenice da jedino na izbor ovog rešenja niko od učesnika nije imao prigovor.

Intervjue (ukupno 21), autorka i saradnički tim, nakon dogovora sa ispitanicima, realizovali su u školama, kancelarijama, službenim i poslovnim prostorijama.

7.6. UZORAK ISTRAŽIVANJA

Sa ciljem zaštite privatnosti ispitanika i u fokus grupama i u intervjuima, sva njihova imena su šifrovana. Tako je svaki ispitanik dobio slova FG (za učesnike u fokus grupama) ili I za intervjuisane. Karakteristike uzorka prikazane su u Tabeli br.1.

Uz ovu inicijalnu šifru svi učesnici su dobili i dodatno slovo u zavisnosti od grupe ili kategorije kojoj pripadaju. U fokus grupama pored osnovne (FG) šifre dodavana su slova R za ruralnu omladinu, D za deradikalizovane pojedince, V za vulnerabilne, A za angažovane i N za neangažovane mlade.

Za intervjuisane učesnike pored početne šifre (I), dodavana su slova J za intervjuisane iz javnog sektora, C za učesnike iz civilnog sektora, P za profesionalce iz penološke prakse, N za nastavnike (prosvetne radnike) i R za roditelje mladih osoba.

U slučajevima kada je bilo neophodno (radi dubljeg i obuhvatnijeg sagledavanja) formiranje dve fokus grupe (angažovani, neangažovani i vulnerabilni mladi) nakon slova koje označava pripadnost fokus grupi sledio je broj (1-2).

I za fokus grupe i za intervjuisane sledio je marker „m” ili „ž” koji se odnosi na njihov pol. Naposljetku je sledio broj za mesto u fokus grupi ili kategoriji intervjuisanih.

U fokus grupama učestvovalo je ukupno 50 ispitanika (36 muškog i 14 ženskog pola). Prilikom analize uzorka u fokus grupama (Tabela br.2.) za učesnike fokus grupe deradikalizovanih uziman je u obzir uzrast u vreme izvršenja krivičnog dela (17,2 godine), a ne trenutna starosna dob (39-43 godine, prosečno 40,8 godina).

Ukupno je organizovano osam fokus grupa (po dve sa vulnerabilnim (Tabela br.2.4), angažovanim (Tabela br.2.2.) i neangažovanim pripadnicima mlade populacije (Tabela br.2.3)), jedna sa mladim osobama iz ruralne sredine (Tabela br.2.1.) i jedna sa deradikalizovanim pojedincima (Tabela br.2.5).

Broj učesnika u fokus grupama varirao je od 4 (FGD) do 8 (FGA1). Jedna grupa (FGN2) brojala je 5 učesnika, po 6 učenika imale su dve fokus grupe – (FGV1 i FGA2). U tri fokus grupe (FGN1, FGV2 i FGR) učestvovalo je po 7 ispitanika.

Uzrast ispitanika u fokus grupama kretao se od 15-25 godina (prosečno 19,4 godine). Prosečno najmlađi uzrast zabeležen je u fokus grupi deradikalizovanih (17,2 godine), dok najstariju dob imaju učesnici iz ruralnih sredina (21,1 godina).

Po uzrastu gledano, najviše ispitanika dolazi iz najmlađe grupe 15-17 godine, ukupno njih 18 ili 36%. U radu fokus grupa najmanje su bili zastupljeni mladi uzrasta od 23-25 godine, ukupno 5 ispitanika, odnosno 10 procenata.

Po obrazovnoj strukturi ubedljivo su najzastupljeniji ispitanici koji trenutno pohađaju srednju školu, njih 19 ili 38%, slede studenti sa 13 od ukupno 50 učesnika (26%), 9 ispitanika ima diplomu IV stepena srednje škole (18%), troje učesnika ima III stepen (6%). Završenu osnovnu školu imaju dva ispitanika, višu školsku spremu (VI stepen) ima takođe dvoje učesnika (po 4%), jedna ispitanica je završila osnovne (2%), a jedan učesnik master studije (2%).

U obrazovnom procesu trenutno su 32 ispitanika (64%) – srednjoškolci i studenti. Od 18 učesnika (36%) koji su okončali školovanje njih 7 je zaposleno, u tzv. državnim firmama (dvoje u privatnim), tri ispitanika su započeli sopstveni privatni biznis (etnoturizam, ugostiteljstvo i poljoprivredno gazdinstvo), četvoro je nazaposlenih, tri frilensera i jedan povremeni angažman (muziciranje po klubovima, sam uplaćuje sredstva u privatni penzioni fond) koji takođe može da se svrsta u kategoriju frilensera.

Empirijsko istraživanje podrazumevalo je i realizaciju **dvadeset jednog intervjua** (Tabela br.3.): 7 u organizacijama civilnog društva (Tabela br.3.1.), 5 sa pripadnicima formalnog sektora (Tabela br.3.2.), 3 sa prosvetnim radnicima (Tabela br.3.3.), 3 sa roditeljima mladih (Tabela br.3.4.) i 3 sa profesionalcima iz penološke prakse (Tabela br.3.5.).

Od ukupno 7 intervjuisanih pripadnika civilnog sektora, po funkciji koju obavljaju troje su izvršni direktori (43%), dvoje su na položaju predsednika upravnog odbora (29%), jedan ispitanik je predsednik, a jedna učesnica programska menadžerka po 14%.

U rodnoj strukturi neznatno su zastupljenije žene – 4 u odnosu na 3 muškarca. Najmlađa ispitanica ima 26 godina, najstarija 69 godina (prosečna starost ove kategorije intervjuisanih iznosi 51,7 godina. Po stepenu obrazovanja 1 ispitanik je doktor nauka, 3 intervjuisanih ima visoku stručnu spremu, dvoje završenih višu školu a jedna učesnica ima status apsoluta.

Po gotovo svim parametrima struktura učesnika u intervjuiima iz formalnog sektora podrške mladima, znatno je homogenija. Svih 5 učesnika su muškarci, sa VII stepenom obrazovanja su četvorica ispitanika (80%) a jedan je student (20%). Najmlađi intervjuisani ima 27 godina, a najstariji 43, u proseku 36,4 godine. Četiri ispitanika su na pozicijama koordinatora kancelarija za mlade, dok je jedan šef odseka za društvenu brigu o mladima.

Od troje intervjuisanih prosvetnih radnika, svi su zaposleni u srednjim školama (profesorka filosofije i građanskog vaspitanja, veroučitelj i školski pedagog). Starosna dob (52, 33, 58 godine) u proseku iznosi 47,6 godina.

Od tri učesnika jedan je muškog pola i dve osobe ženskog pola. Intervjuisani prosvetni radnici su imali veliku ulogu i značajan doprinos prilikom oformljenja dveju fokus grupa koje se odnose na vulnerabilne mlade osobe.

Dobrovoljnost i poštovanje privatnosti svih aktera se podrazumevala.

Prilikom odabira intervjuisanih roditelja mladih, vodilo se računa da su mladi u tzv. formativnoj fazi odrastanja, budući da većina istraživača, ali i najveći broj učesnika u empirijskom delu istraživanja ukazuje da su mladi u toj životnoj dobi najranjiviji na izazove i opasnosti od ekstremizma i radikalizacije.

Intencija autorke istraživanja pri odabiru intervjuisanih roditelja mladih osoba ogledala se u pokušaju da diskusija obuhvati što više relevantnih segmenata i aspekata specifičnosti, heterogenosti i kompleksnosti položaja mladih, ali i uloge i uticaja roditelja,

porodice i najbližeg okruženja u njihovom formiranju i prevenciji (potencijalne) vulnerabilnosti.

Za sagovornike su odabrana tri roditelja (po rodnoj strukturi dva muškarca i jedna žena). Otac sa područja Sandžaka, star 44 godine, sa suprugom ima četvoro dece (dva sina i dve ćerke) uzrasta od 13-20 godina; majka s područja Autonomne pokrajine Vojvodine (54 godine), u drugom braku ima dvoje dece (sin i ćerka), član njene porodice je i sin iz prvog braka, a deca su u uzrastu od 15-24 godine; pedesetogodišnji otac iz Zapadne Srbije (ratni invalid iz ratova 90-ih) dvoje dece, sin 22 godine, ćerka 17 godina (učestvovala u fokus grupi neangažovanih mladih).

Intervjuisani profesionalci iz penološke prakse po rodnoj strukturi čine tri muške osobe. Oni se znatno izdvajaju po starosnoj strukturi od ostalih ispitanika u intervjuima. Razlog tome je u činjenici da su oni direktno učestvovali u penalnom tretmanu u procesu resocijalizacije mladih koji su zbog krivičnih dela sa elementima nasilja i nekog od vidova ekstremizma osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne.

Razgovori sa njima obuhvatali su i prikaz slučaja čiji su „akteri” ujedno i učesnici fokus grupe (de)radikalizovanih pojedinaca.

U kazneno – popravnom zavodu osuđeni su boravili u period od 1998. do 2008. godine, a intervjuisani penolozi (defektolog, smer prevencija i resocijalizacija, danas 70 godina; specijalni pedagog i vaspitač, 64 godine i psiholog – psihoterapeut, 61 godina) prošli su sa osuđenima ceo penitencijarni period. Vremenski period trajanja diskusije u fokus grupama bio je između 110-130 minuta, dok su intervjui trajali 70-90 minuta.

Intervjui sa profesionalcima iz penološke prakse uključivali su i prikaz slučaja (Tri prikaza slučaja, prvi prikaz slučaja (Tabela br.3.5.1), drugi prikaz (Tabela br.3.5.2) i treći prikaz slučaja (Tabela br.3.5.3).

8. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U empirijskom istraživanju na osnovu prethodno konstruisanog protokola, podaci su prikupljeni diskusijom u fokus grupama i putem polustrukturisanih dubinskih intervjua. Nakon nekoliko dubljih čitanja, tokom analize podataka utvrđene su sledeće teme:

- 8.1. Ukupan društveni ambijent i specifičnosti konteksta i društvenog položaja mladih u Srbiji
- 8.2. Prisutnost nasilja i diskriminacije u društvu
- 8.3. Opasnosti, rizici i pokretači ekstremizacije i radikalizacije
- 8.4. Partnerstvo javnog i civilnog sektora u prevenciji ekstremizma i radikalizacije – mogućnosti i prepreke.

8.1. DRUŠTVENI AMBIJENT I SPECIFIČNOSTI KONTEKSTA I DRUŠTVENOG POLOŽAJA MLADIH U SRBIJI

Pitanja sveukupnog aktuelnog društvenog ambijenta, kompleksnosti socijalnih procesa i relacija, kao i specifičnosti položaja mladih ljudi u Republici Srbiji razmatrana su u svim fokus grupama i intervjuima. Izuzetno heterogen sastav učesnika u diskusijama i intervjuisanih ispitanika, kao i različit društveni status, aspekti i kompetencije rezultirali su velikom disperzivnošću odgovora.

Veliki stepen usaglašenosti među ispitanicima ogleda se u uticaju i **refleksiji globalnih procesa** na situaciju u zemlji.

„Ni mi nismo izolovano ostrvo. Odavno znana činjenica da je svet postao globalno selo potvrđuje se gotovo svakodnevno na najrazličitijim tačkama globusa. I najmanja iskrica, bilo gde u svetu može izazvati požar i „tektonske poremećaje” globalnih razmera. Nažalost, bar ljudi sa ovih prostora nemaju nikakav razlog da sumnjaju u ovu konstataciju”. (ICž2)

„Mali (a Srbija u međunarodnom kontekstu svakako spada u tu kategoriju) najčešće su samo posmatrači u očekivanju ishoda konflikata velikih aktera na svetskoj sceni, a to podrazumeva status većeg ili manjeg gubitnika. Ili – kako je onaj afrički državnik sjajno primetio „kada se slonovi tuku strada trava”. (IJm5)⁵⁴

„Ja najpre pogledam vesti iz sveta pa tek onda gledam u tor i obor i u njivu. Desi se nešto na berzi, izbije rat, za dva dana odoše cene nafte, semena i đubriva u nebesa. Pa ti gledaj kud ćeš i šta ćeš sa sobom”. (FGRm3)

⁵⁴ Izjava Roberta Mugabea, bivšeg predsednika Zimbabvea i jednog od lidera Pokreta nesvrstanih (op.a.).

„Mojim matorcima nikako nije jasno kako ja iz sobe radim za neku američku firmu, i dalje im je sve to sumnjivo”. (FGN1m5)

Podeljena su mišljenja kada je reč o ulozi i **uticaju politike** u društvu i svakodnevnom životu. „Čim je politika sveprisutna znači da je i preprisutna, a onda često i zloslutna (INŽ1) ili „ljudi više pričaju o politici nego o svojoj deci” (IRŽ1) i „moj deda zna ministre za svaki resor, posvađao se sa kumom zbog političara”. (FGA1Ž2). Ispitanici iz civilnog sektora naglašavaju da su politika i političari „uzurpirali sve oblasti – i javnu i privatnu sferu. Polažu ekskluzivno pravo na bavljenje svim temama – osim onih koje su istinski i egzistencijalno bitne” (ICŽ1).

Najmanju zainteresovanost za ulogu i uticaj politike u društvenom životu pokazuju učesnici iz ruralne populacije „niko od njih neće doći da mi pomogne da plastim seno” (FGRm2) i mladi koji nisu angažovani u programima i projektima javnog ili civilnog sektora – „prodaju prazne priče, a sebi pune džepove. Gde smo mi tu? Nema nas!” (FGN2m2).

Prisutnost politike na javnoj sceni i u svakodnevnom životu najafirmativnije sagledavaju intervjuisani akteri iz javnog sektora „rukovodim se principom – bavi se danas politikom, ako nećeš da se ona sutra bavi tobom” (IJm2) i mladi angažovani u programima kreiranim i/ili podržanim od lokalnih samouprava – „najlakše je sedeti skrštenih ruku, piti produženi espresso i kritikovati sve i svakoga. Ako sama ne pokušam da učinim nešto za sebe ko će drugi?!” (FGA1m1).

Gubitak društvenog konsenzusa oko najvažnijih pitanja i osnovnih vrednosti (ICŽ3) i polarizaciju po gotovo svim osnovima pojedini ispitanici ističu kao preovlađujući trend aktuelnog društvenog ambijenta u Republici Srbiji.

Nestabilnost u svim sferama, **egzistencijalnu i ekonomsku neizvesnost**, krize koje se nadovezuju jedna na drugu i „suspenduju mogućnost bilo kakvog dugoročnog planiranja” (INm1).

Kod velikog broja ispitanih i u fokus grupama i u intervjuima naglašavaju se kao bitna obeležja savremenog srpskog društva:

„Meni je vreme da počnem da razmišljam o zasnivanju porodice, ali sam precrtala tu opciju u bliskoj budućnosti. Previše je rizično u svakom pogledu, a plašim se da će biti još gore” (FGN1Ž2).

Odlazak mladih, mahom visokoobrazovanih prepoznat je kao opasnost od jednog broja ispitanika – „natalitet nam je više nego katastrofalan, odlaze najškolovaniji, ovo vodi pravo u propast i definitivno nestajanje, osim ako se ne desi neko čudo” (IRm1).

Pojedini ispitanici ovaj migracioni trend vide kao opciju.

„Moja sestra je već kao brucoš medicinskog fakulteta počela da uči nemački. Već dve godine radi u Štutgartu, kaže da nije sve idealno kako je zamišljala, ali o povratku, bar u skorije vreme ne razmišlja. Ne znam, nisam još odlučio, na trećoj sam godini, možda krenem njenim stopama” (FGN1m3).

Stanovišta ispitanika u velikoj meri potkrepljuju teoriju o **ambivalentnom odnosu prema mladima** koji se ogleda u činjenici da su istovremeno tretirani kao najveći resurs, ali i problematična društvena kategorija na šta ukazuje i samopercepcija pojedinih učesnika u diskusijama unutar fokus grupa koji ističu sopstveni marginalizovan položaj s jedne i prezaštićenost s druge strane:

„Evo vam primer pa vi recite da li je to šizofreno. Za dva meseca biću punoletan, a roditelji noću ulaze u moju sobu da provere jesam li zaspao nepokriven, za ručkom mi majka sipa jelo u tanjir. Bunio sam se milion puta, ne vredi. A kada izađem u grad ili se vraćam sa žurke neko od njih, kao slučajno, ustane, zagledaju jesu li mi raširene zenice, čini im se da su mi nozdrve pocrvene, pitaju se kakav se to čudan miris oseća i obavezno mi krišom pretresaju džepove...” (FGA2m2).

Mada su na različite načine artikulisani, stavovi ispitanika u znatnoj meri se podudaraju kada kao dominantnu odrednicu srpskog društva danas prepoznaju sveprisutnu konfuziju izazvanu turbulentnim karakterom (post)tranzicionog i/ili (post)konfliktnog ambijenta koji se iz javnog preliva u privatni sektor.

„Mene više ništa ne čudi niti nešto može da me iznenadi. Dok mi ukućani, prijatelji i kolege nisu skrenuli pažnju nisam ni primetio da malo – malo ponavljam uzrečicu „ko ovde ne poludi, taj nije normalan” (FGRm6).

„Od svega (a „konkurencija” je velika i oštra) najviše me užasava težnja da se uzurpira i stavi pod kontrolu baš sve, do najintimnijih detalja. Kamere postavljene svuda oko nas zapravo su savršena metafora za sada već neskrivenu ambiciju da se jedinka u potpunosti deindividualizuje, robotizuje i stavi pod kontrolu dok na kraju svi ne postanemo tek bezlična masa čipovanih marioneta i tragičnih hibrida „životinjske farme” i „1984”⁵⁵. Nimalo me ne teši spoznaja da je reč o globalnoj tendenciji koja ne može da se izbegne, jer ja i svi do kojih mi je stalo – a tu pre svega mislim na decu, ne samo moju – živimo sada i ovde. I samo jednom” (ICm1).

„Pre dve godine smo završili srednju školu, a neki iz generacije već su promenili po nekoliko poslova. Sada me jedan školski drug nagovara da počnemo sa rudarenjem kripto valuta. A ja nemam pojma o čemu se radi!?” (FGV2m2).

Urušavanje tradicionalnih vrednosti i „trijumf primitivizma klasičnim nokautom” (IJm4) i poguban uticaj rijaliti kulture su prisutni stavovi i u fokus grupama i u intervjuima (mada su, što je i logično, naglašeniji među intervjuisanim ispitanicima). Zanimljivo je da veliki broj ispitanika primećuje da na izazove „rijalitizacije” nisu imuni ni pripadnici starije populacije – „komšinica penzionerka dva puta se prijavljivala za kasting” (FGV1m2) i „moja strina se skoro šlogirala kada je dobila račun za telefon, a sve zbog poruka koje je slala koga da izbace iz rijalitija” (FGA2ž2).

Uz sve pogodnosti i prednosti koje se podrazumevaju i svima su poznate, jedan broj ispitanika ističe loš uticaj (zlo) **upotrebe savremenih informacionih tehnologija** na kvalitet međuljudskih odnosa na svim nivoima.

Takođe, u velikom broju ispitanici ističu da su „nove brzalice sajber, viber, gejmer i miš uz komp miš niz komp” (IJm3) presudno doprinele, već i onako uveliko razgrađenoj strukturi tradicionalnih porodičnih odnosa:

„Kada hoću da popijem sok ili nes ili možda da pojedem sendvič, pošaljem majci poruku. Mrzi me da ustanem i napravim par koraka do dnevne sobe” (FGN2m1).

„Najluđu stvar sam čuo od ortaka. Kaže da je rođenog brata izbrisao iz prijatelja... nema dalje” (FGV2m5).

⁵⁵ Naravno aluzija je usmerena na dva čuvena futuristička romana, u kojima je engleski književnik Džordž Orvel sredinom 20. veka anticipirao karakter i hijerarhiju odnosa u društvima budućnosti.

Zanimljivo je da oko 3/5 ispitanika u obe kategorije (fokus grupe i intervjui) podjednako ističe sve prisutnije **jačanje svesti i brige o sopstvenom mentalnom i fizičkom zdravlju** kao i zaštitu životne sredine, sa ciljem očuvanja planete.

„Skoro svakog vikenda odemo na „aktivni piknik”. Ponesemo velike kese, pokupimo zatečeno smeće, odigramo odbojku i badminton. Zatim roštiljamo, cugamo uz gitare. Kada završimo, počistimo sve za sobom i vratimo se u grad punih pluća” (ICm2).

„Sa ekipom sam adaptirao staru pradedinu kuću u selu. Idemo kad god možemo da izblejimo. Čuli i ostali da je vrhunsko zezanje, svi bi da nam se pridruže. Baš smo se navukli – svež vazduh, izbaciš svu lošu energiju, klopa je dobra i zezanje je nekako zdravije a spavamo kao bebe” (FGN1m2).

Neki od ispitanika ističu da nije reč o pomodnim trendovima koji propagiraju zdrav život, već o potrebi za fizičkom i još više mentalnom dekontaminacijom kao adekvatnim odgovorom na ambijent akumuliranih konflikata, nagomilanih frustracija i nerazrešenih antagonizama.

Očigledno je da pripadnici mlade populacije u Republici Srbiji i to u podjednako meri (uzimajući u obzir sve parametre heterogenosti) u sve većem broju iskazuju neke nove oblike originalnog kreativnog bunta koji se ogleda u samoizabranim, a ne priklanjanjem nekoj od ili – ili opcija (INž2).

Takođe, kod pojedinih ispitanika, mada se ne može govoriti o preovlađujućim stavovima, prisutno je mišljenje da savremeni, tj. **aktivizam budućnosti** nije utemeljen na stereotipnim načelima, već na suštinski preoblikovanom modelu čije su bitne komponente izražena individualnost, usmeravanje kreativnih kapaciteta na efikasno rešavanje konkretnih problema uz fleksibilan pristup koji različitosti razume kao potencijal, a ne prepreku.

8.2. PRISUTNOST NASILJA I DISKRIMINACIJE U DRUŠTVU

O pitanjima nasilja i diskriminacije ispitanici su ponudili izuzetno širok spektar odgovora i opservacija. Na heterogenost stavova najviše je uticala nehomogena struktura ispitanika, kao i milje odrastanja, lična iskustva, izloženost mreži isprepletanih uticaja...

Najveći stepen saglasnosti i među mladim učesnicima u svim fokus grupama i među sagovornicima u intervjuiima ispoljen je prilikom sagledavanja prisutnosti nasilja u društvu.

Kao najveću posledicu i najgoru rezultantu protekle tri decenije koje su obeležene ratovima, izbeglištvom, izolacijama, nezapamćenom inflacijom, sankcijama, bombardovanjem, unutrašnjim konfrontiranjem na političkoj sceni, većina ispitanika vidi povećanu **toleranciju na nasilje** i nedostatak istinske empatije prema žrtvama.

„Često sam besna sama na sebe. Još pre par godina, danima mi nije izlazila iz glave pročitana vest o nasilništvu, a kada sam bila svedok (hvala Bogu ne i žrtva) noćima nisam mogla da zaspim. Sada pokušavam da „nateram” sebe i saosećam sa žrtvama, ali na žalost primećujem kako vreme prolazi da se nekako navikavam, skoro da sam oguglala” (FGN2ž2).

„Nije da okrećem glavu od nasilja, ali pokušavam, koliko god mogu, da selektiram informacije koje do mene dolaze. Celu profesionalnu karijeru – a za to mi niko nije kriv, sam sam odabrao čime ću da se bavim – proveo sam slušajući najbrutalnije priče, čitajući dosijea od kojih se običnom čoveku diže kosa na glavi i pokušavajući da počinioce vratim kao resocijalizovane u društvo. Sada, pod stare dane, valjda imam pravo na neke druge preokupacije i predah od zla i nasilja” (IPm2).

Pojedini ispitanici ističu da se nasilje nikako ne sme ignorisati, ali upozoravaju da **banalizacija i prevelika zastupljenost u medijima** u znatnoj meri odmaže naporima i aktivnostima koji su usmereni na deeskalaciju nasilja i promovisanje nenasilnih modela komunikacije.

„Šta da vam kažem, ja sam odrastao devedesetih. Iz ove pozicije, to ne bih pozeleo ni najvećim dušmanima. Ulični obračuni, likvidacije, sačekuše, otmice...ložili smo se na antiheroje, znate ono: vidimo se u čitulji. Na sve to, još i naslovi u novinama i vesti na tv – ubistvo do ubistva, pljačka do pljačke, razbojništva, pa ko voli nek izvoli. Hvala Bogu, danas nije ni približno tako, ali ne bi škodilo da u svim medijima malo prikoče sa nasiljem i okrenu se nekim lepšim temama, naročito obrazovnim. To je mnogo bitno, da mladi ne krenu stranputicom. Verujte mi na reč, jer na žalost, odlično znam o čemu pričam” (FGDm1).

„Ja sam starinskog kova i preferiram tradicionalne medije. Što sam starija primećujem da sam sve veći televizoman. Da bi se očitala lična karta jednog društva, nije potrebna studiozna ekspertiza, dovoljno je prelistati tv kanale i videti sadržaje koji dominiraju. Sve medijske kuće sa visokim rejtingom gledanosti obavezno imaju emisije koje se bave crnom hronikom, sa bezbroj puta ponavljanom senzacionalističkom najavom. Kao nepopravljivi cinik ne mogu, a da ne primetim kako se – takođe ultrapopularne emisije o kulinarstvu „lepe” na hronike nasilja, nevažno kojim redosledom. Popularnost ovih sadržaja svedoči da, očigledno, ima sve više gledalaca koji to mogu da svare” (INž2).

Premda nalazi empirijskog istraživanja upućuju na zaključak da **diskriminacija** ne predstavlja (pre)ozbiljnu opasnost u savremenom srpskom društvu, odgovori pojedinih ispitanika svedoče da se, makar bili i izolovani, primeri diskriminatorskih stavova i ponašanja nipošto ne smeju ignorisati.

Odgovori ukazuju da se diskriminacija najčešće ispoljava prema nekim od ranjivih društvenih grupa, kao i pojedinim pripadnicima manjinskih grupa.

Stavovi učesnika u diskusijama fokus grupa, gotovo ravnomerno su raspoređeni u tri skupine, kada je u pitanju odnos prema pripadnicima LGBT populacije. Otprilike 1/3 ispitanika iskazuje izraziti animozitet, sa poprilično ujednačenom argumentacijom – „neka zatvore vrata i rade šta ime je volja, ali javno da se drže za ruke i maze po kaficima ne dolazi u obzir!” (FGV2ž1); zatim „Bog nije stvorio Adama i Stevu, već Adama i Evu” (FGV1m1), i „to je bolesno, dok ima nas normalnih i patriota, mojim gradom neće paradirati” (FGV2m4).

Takođe, 1/3 ispitanika ima tolerantan stav, mada su samo dve učesnice u diskusiji iskazale spremnost, a jedna od njih je to već i učinila, da konkretno (učešćem u šetnji za vreme Parade ponosa) podrže pripadnike LGBT populacije. Možda je zanimljivo napomenuti da su se svi ispitanici u ovoj skupini, a bez da je to inicirao istraživač, izjasnili kao „strejt”.

„Ja sam strejt, imam i dečka i oboje dajemo podršku svakom da slobodno pokaže svoju seksualnu orijentaciju” (FGN1ž1).

Jedna trećina ispitanih u diskusiji na ovu temu ima neutralno – uzdržano stanovište – „Ne znam šta da kažem. Nemam ništa protiv, ali ne znam kako bih se osećala da uživo vidim dva zagrljena mladića ili dve devojke” (FGA2ž1).

Mada, uslovno rečeno, uzdržani gotovo svi ispitanici u ovoj trećini učesnika fokus grupa su izričito protiv donošenja zakona koji bi pripadnicima LGBT populacije omogućio usvajanje dece.

Stavovi prema migrantima izrazito su disperzivno raspoređeni i kreću se od „ne znamo šta ćemo sa našim problemima, a ne još i tu bedu sebi da natovarimo na vrat. Podići rampu na granici i poželeti srećan put. To je jedino rešenje. Ko zna koliko je terorista među njima i dilera droge” (FGV2m3), preko „treba im pomoći koliko se može, ali za sve je bolje da se upute prema zemljama Zapadne Evrope gde su i krenuli” (FGA2m4), do „moji roditelji došli su u izbegličkoj koloni u Srbiju, tako da znam šta znači kako je kada se napusti svoja kuća i pođe u nepoznato. Mi smo kao narod uvek bili gostoprimaljivi i priskakali u pomoć svima. Njih je muka naterala na put, a naše je da im olakšamo nevolje” (FGA1ž3).

Gledišta jednog broja ispitanika upućuju na zaključak da, kada je reč o odnosu prema manjinskim grupama – mada se ne može govoriti problemu zabrinjavajućih ili upozoravajućih razmera – postoje izvesni oblici diskriminacije prema romskoj manjini.

Reč je o nekoj vrsti latentnog animoziteta, koji se najčešće ispoljava u situacijama kada „kočnice popuste” usled, na primer, konzumiranja alkohola ili povećanog naleta adrenalina na sportskim događajima i sl.

„Ja sam jedini Rom u odeljenju i stvarno imam super odnose sa svima, ali se dešavalo da čujem razgovore u kojima me nazivaju ganci, čokoladni, pregoreli. Jednom me, kada smo igrali basket i ja sam napravio malo oštiri faul drugar najstrašnije izveđao psujući mi majku cigansku i šta sve ne” (FGRm4).⁵⁶

Razgovori sa profesionalcima iz penološke prakse svedoče da su u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, bez obzira na sva nastojanja zaposlenih (pre svega službe za prevaspitanje i pripadnika obezbeđenja) pripadnici romske manjine uglavnom bili u inferiornom položaju.

Od njih se tražilo da budu poslušni, tj „robovi” u zatvorskom slengu, obavljaju poslove umesto „bolje rangiranih” zatvorenika (tzv. veš mašine i sl.), a neretko su i maltretirani, naročito u slučajevima odbijanja poslušnosti.

Neki ispitanici u fokus grupama upućuju na postojanje „benignijih” oblika diskriminacije prema pripadnicima romske populacije, koji se manifestuju manje kao netrpeljivost, a više kroz iskazivanje distance i rezervisanosti.

„Moram da priznam, kada me moj školski drug Rom pozvao na rođendan da nisam otišao samo zato što bih onda i ja njega morao da pozovem. Mislim, on je ok lik, ali nekako mi nije za druženje” (FGV1m2).

⁵⁶ Jedan od učesnika u fokus grupama je Rom, a jedna učesnica potiče iz mešovitog braka između Roma i Srпкиnje.

8.3. OPASNOSTI, RIZICI I POKRETAČI EKSTREMIZMA I RADIKALIZACIJE

Uzimajući u obzir već više puta istaknutu izrazitu heterogenost strukture ispitanika, za očekivati je bilo da stavovi o **agensima, stepenu opasnosti i oblicima ekstremizma** budu ne samo nepodudarni, već i u velikoj meri protivurečni, pa čak i sasvim suprotstavljeni.

Analiza odgovora u diskusijama pokazala je da i unutar pojedinih fokus grupa postoje velike neusaglašenosti, a nekada i nepomirljivi različiti stavovi.

Nalazi empirijskog istraživanja upućuju na zaključak da mišljenja ispitanika o zastupljenosti, stepenu i prepoznavanju opasnosti od ekstremizma i radikalizacije variraju od donekle začuđujuće nonšalancije, površnosti i minimiziranja problema – „situacija je dobra, institucije prate pojavu” (IJm1), preko uviđanja opasnosti, ali i uzdržanog optimizma „reč je manje – više o izolovanim incidentima od strane pojedinaca ili manjih grupa. Država mora da pravovremeno interveniše i saseče u korenu (IJm5) do prepoznavanja problema koji je poprimio upozoravajuće razmere i predstavlja veliku pretnju za zajednicu „na žalost, ekstremizam se snaži i neguje, a Srbija je već dugo visokoekstremisano društvo” (ICž2).

Teritorijalno gledano, ispitanici iz Vojvodine i istočne Srbije, a zatim i iz centralne Srbije ekstremizam percipiraju kao manju opasnost, ukoliko se uporede sa ostalim učesnicima istraživanja. Stavovi ispitanih sagovornika iz jugozapadne Srbije mogu se sažeti u mišljenju da je ekstremizacija više prepoznata u vidu permanentne tenzije i napetosti, ali se ne uočavaju rizici od prerastanja u ozbiljne konflikte.

Gledišta ispitanika iz Raške oblasti (Sandžaka) situaciju vide kao „dugotrajno podrhtavanje tla sa promenljivim intenzitetom” (ICž3) i „zamrznutog konflikta” (ICm1), a kao preduslov sprečavanja navode se efikasno i dosledno sankcionisanje svih povreda, temeljnih vrednosti zajednice i energičnija primena Krivičnog zakonika, isti odnos prema svim vrstama ekstremizma, kao i „sinhronizovanje širih kampanja koje doprinose efikasnijem radu institucija koje rade na delegitimizaciji nasilnog ekstremizma i radikalizma” (ICž1).

Gledišta ispitanika gotovo su nepodeljena kada **lokalnu zajednicu**, naročito ukoliko se radi o manjim sredinama, prepoznaju kao mnogo bezbedniju i manje podložnu rizicima ekstremizacije, za razliku od ambijenta u celokupnom društvu, koji se sagledava sa mnogo više skepse „važno je samo kakav je ko čovek, a ne koje je vere i nacije”.

„Bio sam klinac kada sam od dede naučio da je preči komšija nego košulja” (FGRm5) i „mi moramo da se držimo jedni drugih, a sve probleme sami da rešavamo. Neće to uraditi oni u Beogradu, ko zna umeju li i na karti da nas pronađu” (FGA1m3).

U gledištima ispitanika u znatnom procentu zastupljeni su kao potencijalno najopasniji oni vidovi ekstremizma koji su zasnovani na ideološkoj tj. religijskoj i/ili nacionalnoj osnovi. Zatim i netrpeljivost prema manjinskim i ranjivim grupama, kao i navijački huliganizam.

Takođe, zanimljivo je zapažanje da „etionacionalizam ne antagonizuje samo različite etničke zajednice, nego proizvodi duboke podele unutar same etničke zajednice, jer od etionacionalizma drugačije opcije sumnjiči za nedostatak etničke lojalnosti” (ICž1).

Pojedini sagovornici ističu da ne treba, niti je moguće odvojiti i specifikovati vidove ekstremističkog ponašanja, jer se ne radi o jednodimenzionalnoj pojavi, već o prepletu

različitih faktora i uticaja, koji tek sveobuhvatno sagledani omogućavaju objektivni uvid u problematiku.

Uz konstataciju da su stereotipi „mentalno uporište ekstremizma, te da se ekstremizmi međusobno hrane” (ICž4), neki od ispitanika upozoravaju da ekstremizam, ukoliko se ne prepozna kao takav „evoluirao u neku vrstu trenda, odnosno mainstream ponašanja” (ICm3).

Ubedljivo najveća disperzivnost u odgovorima ispitanika uočena je prilikom prepoznavanja **uzroka i pokretača ekstremizacije**. Sa istraživačkog aspekta najinteresantniji su bili nalazi proistekli iz diskusije u fokus grupi deradikalizovanih iz više razloga.

Naime, „okidači” i vidovi ekstremizma individualno imaju različite predznake, svi mogu da svedoče o svim fazama koje se odnose na ceo proces, počevši od promena (uglavnom naglih, na različite načine ispoljenih) u formativnom periodu, usvajanja narativa, a zatim i priklanjanja, odnosno pristupanja i ulaska u neku od socijalno devijantnih grupa, do krajnje faze koja podrazumeva agresiju i nasilni čin kao konačnu potvrdu pripadnosti grupi.

Pod nasilnim činom ovde se podrazumeva počinjeno krivično delo, zbog kojeg su počinioi zakonski procesuirani i osuđeni na višegodišnje kazne zatvora.

Treba napomenuti da su neki od učesnika u diskusiji fokus grupe deradikalizovanih obuhvaćeni prikazom slučaja, kao i opširnijom fusnotom u poglavlju ovog rada koji se odnosi na deradikalizaciju kao novi pristup u prevenciji i suzbijanju radikalizacije i nasilnog ekstremizma.

Pogodnu okolnost za dublju i obuhvatniju istraživačku analizu predstavlja i „ukrštanje” sagovornika iz fokus grupe deradikalizovanih i intervjuisanih profesionalaca iz penološke prakse, koji su u penitencijarnim uslovima, odnosno za vreme boravka u ustanovi za izvršenje krivičnih sankcija bili vaspitači i terapeuti danas deradikalizovanim pojedincima.

Zanimljivo je da svi sagovornici iz fokus grupe deradikalizovanih sa dvoipodecenjske distance ističu da – iako su spoljašnjim obeležjima i ponašanjem dokazivali lojalnost – do kraja nisu usvojili ideologiju devijantne društvene grupe, već im je pripadnost pre bila potrebna kao način ispoljavanja bunta i agresije usled nagomilanih frustracija.

„U to vreme sam bio besan na sve oko sebe i zbog svega. Hormoni divljaju, kriza i besparica, nisam video nikakvu perspektivu i smisao. Nervirali su me roditelji u čijim glavama je još živela bivša Juga, profesori i gradivo u školama potpuno nepovezano sa životom. Slučajno sam upoznao neke skinse, preko noći sam promenio imidž. Najviše mi je imponovalo što sam primećivao strah kod ljudi kada nas ugledaju. Gde će me to odvesti uopšte nisam razmišljao” (FGDm2).

Nalazi istraživanja sugerišu – na osnovu analize razgovora sa učesnicima fokus grupe deradikalizovanih, ali i stavova intervjuisanih penologa – da je **značaj porodičnih odnosa** bitan, često i presudan faktor za ishod turbulencija u formativnoj fazi mladih ljudi.

„Odrastanje u senci prenaglašenog očevog autoriteta u osnovi je mnogih osuđeničkih priča. Imao sam kroz karijeru penologa bezbroj slučajeva gde su (kasniji) počinioi bili sinovi dominantne očinske figure, bilo da je reč o tajkunu ili uvaženoj ličnosti, a za oba slučaja imamo primere na lokalnom, ali i na nivou države. Još kao deca, a kasnije i kao mladići – što je u tom periodu mnogo poraznije i bolnije – oni su bili individualizovani i depersonalizovani. Bez oca, oni su u očima drugih bili ništa. O tome najilustrativnije svedoči dobijanje, odnosno nametnuto od sredine preuzimanje očevog nadimka uz prefiks „mali”. A to

dovodi do permanentnog taloženja frustracija, koje uglavnom nekoliko godina kasnije rezultira poznanstvom sa mnom i mojim kolegama. Nažalost, na profesionalnom nivou i u našem radnom ambijentu” (IPm1).

„Mene su majka i otac upropastili, a sve u najboljoj nameri. Tretirali su me kao najvećeg debila kome 24/7 treba pažnja i pomoć. Bio sam već u pubertetu a oni su mi nametali garderobu, terali me da idemo zajedno u šetnju. U školi sam postao predmet sprdnje i neslanih šala...bes je rastao kao balon, a kad je pukao počeo sam da divljam bez kontrole, pravo je čudo što sam uopšte živ. Sada znam da sam se, svesno i podsvesno, na taj način svetio roditeljima. Danas i ja imam decu i pokušavam da ne ponovim takve greške u vaspitanju, jer mene su skupo koštale” (FGDm3).

Razgovor sa učesnicima dveju fokus grupa iz kategorije **vulnerabilnih mladih** osoba sugerišu da je **usvajanje narativa bliskih ekstremizmu** motivisano razlozima koji se uslovno mogu svrstati u tri grupe:

- (Najbrojnija) grupa vulnerabilnih pripadnika mlade populacije koji sebe doživljavaju kao čuvare vere i/ili nacije
- Grupa „arijevski” nastrojenih pojedinaca, sa izraženim animozitetom prema „nižim” rasama i etničkim grupama, kao i „degenericima i bolesnicima”, a pod ovom odrednicom najčešće podrazumevaju pripadnike LGBT populacije
- Grupa mladih osoba privrženih antiglobalističkom pokretu i borbi protiv „multinacionalnih kompanija i terora krupnog kapitala” kao i zaštiti životne sredine i prava i sloboda manjinskih i ranjivih grupa

Već je naglašeno da se ne može govoriti o striktnoj, već o uslovnoj podeli, jer je za neku nedvosmislenu kategorizaciju potreban veći uzorak od trinaest ispitanika koliko ih je ukupno bilo u dve grupe vulnerabilnih mladih.

Zatim, „ideologija” prvih dveju navedenih grupa u dobroj meri interferira, uz primese navijačkog huliganizma, odnosno pripadnosti ekstremnim navijačkim grupama, dok je motiv dvoje ispitanika za priklanjanje ekstremističkim narativima mržnja izazvana gubitkom člana familije i stradanjem predaka u minulim ratnim sukobima.

Interesantno je da poslednju grupu sačinjavaju tri ispitanice, dve srednjoškolke i studentkinja, od kojih su dve „spremne na akciju” i „beskompromisnu borbu svim sredstvima” (FGV1ž1), dok se jedna isključivo zalaže za „pacifističke nenasilne metode, jer ćemo u suprotnom postati isti ili gori od onih protiv kojih se borimo” (FGV2ž2).

U prve dve prepoznate grupe učesnici su bliski narativima domaćeg desničarskog (homegrown), odnosno islamističkog ekstremizma, a u obe skupine kao zajednički (suštinski) motivacioni faktori ističu se borba za očuvanje tradicije, časti i obraza slavnih predaka i sunarodnika, ispravljanje istorijskih nepravdi i vraćanje duga za učinjeno zlo, uverenje da su vera i nacija mete zavere na svetskom nivou.

Dok ispitanici uslovno podeljeni u prve dve grupe prihvataju stavove treće skupine koji se tiču antiglobalizma, „antiglobalistkinje” su sklone da se slože sa postojanjem „svetskih zavera” ali ciljeve i planove „globalnih zaverenika” drugačije sagledavaju i razumevaju.

U razgovoru unutar fokus grupa primetna je i dosta prisutna „mi” i „oni” terminologija i detektovanje opasnosti (manje na paranoičnom, više na nivou opreza) o mogućnosti eskalacije i napada „njihove strane”.

Ispitanici iz ove kategorije svoj aktivizam u ovoj sferi zasnivaju na učešću u socijalnim mrežama, uz posećivanje tematskih veb sajtova, širenje ekstremističke propagande i polemisanje sa neistomišljenicima uz zapaljivu retoriku i oštru, najčešće i uvredljivu terminologiju.

Najčešće spoljašnje obeležje ovih ispitanika su prigodne tetovaže sa jasnom porukom koje su katkada raspoređene na celom torzou, vratu i u nekim slučajevima i na delovima lica.

Iskustvo iz realizacije diskusije u ovim dvema grupama pokazuju da su u početnoj fazi razgovora učesnici uglavnom verbalizovali beskompromisnu i otvorenu spremnost da po svaku cenu brane ideale i uverenja. „Krenuo bih u sred noći bez razmišljanja u gaćama ako treba” (FGV1m3), „zar njega da izdam i osramotim”⁵⁷ (FGV2m2).

Međutim, kako se razvijala interpersonalna dinamika u fokus grupama, sve je izraženije bivalo podozrevanje u nepokolebljivu spremnost na akciju.

„Lako je biti jak na rečima. Jednom kada nas je murija privela posle tuče na stadionu, prvi je počeo da cmizdri vođa navijača i to posle jednog šamara” (FGV1m4).

Jesam ja u toj priči i sve je to divno i krasno. Ali ako ćemo pošteno zna se ko gine za ideale, a političari se posle lepo dogovore i nagode” (FGV2m1).

Kao indikativne pokazale su se i opservacije roditelja mladih osoba:

„Ja sam svoju decu učio – svoje čuvaj i ne daj, a tuđe poštuju. U poslednje vreme primetio sam da mi se ovaj stariji čudno ponaša. Slabo priča, stalno namrgođen, ništa mu nije po meri. Uzmem ja da razgovaram kao babo sa sinom, on kaže nije ništa. Dugo je trebalo da mi prizna, da se kad je preko raspusta išao kod amidže spetljao sa nekim šejtanima u Nemačkoj. Sad pričamo svaki dan, sva je prilika da će se prizvati pameti, čini mi se da srećom nije duboko zabrazdio” (IRm2).

„I kriva sam i nisam. Pripao je meni posle razvoda. Kao samohranj majci nije mi bilo lako. Od jedne skromne plate i bedne alimentacije nije se moglo živeti. Našla sam dodatni posao da njemu sve obezbedim. Počeo je da se tetovira, kaže svi to rade. Popustio je u školi, ide na utakmice i u inostranstvo. Dobijao i batine, pokušavam sve ali uzalud. Kada su me pozvali iz policije, skoro sam se onesvestila. Srećom, primirio se u poslednje vreme. Dosta mi je pomogao drugi muž, voli ga kao našu decu. Čini mi se da je u njemu pronašao zamenu za oca kojeg kao da nije ni imao” (IRž1).

Analiza nalaza istraživanja ukazuje na opasnost potcenjivanja potencijala violentnosti uopšte, a naročito kod mladih zbog višestruko izražene specifičnosti njihovog položaja.

Ni jedan vid i ni jedan stepen ekstremizma ne smeju se olako shvatiti, naročito ako se zna da radikalizacija ne podrazumeva nužno i proces, već može munjevito dospeti do faze nasilnog manifestovanja.

To podjednako vredi i za direktnu, ali i indirektnu, takozvanu samostalnu radikalizaciju pri kojoj se (vulnerabilni) pojedinac samostalno indoktrinira, uglavnom zahvaljujući propagandnom sadržaju na internetu.

⁵⁷ Dok izgovara ove reči ispitanik pokazuje tetovirani unutrašnji deo podlaktice desne ruke (op.a.).

8.4. PARTNERSTVO JAVNOG I CIVILNOG SEKTORA U PREVENCIJI EKSTREMIZMA I RADIKALIZACIJE – MOGUĆNOSTI I PREPREKE

U prikupljanju podataka tematske oblasti bile su organizovane tako da podrazumevaju pored prethodnih celina i:

- Prevenciju ekstremizacije u politikama i programima koji su orijentisani prema mladima
- Mogućnosti partnerstva i međusektorske saradnje formalnog i neformalnog sistema podrške
- Prepreke za sveobuhvatan pristup i realizaciju programa prevencije ekstremizma i radikalizacije.

Analiza podataka dobijenih terenskim istraživanjem pokazala je da sagovornici govoreći o (nepostojećoj, što je i sugerisano opštom istraživačkom hipotezom) adekvatnoj i sveobuhvatnoj prevenciji radikalizacije mladih ukazuju na manjkavosti, propuste i ograničenja socijalnih i obrazovnih politika, kao i na moguća efikasna rešenja kroz integrisani nastup svih aktera omladinske politike.

Na taj način su tri tematske oblasti u prikupljanju podataka, tokom analize podataka objedinjene u temu kojom je naslovljen ovaj segment rada.

Za istraživačku temu je indikativno da zajednički nalazi koji se odnose i na diskusije u fokus grupama i na intervjuue sugerišu potpuno **odsustvo programa prevencije ekstremizma i radikalizacije** u javnim politikama.

Indikativna je i disproporcija koja se odnosi na neprepoznavanje fenomena ekstremizma i radikalizacije u obrazovnom sistemu i na drugoj strani **angažman velikog broja organizacija civilnog društva**, koji – u ukupnom broju – kroz realizaciju više stotina projekata, sa visokim četvorocifrenim brojem učesnika (Bujak Stanko *et al* 2019) ovaj problem u savremenom srpskom društvu prepoznaju kao krucijalan „sa velikim eskalacionim potencijalom” (ICŽ4).

Rezultati istraživanja sugerišu da više od 80 procenata ispitanika smatra (odgovori se kreću od „bilo bi dobro” (FGA1m4) do „obavezno i hitno” (FGDm4)) da programe prevencije ekstremizma i radikalizacije treba implementirati u obrazovni sistem u Republici Srbiji. Interesantno je da su oponenti ove opcije uglavnom ispitanici iz intervjua sa pripadnicima javnog sektora – „ne treba trošiti resurse na takve stvari dok postoji mnogo drugih ozbiljnijih, većih i urgentnijih problema” (IJm1).

Najveći zagovornici **implementiranja prevencije u obrazovne programe** – što samo po sebi dovoljno govori su učesnici u diskusiji fokus grupe deradikalizovanih kao i intervjuisani ispitanici iz kategorije penologa, prosvetnih radnika i roditelja mladih.

„Pre nekoliko godina zamoli me komšija, čiji je sin u to vreme bio srednjoškolac, da popričam sa momkom i skrenem mu pažnju na drugu stranu medalje. Mali je kaže mi komšija, opasno fasciniran žestokim momcima. Tačno sam znao u kojoj je fazi, kako treba da mu priđem i šta treba da mu kažem. Nema brzog recepta i čudotvornog leka. Bio sam strpljiv i taktičan, mali se brzo ohladio, sada me smatra za starijeg „ortaka”... Najviše me čudi što u ono vreme niko u mojoj školi nije ozbiljno reagovao, sem što sam zbog tuča i neopravdanih časova dobio ukor odeljenskog starešine. A iz aviona se videlo da srljam pravo u propast” (FGDm2).

„Čvrsto verujem da treba početi već od programa za predškolce, a u osnovne i srednje škole da se uvede ne kao izborni već kao obavezni predmet koji će deafirmisati nasilje i svaki vid ekstremnih modela komunikacije. Penzioner sam, iskustva imam – na sreću ili na žalost – napretek i oberučke bih prihvatio da volontiram kao predavač” (IPm3).

Intervjuisani prosvetni radnici ističu da se programi koji su zasnovani na kontrarnativima nasilju svode na formu, seminare i vebinare kroz koje predavači dobijaju dobre honorare, a prosvetni radnici skupljaju bodove (ukupno 100 za 5 godina) kako bi obnovili licencu (INŽ1) i veoma često se dešava da direktor nastavniku samo saopšti mesto i vreme održavanja seminara. Ko da odbije, kada se svi grčevito bore za fond časova, a dece je sve manje i svako strepi da ne izgubi posao (INm1).

Još se ističe da, iako niko ne dovodi u pitanje opravdanost i važnost, neke teme se vrte u krug, tako da se gotovo isključivo govori o vršnjačkom i rodnom, a u novije vreme i digitalnom nasilju.

Neki od ispitanika koji su učestvovali u projektima i programima koji promovišu modele nenasilne komunikacije, toleranciju i interkulturalnost, tokom diskusije otkrili su da nije reč o istinskom, već o nekoj vrsti iznuđenog aktivizma:

„Jedinac sam, a kao i većina mojih vršnjaka, živim u virtuelnom svetu. Matorci su se uplašili da ću postati asocijalan, pa su me naterali da, kao, uradim nešto korisno i za sebe i za društvo” (FGA1m2).

„Primam stipendiju od jedne fondacije i imam obavezu da volontiram određeni broj sati” (FGA1ž2).

Ispitanica iz grupe intervjuisanih prosvetnih radnika svedoči da i među njenim kolegama postoje primeri „nepodnošljive lakoće”⁵⁸ poimanja problema radikalizacije mladih.

Kao ilustraciju navodi primer iz jedne od gradskih srednjih škola kada je profesorka koja je bila uključena u regionalni P/SNE projekat na sednici nastavničkog veća predložila da svi nastavnici dobiju listu faktora rizika uz prateći formular, u kojima su navedeni neprihvatljivi oblici ponašanja koji mogu ukazivati na neku vrstu ekstremizma:

„Prilikom čitanja, odnosno navođenja jednog od faktora rizika navela je da npr. skraćivanje pantalona i puštanje brade kod učenika može ukazivati na vehabizam. Na to je jedan kolega šeretski dobio da to pre ukazuje na pubertet jer je dečko naglo izrastao i počele su da se pojavljuju malje, što je izazvalo opšti smeh među prisutnima, a događaj se kasnije nedeljama prepričavao kao strašan vic” (INŽ1).

Analiza razgovora sa pripadnicima javnog sektora ukazuje u nekim primerima na suštinu problema „uvek je izazov međusektorska saradnja, odsustvo volje sa jedne strane i nedovoljno pritisaka sa druge” (IJm4). Među ovim ispitanicima koji su mahom koordinatori u kancelarijama za mlade u jedinicama lokalne samouprave uz jednog šefa odseka za društvenu brigu o mladima.

Primetna je tendencija birokratskog pristupa „i kada bismo hteli da se posvetimo temi ekstremizma, to bi moralo da prođe celu proceduru, da uđe u budžet i još trista čuda” (IJm2), zatim uporno apstrahovanje problema „sa mladima pričamo o svim temama kroz programe online i offline savetovališta” (IJm3) kao i „okretanje glave od problema,

⁵⁸ Aluzija na naslov romana čuvenog češkog književnika Milana Kundere „Nepodnošljiva lakoća postojanja” (op.a.)

minimiziranje opasnosti i skidanje odgovornosti sa sebe „ne možemo mi to da rešimo, kriv je kontekst na planeti u kome odrastaju” (IJm1).

Nalazi istraživanja sugerišu da je **javni sektor podrške deklarativno spreman i otvoren na saradnju sa organizacijama civilnog društva**. U prevenciji ekstremizacije mladih, dok sve organizacije civilnog društva formalno imaju mogućnost saradnje sa državnim organima i lokalnom samoupravom tako što će konkurisati na njihovim konkursima, koji opet, problem P/SNE tretiraju u najboljem slučaju samo indirektno.

Drugi modeli saradnje ne postoje, izuzev ako su i državni organi i organizacije civilnog društva okupljeni/pozvani da učestvuju u nekom projektu od strane međunarodnih organizacija ili institucija i donatora.

Svi intervjuisani ispitanici iz **civilnog sektora saradnju sa državom, što uglavnom znači sa lokalnom samoupravom, ocenjuju kao postojeću, ali nezadovoljavajuću**. Često se ističe da je saradnja lokalne samouprave na konkretnim projektima rezervisana za „njihove” organizacije – isključivo jednostranom odlukom lokalne samouprave (gradskog veća), a bez ikakvog javnog poziva na koji bi mogle da se prijave organizacije civilnog društva. OCD (ICm2).

Zbog toga se pribegava **međusobnoj saradnji između organizacija civilnog društva** radi dogovora o zajedničkom nastupu, razmeni iskustava u vezi sa različitim organizacijskim pitanjima – fundraising, odnos prema donatorima, prema odlukama lokalnih i republičkih vlasti, kao i u vezi sa brojnim izazovima, vezanim za organizaciona, tehnička i finansijska pitanja u toku implementacije svih, a samim tim i projekata koji se odnose na prevenciju ekstremizma.

Neki ispitanici iz civilnog sektora naglašavaju da je delovanje otežano u manjim sredinama, zbog „težnji da političke stranke imaju ekskluzivno pravo da (ne) govore o tim stvarima, a ne da nevladine organizacije iznose, mimo njih, svoje viđenje i rezultate istraživanja (ICž2).

Sa druge strane pojedini ispitanici iz ovog sektora ističu prednost manjih sredina jer je „prostor lokalnih samouprava i dalje izvan 100% uticaja sa nacionalnog nivoa i prostor je u kome mogu kvalitetno da se sprovede aktivnosti manjeg obima, jer zbog velike „beogradizacije” brojni problemi na lokalnom nivou ostaju ispod radara” (ICm3).

Pojedini pripadnici civilnog sektora ističu da su njihove organizacije civilnog društva realizovale više projekata u partnerstvu sa lokalnom samoupravom uz konstataciju da se „predlog za partnerstvo ne odbija ali lokalna samouprava nikada ne nudi partnerstvo organizacijama na čiji rad ne može da utiče” (ICž3).

Ispitanici iz civilnog sektora naglašavaju **mnoštvo ograničavajućih okolnosti** koje sužavaju prostor za delovanje kao što su simulacija demokratije, nesinhronizovani zakoni, devastirane institucije, ali i donatorski prioriteti (finansiranje onoga što donatori žele, a ne onoga što su potrebe lokalnih zajednica (ICm2).

U civilnom sektoru skoro svi intervjuisani kao ograničavajući faktor ističu percepciju nevladinih organizacija u društvu i nepoverenje šire zajednice koje se manifestuje kroz oživljavanje i jačanje predrasuda i stereotipa prema organizacijama civilnog društva tipa „ne znaju šta će s tolikim parama” ili „izmišljaju probleme da bi dobili pare” i slično (ICm3).

Kao ometajući činioci vide se i permanentna borba za održivost uz nestabilan budžet i sve manje sredstava koja iz međunarodne zajednice dolaze direktno organizacijama

civilnog društva, kao i nemogućnost da se pristupi kadrovima sa iskustvom i velikom ekspertizom.

Prema nalazima istraživanja **zajednički nastup formalnog i neformalnog sistema podrške** moguć je, pre svega na lokalnom nivou kada se svi akteri udruže i kroz ravnopravan odnos i status „traže lokalne odgovore na lokalne izazove, rizike i pretnje” (ICŽ4).

Intervjuisani sagovornici svedoče da, kada se uspostave takvi odnosi, moguća je i saradnja na izradi strateških dokumenata na nivou lokalne samouprave i integrisanje svih relevantnih aktera pri rešavanju prepoznatih problema.

Pojedini ispitanici iz oba sektora ukazuju da su neki uspešno realizovani projekti koji korespondiraju sa prevencijom ekstremizma i radikalizacije, a odnosili su se na prevazilaženje interetničkih i interkulturalnih razlika ostvareni u sredinama gde se javni i civilni sektor nisu percipirali kao konkurencija jedni drugima.

Udruženi resursi i kapaciteti sa jedne strane i agilnost, kreativnost i fleksibilna prilagodljivost sa druge predstavljaju model i formulu koji rezultiraju efikasnom realizacijom projektovanih ciljeva.

Kao dobar primer pojedini ispitanici i iz javnog i iz civilnog sektora ističu zajedničko učešće u projektu misije OEBS-a u Republici Srbiji „Podrška prevenciji nasilnog ekstremizma i terorizma u Srbiji” (2016-2018). Projekat je imao za cilj da ojača kapacitete države Srbije da delotvornije sprečava i suzbija nasilni ekstremizam i radikalizaciju koja vodi u terorizam (eng. Violent Extremism and Radicalization that Leads to Terrorism (VERLT)).

Ovaj projekat koji je sproveden u četiri pilot grada (Beograd, Novi Sad, Niš i Novi Pazar) imao je za rezultat jačanje svesti o rizicima od VERLT-a, kao i jačanje međusobnog poverenja između policije, lokalnih saveta za bezbednost, obrazovnih ustanova, socijalnih službi i aktera civilnog društva.

Ovakvi primeri nedvosmisleno pokazuju da je partnerstvo javnog i civilnog sektora u prevenciji ekstremizma i radikalizacije ne samo moguće, već i neophodno za menjanje kulturne matrice koja je jednim delom u znaku nasilja, kao i razvoj programa i P/SNE aktivnosti koji su prihvatljivi i prilagođeni potrebama određenih zajednica

9. DISKUSIJA

Diskusija je koncipirana tako da predstavi tematske celine koje prate rezultate istraživanja.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da na situaciju u Republici Srbiji, u svim sferama bitno utiče konstelacija odnosa na svetskom nivou, te se tako refleksija globalnih procesa sve brže i sve očiglednije prenosi na regionalni, nacionalni i lokalni nivo.

Na slične zaključke upućuju i nalazi istraživanja u svetu a u pojedinim studijama ističe se da je ta tendencija prisutna od 70-ih godina prošlog veka.

Neki autori (Held 1997) ističu da se u našem vremenu međuzavisnost svih aspekata modernog života produbljuje i ubrzava do neslućenih granica, a takve relacije društvenih odnosa čine da se svakodnevne aktivnosti nalaze pod uticajem događaja koji se zbivaju na drugoj strani sveta, a praksa i odluke lokalnih grupa i zajednica mogu da imaju značajan globalni odjek.

Neki teoretičari (Gidens 1998) primećuju da je globalizacija postala ključna tema u akademskoj literaturi, ali i u svakodnevnom govoru i da je reč o procesu koji ne utiče snažno samo na zajednicu, već i na lični aspekt svakog pojedinca.

Nalazi istraživanja ukazuju da mladi uviđaju (pre)prisutnost politike i politizaciju svih sfera – i javnog i privatnog – svakodnevnog života.

Takođe, primetno je naglašeno odsustvo želje za angažovanjem i participacijom u društvenom i političkom životu. Kao neke od razloga za „angažmansku apstinenciju” mladi u Republici Srbiji navode nepoverenje u političare i loše funkcionisanje institucija i mehanizama demokratskog društva.

Do, u velikoj meri podudarnih nalaza, došli su i pojedini autori (White *et al* 2000) koji nedostatak želje za društvenim angažmanom kod mladih vide u temeljnoj razočaranosti konvencionalnom politikom i funkcionisanjem institucija demokratskog sistema, pa se kao proizvod svih tih okolnosti javlja izuzetno visok stepen političkog cinizma.

Takođe, pojedini istraživači primećuju da nisu mladi ti koji su se udaljili od politike, već su političke institucije te koje su se distancirale (Coleman 2005).

Analiza rezultata istraživanja potvrđuje već dugo prisutnu tendenciju odlaska mladih čiji se razlozi vide kroz nestabilnost u svim sferama, egzistencijalnu i ekonomsku neizvesnost, konfuziju izazvanu turbulentnim karakterom (post) tranzicionog i/ili (post) konfliktnog ambijenta koji se iz javnog preliva u privatni sektor.

Takođe, rezultati istraživanja potvrđuju teoriju o ambivalentnom odnosu prema mladima koji se ogleda u činjenici da su istovremeno tretirani kao resurs, ali i problematična društvena kategorija.

Na slične zaključke upućuju i brojne studije. Tako pojedini autori (Suhomlinski 2013) ukazuju da se u opšteprihvaćenom javnom diskursu detinjstvo i mladost tretiraju (tek) kao priprema za život umesto da se shvate i prihvate kao autentičan i neponovljiv deo života.

Neki domaći autori podsećaju da je uloga mladih kroz istoriju oduvek bila ambivalentna, te su tako istovremeno predstavljali konstrukciju određene (aktuelno predominantne) ideologije, a sa druge strane bili konstruktori novih ideja (Čičkarić 2011).

Pojedine sociološke studije ukazuju na marginalizaciju, depolitizaciju i anomiju kao dominantne karakteristike položaja mladih u savremenom društvu (Svynarenko 2001; Adnanes 2000)

Za razumevanje fenomena globalne, patchwork ili nesigurne generacije pojedini autori (Beck & Beck Gernshneim 2009) predlažu uvođenje kosmopolitske perspektive u sociologiju omladine, smatrajući da bi se na taj način izbegle manjkavosti metodološkog nacionalizma koji ne može da odgovori na fundamentalne transformacije globalnog sveta postmodernog društva.

Rezultati ovog istraživanja upućuju na sveprisutnost savremenih informacionih tehnologija sa svim mogućim implikacijama i multipliciranim uticajima, na šta ukazuju brojne studije u svetu uviđajući da se zahvaljujući ekspanziji komunikacionih tehnologija sve odigrava neslućenom brzinom, brže i nepredvidivije i od najsmelijih futurističkih vizija, tako da izazovi kibernetičkog prostora nemaju svoj istorijski presedan (Kisindžer 2015).

Analiza podataka dobijenih u empirijskom istraživanju ukazala je da izvestan broj pripadnika mlade populacije u Republici Srbiji kao svojevrstan odgovor na umnožene i ubrzane izazove postmodernog društva vidi potrebu za mentalnom i fizičkom dekontaminacijom kroz nove oblike – ne uvek precizno artikulisanog – kreativnog bunta i savremenog aktivizma koji nije utemeljen na stereotipnim načelima, već na suštinski preoblikovanom modelu zasnovanom na principima individualnosti i usmeravanja kreativnih kapaciteta na efikasno rešavanje konkretnih problema uz fleksibilan pristup koji različitosti razume kao potencijal, a ne prepreku.

S tim u vezi, neke od svetskih studija (Coleman 2005) nalaze da je mladima u različitim društvenim sredinama zajedničko da imaju visok stepen participacije u neformalnoj, vaninstitucionalnoj i alternativnoj politici, dok domaći autori (Čičkarić 2011) ukazuju da se pragmatični obrt u shvatanju političke prakse najbolje perpetuiira kroz nove – alternativne i antiglobalističke pokrete koji predstavljaju paradigmu nove politike, a njihove aktivnosti karakteriše disperzivnost, dinamizam i upliv novih i svežih ideja.

Rezultati istraživanja ukazuju da najveći broj ispitanika percipira tendenciju povećane tolerancije na nasilje kojoj, uz već navedene činioce značajno doprinosi i senzacionalistički pristup u medijima.

Među ispitanicima preovlađuju stavovi da je fenomen nasilja teško (pojednostavljeno) objašnjiv, a još teže rešiv, budući da je proizvod konstelacije individualnih i socijalnih relacija i niza, ponekad teško uočljivih uticaja.

Ovi nalazi potvrđuju promišljanja pojedinih autora (Simeunović 2014) koji ukazuju da je nasilje, a pogotovo socijalno nasilje pogrešno objašnjavati isključivo varijablama koje pojašnjavaju interpersonalnu agresivnu interakciju i samu agresiju.

Tako se ispostavlja da samo pomak od interpersonalnog do makrosocijalnog nivoa posmatranja, može da omogući razlikovanje nasilja kao akta agresivnosti pojedinaca od nasilja kao vida društvene aktivnosti, a time i njihovo potpunije određenje.

Nalazi empirijskog istraživanja upućuju na zaključak da diskriminacija ne predstavlja ozbiljnu opasnost za savremeno srpsko društvo, ali izvesni jače izraženi animoziteti

i diskriminatorni stavovi (prema migrantima, Romima i pripadnicima LGBT populacije) ne bi smeli da se ignorišu.

Podaci iz nekih istraživanja (Secons 2015) po kojima bi se skoro četvrtina mladih u Republici Srbiji osećala loše ukoliko bi se u njihovo susedstvo doselila porodica azilantata, pokazuju da savremeno svetsko kretanje stanovništva doprinosi porastu nepoverenja prema pripadnicima drugih grupa, kao i utvrđivanju postojećih stereotipa.

U pojedinim studijama (Davydov 2015) navodi se da u slučajevima kada mladi ne mogu da ispolje nezadovoljstvo prema izvoru frustracije (nezaposlenost, porodični problemi, nemogućnost napredovanja u društvu...) svoje frustracije često preusmeravaju na nekog drugog, ranjivijeg, poput beskućnika ili migranta.

Rezultati istraživanja o agencijama, stepenu opasnosti i oblicima ekstremizma ukazuju na veliku nepodudarnost i variraju od minimiziranja problema, preko uviđanja problema za čije rešavanje društvo poseduje kapacitete do prepoznavanja problema koji je poprimio alarmantne razmere.

Takođe, nalazi istraživanja sugerišu da heterogena struktura mladih (teritorijalna, verska, socijalna, etnička) uslovljava i različitu percepciju potencijalne opasnosti od ekstremizacije. Tako, u poređenju sa ostalim učesnicima mladi iz Vojvodine i istočne Srbije, a zatim i iz centralne Srbije ekstremizam prepoznaju kao manju opasnost od mladih iz jugozapadne Srbije koji percipiraju permanentne tenzije i napetosti ali bez realnog rizika od eskaliranja u ozbiljan konflikt.

Rezultati istraživanja ukazuju da se u Raškoj oblasti ekstremizacija prepoznaje kao najveća opasnost, a kao neki od uzroka detektuju se nejednak i neusaglašen odnos prema svim oblicima ekstremizma i nedosledno sankcionisanje svih povreda fundamentalnih vrednosti zajednice.

Neka od prethodnih istraživanja (CeSID 2016) realizovanih na proporcionalnom stratifikovanom uzorku od 2600 mladih građana (od 15-30 godina starosti) iz Beograda, jugozapadne Srbije i Raškog upravnog okruga sugerišu da stavovi mladih u posmatranim oblastima ne izlaze iz okvira koji bi bili zabrinjavajući, ali da postoje oblasti na kojima bi trebalo raditi na preventivnim merama.

Nalazi istraživanja ukazuju da vulnerabilni mladi ljudi najčešće usvajaju ekstremističke narative utemeljene na ideološkoj osnovi, odnosno na prenatravanom favorizovanju sopstvene etničke i/ili religijske pripadnosti.

Studije od pre nekoliko godina (Vrugtman 2019) pokazuju da etnonacionalistički ekstremizam dobija na snazi i da se širi u regionu, dok pojedini istraživači (Kursani 2018) skreću pažnju da pojačani i učestali narativi verskog, krajnje desničarskog i nacionalističkog karaktera najviše pogađaju najranjiviju, mladu populaciju na Zapadnom Balkanu.

Pojedine publikacije – zasnovane na nalazima lokalnih i međunarodnih eksperata o identifikovanim trendovima i dinamici nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu, pored ostalog, ukazuju i na neujednačene krivično – pravne odgovore za povratnike sa bliskistočnih ratišta i iz Ukrajine.

Takođe, na vezu religioznosti, etnocentrizma i usvajanja narativa (nasilnog) ekstremizma upućuju autori brojnih studija (Altmeyer 2003; Turjačanin *et al* 2010).

Nalazi ovog istraživanja sugerišu da veliki broj mladih koji iskazuju privrženost verskoj i/ili nacionalnoj pripadnosti – i to podjednako u etnički i religijski homogenim

sredinama (zapadna i centralna Srbija), kao i u višenacionalnim i multikonfesionalnim zajednicama (Beograd, Vojvodina, Raška oblast) pripadnost naciji i/ili religiji vidi ne kao ometajući faktor, već kao dobar osnov i potencijal za toleranciju.

S tim u vezi neka istraživanja u svetu pokazuju (Abbas 2007; Githens Mazer 2008) da religijski faktor (u ovom slučaju reč je o islamskim vernicima, op.a.) i radikalizam nisu u neposrednoj vezi, a kao argument iznose mišljenje da je velika većina muslimana umerena u svojoj veri i pravi otklon od nasilnih manifestacija islama.

Uz to, pojedini autori ukazuju i na činjenicu da se sam islam odlikuje pluralizmom i raznolikostima (Demos 2006).

Analiza podataka dobijenih istraživanjem ukazuje na pojačanu ranjivost mladih u formativnom periodu kada adolescenti tragaju za identitetom, često se poistovećuju sa negativnim uzorima i antiherojima iskazujući često i neartikulirano buntovništvo i otpor prema autoritetima.

Sintagmom „dominacija romantizma” (Vygotsky 1984) autor je objedinio godine adolescenata i osobine koje ih odlikuju u tom uzrastu kao što su želja za dokazivanjem, potreba za autentičnošću i prevazilaženjem prepreka, a sve ovo podrazumeva potrebu mladih za avanturom i preuzimanjem rizika kao i potrebu za ispoljavanjem tzv. društvenog heroizma.

U tim godinama, kako Vygotsky navodi, javlja se otpor prema autoritetima koji se najčešće manifestuje kroz bunt uperen protiv onih koji ih obrazuju i vaspitavaju.

U tom periodu mladi žive „bez kočnica”, nekontrolisano srljaju i upadaju u situacije koje mogu da prerastu u priključivanje skupinama sumnjivih vrednosnih predznaka (Belikov 2012).

Nalazi empirijskog istraživanja ukazuju da se ne može izdvojiti samo jedan odlučujući faktor radikalizacije, već da je reč o međusobnom prožimanju kontekstualnih, odnosno psiholoških (traganje za identitetom, nesigurnost, frustracija, relativna depriviranost...) i socijalnih odrednica (neintegrisanost grupa, uloga socijalnih veza i mreža, političke krize i konflikti).

Na bitnu, često i presudnu ulogu nekih od navedenih pokretača ekstremizma, ukazuju mnogobrojne studije i istraživanja u svetu.

Tako (Tajfel 1979) autor u svojoj Teoriji socijalnog identiteta ističe da (mlada) osoba kroz favorizovanje svoje grupe jača samopoštovanje, Hogg (Hogg 2014) navodi da lična nesigurnost motiviše osobe da se poistovete sa društvenim grupama.

Neka istraživanja (Cantle 2001) koja su proučavala kontekst važnosti (ne)integrisanosti u zajednici, navode kao jedan od mogućih pokretača ekstremizma enklavizaciju, odnosno odvojenost i izolovano življenje od ostatka zajednice, dok pojedine studije skreću pažnju na značaj stambenog vida segregacije (Macey 2007).

Rezultati istraživanja su pokazali da pristup problemu prepoznavanja prisutnosti ekstremizma i radikalizacije mladih u Srbiji odlikuje disproporcija između javnog i civilnog sektora.

Dok je ovaj fenomen u formalnom sektoru minimiziran, pa samim tim i podrška kroz realizaciju programa izostaje, angažman-u većoj ili manjoj meri kontinuiran – organizacija civilnog društva – iniciran uviđanjem da je reč o krucijalnom problemu sa nezanemarljivim eskalacionim potencijalom, traje već više od dve decenije.

U mnogim svetskim publikacijama, naročito u našem veku (Alexander 2006; Civil Society Initiative 2001) ističu se značaj i uloga civilne sfere koja ima nezavisnost, sopstvenu etiku i institucije i čiji je krajnji cilj razvoj modela demokratskog društva koja više pažnje posvećuje solidarnosti i društvenim vrednostima.

Kao bitne komparativne prednosti civilnog sektora na svetskom ekonomskom forumu (World Economic Forum 2013) prepoznate su negovanje inovacija, sposobnost eksperimentisanja i bržeg kretanja (od vladinog sektora) što mu omogućava da bude zastupnik promena.

Rezultati empirijskog istraživanja ukazuju i na mnoštvo ograničavajućih okolnosti koje sužavaju prostor za delovanje kao što su simulacija demokratije, nesinhronizovani zakoni, devastirane institucije ali i donatorski prioriteti koji često (finansijska) sredstva usmeravaju prema svojim prioritetima a ne prema potrebama zajednice.

U civilnom sektoru kao jedan od najvećih ograničavajućih faktora ističu percepciju nevladinih organizacija u društvu i nepoverenje zajednice koje se manifestuje kroz oživljavanje i jačanje predrasuda i stereotipa.

I mnogi istraživači uloge i mesta civilne sfere u svetu ukazuju i na određene slabosti ovog sektora (Salamon 1993) koje se pre svega odnose na njegov ograničen fokus, zbog mnoštva grupa koje pojedinačno svaka za sebe, poseduju osnovne vrednosti.

U takvim okolnostima teško je postići konsenzus, što opet dovodi do opasnosti od pojave partikularizma, budući da se radi o mnoštvu pojedinačnih interesa.

Uz to, kao ograničavajući faktori često se navode tzv. teritorijalna posesivnost, nepostojanje sopstvenih materijalnih resursa, ali i amaterizam (Carothers 2004) što ozbiljno dovodi u pitanje kompetentnost kadrova, a samim tim i kvalitet realizacija programa i projekata.

Nalazi istraživanja sugerišu da je zajednički nastup formalnog i neformalnog sistema podrške u prevenciji ekstremizma i radikalizacije mladih u Srbiji moguć, pre svega na lokalnom nivou uz preduslov da se svi akteri udruže i kroz ravnopravan odnos i status traže lokalne odgovore na lokalne izazove, rizike i pretnje.

Rezultati istraživanja u svetu upućuju na slične zaključke (Ahmad 2016) jer organizacije civilnog društva mogu da pomognu u ostvarivanju društvenog potencijala kroz zajednički rad.

Neke publikacije s kraja prošlog veka (African Development Bank Report 1999) nagovestile su da na scenu stupa nova konstelacija međunarodne saradnje u kojoj će vlade, civilno društvo i privatni sektor nastupati zajedno za kolektivnu, globalnu dobrobit. Uloga civilne sfere pokazuje se tako još važnijom, budući da joj se pruža mogućnost i šansa da bude katalizator međusektorskih promena.

Anticipirani potvrđan odgovor (u teorijskom delu rada) na pitanje mogućnosti partnerstva države i organizacija civilnog društva u preveniranju i deradikalizaciji mladih u Srbiji potvrđuju i empirijski rezultati.

Neophodan preduslov pozitivnog ishoda moguć je ukoliko se implementiraju pozitivna globalna iskustva kao i model saradnje u RAN EDU mreži, stvori ambijent fleksibilnosti i tolerancije, a model partnerstva javnog i civilnog sektora bitno redizajnira i utemelji na ravnopravnosti i uvažavanju specifičnosti srpskog društva i heterogenosti mladih kao društvene kategorije.

Pored toga, veoma je važno preporučiti da se nastavnici, obrazovni praktičari i lideri zajednica uključe u pojedine stručne programe koji razvijaju pristupe u ovoj oblasti. Kao primer možemo navesti obuku pod nazivom „Lideri protiv netolerancije i nasilnog ekstremizma (LIVE)” koje sprovodi OEBS, Odeljenje za transnacionalne pretnje u regionu.

10. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE

Zaključci zasnovani na sagledavanju rezultata istraživanja u odnosu na opštu i posebne hipoteze si sledeći:

Opšta hipoteza:

Ne postoji adekvatna i sveobuhvatna sistemska prevencija radikalizacije mladih u postojećim politikama i programima koji su orijentisani prema mladima, što u okolnostima kada veliki broj mladih u Srbiji iskazuje nepoverenje prema institucijama i otuđenje od društvenih grupa, predstavlja pogodnu osnovu za razvoj radikalizacije.

Možemo da zaključimo da je opšta hipoteza potvrđena, budući da rezultati istraživanja ukazuju na potcenjivanje kapaciteta problema i nedovoljno prepoznavanje opasnosti, kao i na potpuno odsustvo preventivnih programa u javnim politikama koje su usmerene na populaciju mladih.

Analiza podataka upućuje i na veliki stepen skepse i nepoverenja mladih koji se odnose na funkcionisanje i rad institucija i kreatora javnih politika, kao i na preovlađujuću nezainteresovanost za bilo koji vid političke i društvene participacije.

Posebna hipoteza broj 1:

Heterogenost mladih (kulturalna, geografska, verska...) kao društvene kategorije zahteva posebno dizajnirane preventivne pristupe za pojavu radikalizacije u toj populaciji.

Ova hipoteza je potvrđena pošto su rezultati istraživanja pokazali da specifičnosti lokalnog i/ili regionalnog ambijenta, nacionalna struktura, religijska pripadnost, istorijski i aktuelni kontekst međusobnih odnosa u zajednici, kao i socioekonomski status u znatnoj meri određuju stepen ranjivosti, a samim tim i potrebu za osmišljavanjem različitih modela i pristupa u prevenciji ekstremizma.

Posebna hipoteza broj 2:

Nacionalne politike i programi zanemaruju ulogu i značaj obrazovanja za prevenciju radikalizacije, uprkos činjenici da je uspešno implementirano u set preventivnih mera mnogih država.

Ova hipoteza je potvrđena jer analiza svih strateških dokumenata na nacionalnom nivou koji su usmereni prema mladima pokazuje da je obrazovanje u setu preventivnih mera zanemareno ili potpuno izostavljeno, bez obzira što je njegov značaj potvrđen kroz konkretne rezultate u mnogim zemljama, pa i u najbližem okruženju, čak i u državama koje nisu obuhvaćene saradnjom u RAN mreži.

Posebna hipoteza broj 3:

Postojeće politike i programi nemaju adekvatan odgovor na dinamizam promena koje predstavljaju rizik za radikalizaciju, a sa kojima se suočava mlada populacija u Republici Srbiji.

Može da se zaključi da je ova hipoteza potvrđena, jer rezultati istraživanja pokazuju da se kompleksni globalni procesi ubrzano i snažno reflektuju na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou, a mladi – naročito u (post)formativnoj fazi su najpodložniji preplitanju uticaja sa raznih strana koji su dodatno usložnjeni sve većim uplivom sajber prostora u javnu i privatnu sferu, a postojeće politike i programi nemaju mehanizme i kapacitete za pravovremen i efikasan odgovor.

Posebna hipoteza broj 4:

Koordinacija između formalnog i neformalnog sistema podrške za prevenciju radikalizacije nije uspostavljena.

Ova hipoteza nije u potpunosti potvrđena. Rezultati istraživanja pokazuju da saradnja između javnog i civilnog sektora postoji, ali ne u dovoljnoj meri i na zadovoljavajućem nivou, i najčešće se dešava kroz učešće organizacija civilnog društva na konkursima ili putem zajedničkog učešća kada su institucije, odnosno organizacije iz oba sektora pozvane od strane međunarodnih organizacija i/ili donatora da participiraju u nekom od projekata. Prepreka za kvalitetniju saradnju je i različito shvatanje pojma i suštine saradnje, kao i činjenica da se u formalnom sistemu na inicijative koje dolaze iz civilnog sektora uglavnom ne gleda blagonaklono.

Posebna hipoteza broj 5:

Preporuke i rezultati istraživanja organizacija civilnog društva ne uvažavaju se u dovoljnoj meri.

Ova hipoteza je potvrđena jer je analiza podataka dobijenih istraživanjem pokazala da iako neke organizacije civilnog društva imaju dugogodišnje, čak i višedecenijsko iskustvo

u projektima prevencije ekstremizma i radikalizacije, kao i u aktivnostima usmerenim na promociju interkulturalnosti i nenasilnih modela komunikacije, na njihove preporuke na osnovu dobijenih rezultata gleda se rezervisano, Osnovni razlog za to je polaganje ekskluzivnog prava od strane formalnog sistema za (ne)bavljenje određenim temama i fenomenima.

10.1. MOGUĆNOST KREIRANJA BOLJEG AMBIJENTA I PREPORUKE ZA DELOTVORAN HOLISTIČKI NASTUP SVIH AKTERA U PREVENCIJI EKSTREMIZMA I RADIKALIZACIJE MLADIH U SRBIJI

Projektovane politike i programi koji su u Republici Srbiji usmereni na populaciju mladih u očiglednoj su disharmoniji sa praksom.

Ranija istraživanja (Azanjac *et al* 2014) ukazala su na manjkavosti strateških dokumenata koji su orijentisani prema mladima, kojima se zamera neuviđanje heterogenosti mladih kao društvene grupe, preusko i fragmentirano sagledavanje problema, kao i preambicioznost i odsustvo realnog pristupa prilikom konstruisanja strateških i specifičnih rešenja.

Heterogenost pripadnika mlade generacije, što je potvrđeno i rezultatima ovog istraživanja implicira različit položaj na skali vulnerabilnosti, odnosno rezilijentnosti (Walther *et al* 2009).

Iz tog razloga omladinske politike i programi (koji su međuresorna i međusektorska pitanja) podrazumevaju umreženost i holistički pristup formalnog sektora, organizacija civilnog društva (koje predstavljaju mlade ljude i/ili su projektima i programima usmerene na njih), mladih koji se ne smeju tretirati samo kao predmet i objekat, već kao aktivan subjekat i ključni partner u kreiranju politika i programa koji, imperativno, u set preventivnih mehanizama u budućnosti kao ravnopravne aktere moraju uključiti i porodicu i najbliže okruženje mladih.

Shodno formulisanom istraživačkom problemu, ovo istraživanje donosi nekoliko preporuka koje su orijentisane na unapređenje prakse, pristupa i sinergije aktera u programima prevencije i deradikalizacije mladih u Republici Srbiji.

Za dobro osmišljene i uspešno realizovane programe prevencije, ekstremizma i radikalizacije mladih u Srbiji, neophodan preduslov predstavlja stvaranje ambijenta fleksibilnog i tolerantnog društva u kojem će biti moguć kohezivan nastup svih aktera: javnog sektora, organizacija civilnog društva, pripadnika populacije mladih i njihovih porodica.

To najpre podrazumeva kvalitetnu interakciju lokalne zajednice i/ili države i organizacija civilnog društva, zasnovanu na načelima ravnopravnog partnerstva.

Neki primeri, prethodno već pominjani u ovom radu, ukazuju da saradnja utemeljena na principima Engesromovih teorija aktivnosti i ekspanzivnog učenja poseduje kapacitet da odgovori na izazove međuorganizacionog i međuprofesionalnog učenja koje se odnosi na usaglašavanje znanja i aktivnosti.

Kapaciteti primene ove teorije potvrđeni su kod nas i u inkluziji romske dece u obrazovni sistem, ali kompleksnost problema prevencije ekstremizma i brojnost i heterogenost aktera, zahtevaju proširenje i redizajniranje primenjivanih modela, kao i artikulaciju uloge i mesta svih subjekata, odnosno aktera.

Ukoliko se ekstremizacija mladih prepoznata kao zajednički problem od strane svih aktera, onda se kao objekat, na kojem subjekti kao odvojeni sistemi (javni sektor, civilni sektor, mladi i njihove porodice) saraduju sa ciljem postizanja željenog ishoda pojavljuje prevencija i deekstremizacija vulnerabilnih mladih osoba.

Specifičnost i dodatnu poteškoću, ali samim tim i veći izazov predstavlja uloga i pozicija mladih koji se ujedno pojavljuju kao objekti (cilj je osnaživanje njihovog rezilijentnog potencijala u odnosu na opasnost ekstremizma i radikalizacije) i kao subjekti (u kohezivnom partnerstvu sa ostalim subjektima deluju sa ciljem povećanja sopstvene otpornosti na ekstremističke narative i izazove).

Prilikom eventualne realizacije kohezivnog nastupa svih relevantnih aktera u P/SNE programima treba uzeti u obzir da veći broj učesnika u partnerstvu, pored toga što uvećava i poboljšava potencijale i resurse subjekata istovremeno i multiplicira složenost relacija među akterima, što neminovno proizvodi tenzije različitog intenziteta i frekvencije.

Zbog toga se kao faktor homogenizacije i korektiv neophodan za prevazilaženje heterogenosti među subjektima uvek mora naglašavati objedinjujući zajednički cilj – prevencija i deekstremizacija pripadnika mlade populacije.

Kada je reč o implementaciji programa P/SNE u obrazovni sistem u Republici Srbiji, kao neophodan prediktor opet se pojavljuje sinergijski nastup svih partnera, uz nekoliko bitnih preduslova:

- Redizajniranje odnosno suštinsko transformisanje postojećeg sistema obrazovanja, koje u potpunosti mora biti lišeno indoktrinacija
- Razvijanje i usavršavanje modela, odnosno sistema upućivanja između škola i civilnog sektora, koji je prethodno obrazložen u ovom radu
- Odustajanje od isključivo predavačkog modela nastave, stvaranje ambijenta za osnaživanje i podsticanje kritičkog mišljenja, praćenje dinamizma promena i prepoznavanja istinskih, nenametnutih i autentičnih potreba mladih
- Artikulisanje svih uočenih problema, podsticanje otvorenog dijaloga o svim prepoznatim, ali i od strane mladih sugerisanim pitanjima i problemima
- Nepotcenjivanje kapaciteta i manifestacija svih vidova violentnosti
- Primena Unesco „Vodiča za nastavnike” i ostalih relevantnih publikacija uz (ukoliko postoji potreba) prilagođavanje nacionalnim, regionalnim i lokalnim specifičnostima
- Izrada priručnika za nastavnike i obuka prosvetnih radnika sa temama interkulturalizma i tolerancije, posledicama diskriminacije i komunikacije zasnovane na nasilnim metodama
- Međusektorska saradnja sa drugim socijalnim partnerima (socijalni i zdravstveni radnici, omladinski radnici itd.) i partnerstvo između škole i zajednice

Jedna od preporuka ovog istraživanja odnosi se na potrebu redefinisanja uloge i značaja civilnog društva u Republici Srbiji, koje, kao što je već naglašeno predstavlja neku vrstu društvenog korektiva. Izazovi globalizacije koji se, naravno, reflektuju i na srpsko

društvo, donose novu dinamiku društvenog diskursa čiji je rezultat kompleksniji sveukupni ambijent.

U takvoj konstelaciji odnosa, harmonizacija nastupa javnog i civilnog sektora predstavlja neophodan prediktor osnaživanja kapaciteta za suočavanje sa problemima.

Da bi organizacije civilnog društva u Republici Srbiji (pa i one koje su prioritarno orijentisane na prevenciju ekstremizma) postale strateški partneri, neophodno je da država, na svim nivoima, pruži punu podršku promeni preovlađujuće (uglavnom negativne ili u boljoj varijanti uzdržano – skeptične) percepcije civilnog sektora, kao i precizno definisanje eventualne saadnje i raspodele odgovornosti između organizacija civilnog društva i relevantnih javnih institucija.

Preporuke koje se odnose na potencijalnu implementaciju deradikalizacijskih programa utemeljene su na analizi efekata rada sa malim grupama u penitencijarnim uslovima, iskustvima penologa (vaspitača, defektologa, specijalnih pedagoga i psihoterapeuta) i sada deradikalizovanih pojedinaca.

Dragocenu okolnost za istraživanje predstavlja činjenica da su penolozi celu profesionalnu karijeru proveli u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija, te su tako imali i iskustva u radu sa osuđenima čija su krivična dela po svom karakteru i suštini bliska ekstremizmu, a bivši osuđenici bili su u prilici da sa (i više od) dvodecenijske distance sagledaju genezu devijantnosti, i sve faze u procesu resocijalizacije, do potpune reintegracije u društvo.

U prethodnim poglavljima videli smo da je deradikalizacija kao koncept zasnovana na ideji da se transformacija ponašanja može dogoditi kroz reformu misli i manifestuje se u kognitivnoj sferi, koja dovodi do toga da se radikalizovani subjekt odrekne nasilja a zatim u punom obimu reintegriše u društvo (Schmid 2013; Cragin 2013).

Sušтина pristupa u radu sa malim grupama osuđenika kroz kombinovanje tehnika transakcione analize, direktivnog savetovanja, nedirektivne diskusije, psihodrame i sekcije kao terapijske grupe bila je fokusirana upravo na reformu misli sa ciljem restrukturacije ličnosti, pozitivne orijentacije i osnaživanja resocijalizacijskih potencijala.

Sagledavanje publikovanih iskustava penologa u radu sa malim grupama, prikazi slučajeva i intervjui sa penolozima, kao i analiza podataka iz diskusije sa fokus grupom deradikalizovanih ukazuju na opravdanost preporuke da kreatori eventualnih deradikalizacijskih programa konsultuju ove primere koji su i u uslovima deprivacije pružali pomoć i predstavljali podršku sazrevanju ličnosti osuđenika, kroz primenjene principe aktivnog samomenjanja, pomažućeg i samopomažućeg odnosa i rezultirali kvalitetnom promenom u kognitivnoj sferi.

Dodatni i najupečatljiviji argument u smislu podrške ovoj preporuci predstavlja činjenica da su upravo intervjuisani penolozi i sagovornici iz fokus grupe deradikalizovanih, bez izuzetka, bili najveći zagovornici ideje da se prevencija ekstremizma implementira u obrazovni sistem u Republici Srbiji.

10.2. OGRANIČENJA ISTRAŽIVANJA

Ono što se u fazi formulisanja problema i predmeta istraživanja činilo kao inicijalna prednost i dodatni impuls istraživačkom prostoru, kroz obe etape – teorijsku i empirijsku – ispostavilo se u velikoj meri kao ograničavajući faktor.

Reč je, naravno, o oskudnom broju dosadašnjih istraživanja koja (ni)su za temu imali prevenciju i deradikalizaciju mladih u Srbiji, kao i o neprepoznavanju ovog problema od strane kreatora javnih politika.

Ovo ograničenje najočiglednije se ispoljavalo prilikom pokušaja komparacije strateških dokumenata na globalnom, nadnacionalnom i regionalnom nivou sa postojećim predmetnim strategijama u Republici Srbiji.

Isti problem se manifestovao prilikom pregleda literature, publikacija i istraživanja i pokušaja komparacije iskustava i rezultata istraživanja.

Naredno ograničenje uzrokovano je pandemijom korona virusa koja se vremenski poklopila sa prvobitno planiranim početkom terenskog istraživanja.

Uz napomenu da je i autorka bila u dva navrata pozitivna, sa naknadnim i produženim posledicama, potrebno je napomenuti da je vremensko pomeranje, odnosno odlaganje početka empirijskog istraživanja izazvalo i čitav niz dodatnih i nepredviđenih teškoća.

Naime, tokom istraživačkog vakuma, jedan broj prvobitno predviđenih učesnika u diskusijama fokus grupa nije se više uklapao u uzrasnu kategoriju, tj. posta(ja)li su stariji od 25 godina, što je predstavljalo gornji limit za starosnu grupu od 20-25 godina.

Pored toga došlo je do bitnog disbalansa u pogledu uzrasta ispitanika jer su inicijalno predviđeni najmlađi ispitanici (iz grupe 15-17 godina) u međuvremenu postali mahom punoletni što je dovelo do bitnog poremećaja uzrasne ravnoteže i reprezentativnosti uzorka u celosti.

Ova pomeranja reflektovala su se i na sastav svih fokus grupa, a sem toga iz individualnih razloga (odlazak u inostranstvo, odustajanje bez navođenja razloga, postavljanje novih zahteva za učešće u radu fokus grupa...) znatno je redukovan broj učesnika i bitno narušena struktura sveukupnog uzorka.

Zbog toga je trebalo ponovo oformiti sastav grupa, što je usled svega navedenog potrajalo neplanirano dugo, vodeći pri tome računa da se zadovolje svi neophodni kriterijumi.

Dodatno ograničenje predstavljala je okolnost da se ispitanici iz pojedinih fokus grupa prethodno nisu poznavali ili su prethodno komunicirali isključivo putem društvenih mreža.

Iz tog razloga trebalo je organizovati neku vrstu neformalnog pred druženja sa ciljem relaksiranja unutargrupne atmosfere, kako bi se omogućila kvalitetna realizacija diskusije.

Izvesna ograničenja pojavila su se i prilikom realizacije intervjua. Jedan od predviđenih sagovornika je u međuvremenu preminuo, dok je, uz svu iskazanu želju i

spremnost – jednoj ispitanici zdravstveno stanje pogoršano do te mere da učešće u intervjuu više nije bilo moguće.

Pored toga, kada su upoznati sa ciljem i temom istraživanja, neki od intervjuisanih sagovornika iz civilnog sektora, svoje učešće su uslovljavali neučešćem tzv. gongo i pongo organizacija civilnog društva, jer se „ne mogu trpati u isti koš sa njima”.

Posle autorkinog stava da ona ne može i ne želi biti arbitar u proceni autentičnosti organizacija, a uz to bi takav potez značio diskriminaciju apriori, ovaj problem je premošćen uviđanjem da će rezultati biti objektivno prezentovani na osnovu analize podataka dobijenih od sagovornika.

U dva navrata intervju sa ispitanicima iz javnog sektora „zapeo” je kod razgovora o esencijalnoj temi istraživanja – opasnosti od ekstremizacije mladih u Srbiji, što je moglo da dovede i do odustajanja od učešća u intervjuu. Sagovornici su bili skeptični prema „namerama istraživača” uz tvrdnju da je „tema veštačka, a problem nepostojeći”. I ova situacija prebrođena je na sličan način kao prethodna.

Uz sva navedena ograničenja, ovo istraživanje je realizovano i može da pruži pogodnu osnovu budućim istraživačima koji će se baviti prevencijom ekstremizma i da utiče na sve relevantne aktere u omladinskim politikama u pravcu kohezivnog nastupa, otvorene, precizno definisane i ravnopravne saradnje na planu implementacije programa prevencije i deradikalizacije u socijalne i obrazovne politike u Republici Srbiji.

LITERATURA

- **Abuza, Z.** (2009). The disengagement and rehabilitation of Jemaah Islamiyah detainees in Southeast Asia: A preliminary assessment. In: Horgan, J. & Bjørge, T., *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*, Routledge, New York, pp. 193-211.
- **Abbas, S.** (2007). *Islamic Political Radicalism, A European Perspective: Aggression and Violent Behaviour*, Edinburg University Press, Edinburg.
- **Action Plan to Combat Organized Crime** (1997). Dostupno na: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/367cd9fb-841b-41c9-a6d69f12c8aed4f7/language-en> (Pristupljeno: 15.10.2019.)
- **Adnanes, M.** (2000). Social Upheavals, Anomie and Coping Bulgarian Youth in the Nineties, In: Mitev, P.E. (ed.) *Balkan Youth and Perception of the Other*, Sofia: LIK.
- **Adler, A.** (2012). *Poznavanje čoveka*, Dereta, Beograd.
- **Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. & Sanford, R. N.** in collaboration with **Aron, B., Levinson, M. H. & and Morrow, W.** (1950). The *Authoritarian Personality*, Studies in Prejudice, ed. Horkheimer, M. & Flowerman, S. H., Harper & Brothers, New York, pp. 767–771.
- **African Development Bank Report** (1999). Dostupno na: <https://www.afdb.org/en/documents/document/african-development-report-1999-8782> (Pristupljeno 14.02.2022.)
- **A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy: Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe** (2016). Dostupno na: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eugs_review_web_0.pdf (Pristupljeno: 15.11.2022.)
- **Ahmad, R.** (2016). *Supplementary Role of Civil Society in Governance: An Analysis*, International Journal of Arts, Humanities and Management Studies Vol.2, No.6, pp. 1-11.
- **Akcioni plan za Poglavlje 24 – pravda, sloboda i bezbednost** (2016). Dostupno na: <https://media.cpes.org.rs/2020/09/Akcioni-plan-PG-24.pdf> (Pristupljeno 22.04.2022.)
- **Akcioni plan za sprovođenje Nacionalne strategije za mlade 2018-2020. godine.** Dostupno na: <https://www.mos.gov.rs/storage/2021/02/za-sprovođenje-nacionalne-strategije-za-mlade-2018-2020.pdf> (Pristupljeno 11.02.2020.)
- **Akcioni plan za sprovođenje Strategije prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za 2019. i 2020. godinu.** (Službeni glasnik RS, br.50/2019-42)
- **Akcioni plan za period od 2023. do 2025. godine za sprovođenje Strategije za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine,** (Službeni glasnik RS, br.57/2023)

- **Akcioni plan za period od 2021. do 2023. godine za sprovođenje Strategije o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. godine**, ("Sl. glasnik RS", br.89/2021)
- **Akcioni plan za sprovođenje Strategije za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2020. do 2022. godine**, ("Sl. glasnik RS", br.14/2022.)
- **Akcioni plan za sprovođenje Strategije za za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2022. do 2024. godine**, ("Sl. glasnik RS", br.40/2022)
- **Al-Lami, M.** (2009). *Studies of Radicalisation: State of the Field Report*, Politics and International Relations.
- **Alexander, J.** (2006). *The Civil Sphere*, Oxford University Press, USA.
- **Alexander, Y. & Alexander D.C.** (2002). *Terrorism and Business: The Impact of September 11, 2001*, Martinus Nijhoff, New York.
- **Altemeyer, B.** (2003). *Why do religious fundamentalists tend to be prejudiced?* International Journal for the Psychology of Religion, Vol.13, pp. 17–28.
- **Annan, K.** (2003). *In the Name of Counter – Terrorism: Human Rights Abuses Worldwide A Human Rights Watch Briefing Paper for the 59th Session of the United Nations Commission on Human Rights*. Dostupno na: <https://studylib.net/doc/12909862/> (Pristupljeno: 15.10.2022.)
- **Antifa, B. S.** (2012). *Molodezhnyi ekstremizm v Rossii (Youth extremism in Russia)*, Publ. Algoritm, Moscow.
- **Awan, A. N.** (2016). *Negative Youth Engagement: Involvement in Radicalism and Extremism*. In: Youth civic engagement, World Youth Report, Published by the Unated Nations, New York.
- **Awan, A. N.** (2007). *Virtual Jihadist Media*, European Journal of Cultural Studies, Vol.10, No.3, pp. 389-408.
- **Azanjac, T., Bradić, D., Krivokapić, Đ., Spoerri, M. & Stojić, T.** (2014). *Youth and Public Policy in Serbia*, A publication of Youth Policy Press, Berlin.
- **Bakker, E.** (2006). *Jihadi terrorists in Europe: Their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad – An exploratory study*, The Hague: Clingendael Security and Conflict Programme.
- **Bartlett, J., Birdwell, J., King, M.** (2010). *The Edge of Violence. A radical approach to extremism*. Dostupno na: [https://www.Bartlett et al \(2010\).co.uk](https://www.Bartlett et al (2010).co.uk). (Pristupljeno: 11.02.2022.)
- **Bauchberger, I.** (2012). *Kritičko mišljenje – Priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja*, Udruga za razvoj visokog školstva Universitas, Rijeka. Dostupno na: <https://www.researchgate.net/publication/292996183> (Pristupljeno: 13.10.2019.)
- **Beck, U. & Beck-Gernsheim, E.** (2009). *Global Generations and the Trap of Methodological Nationalism For a Cosmopolitan Turn in the Sociology of Youth and Generation*, European Sociological Review, Vol.25, No.1, pp. 25–36.

- **Bek, U.** (2001). Rizično društvo, U susret novoj moderni, U: *Sociologija*, Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Beograd i Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, Beograd.
- **Bezbednost mladih – smanjenje rizika kroz podizanje svesti – nalazi iz istraživanja i preporuke** (2023). Istraživanje CeSid, Beograd.
- **Bezbednost za različitost: najvažniji bezbednosni rizici sa kojima se suočavaju mladi u multietničkim sredinama, Subotica/ Novi Pazar/ Bujanovac** (2022), Uporedni prikaz najvažnijih nalaza, Istraživanje CeSid, Beograd.
- **Bezbednost za različitost: najvažniji bezbednosni rizici sa kojima se suočavaju mladi u multietničkim sredinama, Subotica** (2022), Uporedni prikaz najvažnijih nalaza, Istraživanje CeSid, Beograd.
- **Bezbednost za različitost: najvažniji bezbednosni rizici sa kojima se suočavaju mladi u multietničkim sredinama, Novi Pazar** (2022), Uporedni prikaz najvažnijih nalaza, Istraživanje CeSid, Beograd.
- **Bezbednost za različitost: najvažniji bezbednosni rizici sa kojima se suočavaju mladi u multietničkim sredinama, Bujanovac** (2022), Uporedni prikaz najvažnijih nalaza, Istraživanje CeSid, Beograd.
- **Biswas, T., Mazumdar, A. & Siegel, W.** (2006). *Bouncing universes in string – inspired gravity*. Journal of Cosmology and Astroparticle Physics, Volume 2006(03). Dostupno na: <https://doi.org/10.1088/1475-7516/2006/03/009> (Pristupljeno: 20.12.2022.)
- **Bjørge, T.** (2011). *Dreams and Disillusionment: Engagement in and Disengagement from Militant Extremist Groups*, Crime, Law and Social Change, Vol.55, No.4, pp. 277-285.
- **Blackwood, L, Hopkins, N & Reicher, S.** (2016). *From theorizing radicalization to surveillance practices: Muslims in the cross hairs of scrutiny*, Political Psychology, Vol.37, No.5, pp. 597-612.
- **Blomberg, F.** (2014). *The Bright & Dark Sides of Civil Society Democratic Consolidation and Regime Hybridity in Divided Societies*, European University Viadrina in Frankfurt (Oder), Frankfurt.
- **Bodrožić, I.** (2016). *Terorizam kao krivično delo u dokumentima međunarodnih organizacija*, Kriminalističko – policijska akademija, Beograd, str. 203-217.
- **Borum, R.** (2004). *Psychology of Terrorism*, Mental Health Law & Policy Faculty Publications, Paper No.571.
- **Borum, R.** (2011). *Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Models and Empirical Research*, Journal of Strategic Security, Vol.4, pp. 37-6.
- **Bouhana, N., & Wikström, P. O.** (2008). *Theorizing terrorism: Terrorism as moral action*, UCL Jill Dando Institute of Security and Crime Science, A scoping study, London.
- **Božić, M.** (2003). *Iskustva u radu sa malim grupama u KPZ za maloletnike*, Penološki praktikum, Valjevo.

- **Brzezinski, Z.** (1998). *The Grand chessboard – American primacy and its Geostrategic imperatives*, Bask Books, New York.
- **Brown, D.L. & Kalegaonkar, A.** (1999). *Addressing Civil Society's Challenges: Support Organizations as Emerging Institutions*, IDR Reports, Volume 15, Number 2.
- **Buchberger, I.** (2012). *Kritičko mišljenje: priručnik kritičkog mišljenja, slušanja, čitanja i pisanja*, Rijeka: Udruga za razvoj visokoga školstva Universitas.
- **Bujak, S. J., Kisić, I., Barišić, S. & Đukanović, P.** (2019). *Za zajednice otporne na radikalizaciju i nasilni ekstremizam*, Priručnik za profesionalne u oblasti obrazovanja, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica.
- **Buijs, F. J., Demant, F. & Hamdy, A.** (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- **Burgess, R. L., & Akers, R. L.** (1966). *A Differential Association-reinforcement Theory of Criminal Behavior*, Social Problems, Vol.14. No.2, pp. 128–147.
- **Cantle, T.** (2001). *Community cohesion*, Home Office, London.
- **Carothers, T.** (2004). *Critical Mission: Essays on Democracy Promotion*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC.
- **Centar za slobodne izbore i demokratiju (CeSID)** (2016). *Istraživanje o pokretačima radikalizma i nasilnog ekstremizma među mladima u Srbiji*, CeSID i UNDP, Beograd.
- **Chayes, S.** (2016). *Thieves of State: Why Corruption Threatens Global Security*, W. W. Norton Company, New York.
- **Chowdhury F, N. & Hearne, E.** (2008). *Beyond terrorism: Deradicalization and disengagement from violent extremism*, International Peace Institute, United Nations Plaza, New York. Dostupno na: <http://www.ipinst.org/wpcontent/uploads/publications/beter.pdf> (Pristupljeno:13.10.2019.)
- **Christmann, K.** (2012). *Preventing Religious Radicalisation and Violent Extremism: A Systematic Review of the Research Evidence*, Research Report, Youth Justice Board.
- **Civil Society Initiative** (2001). *Strategic Alliances the Role of Civil Society in Health*. Dostupno na: <https://www.scribd.com/document/101999487/Alliances-En> (Pristupljeno: 14.04.2022.)
- **Clubb, G.** (2014). *From Terrorists to Peacekeepers: The IRA's disengagement and the role of community networks*, Studies in Conflict & Terrorism, Vol.37, No.10, pp. 842–861.
- **Civil Society Initiative, External Relations and Governing Bodies** (2001). Dostupno na: <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/279937/CSI-2001-DP1-eng.pdf?sequence=1> (Pristupljeno: 14.04.2022.)
- **Crenshaw, M.** (1981). *The causes of terrorism*. Comparative Politics, Vol.13, No.4, pp. 379-399.
- **Cochrane, R. & Billing, M.** (1983). *Youth and Politics*, Youth and Policy, Vol.2, No.1, pp. 31-34.

- **Cohen, A. K.** (1997). An Elaboration of Anomie Theory, in: Passas, N., Agnew, R., (ed.), *The Future of Anomie Theory*, Northeastern University Press, Boston.
- **Cohen, A.K.** (1965). *The Sociology of the Deviant Act: Anomie Theory and Beyond*, American Sociological Review, Vol.30, pp. 5-14.
- **Coleman, S.** (2005). *Remixing Citizenship – Democracy and Young People's use of the Internet: Research Report*, The Carnegie United Kingdom Trust, Young People Initiative. Dostupno na: <http://www.carnegie-youth.org.uk> (Pristupljeno: 13.10.2020.)
- **Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Preventing Radicalization to Terrorism and Violent Extremism – Strengthening the EU Response** (2014). Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52013DC0941> (Pristupljeno: 15.07.2021.)
- **Conclusions and Plan of Action of the Extraordinary European Council** (2001). Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/media/20972/140en.pdf> (Pristupljeno: 15.07.2021.)
- **Convention on Offences and Certain Other Acts Committed on Board Aircraft** (1963). Dostupno na: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv1-english.pdf> (Pristupljeno: 15.07.2021.)
- **Convention on Offences and Certain Other Acts Committed On Board Aircraft** (1963). Dostupno na: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/conv1-english.pdf> (Pristupljeno: 15.07.2021.)
- **Cook, A. N., Hart, S. D., & Kropp, P. R.** (2013). *Multi-Level Guidelines for the assessment and management of group-based violence* Mental Health, Law, & Policy Institute, Simon Fraser University, Burnaby, Canada.
- **Costello E. J. & Angold A.** (1995). Developmental epidemiology. In: Cicchetti D. & Cohen D., *Developmental Psychopathology*, John Wiley & Sons, New York, Vol.1., pp. 23-56.
- **Cragin, K. R.** (2013). *Resisting Violent Extremism: A Conceptual Model for Non – Radicalization*, Journal Terrorism and Political Violence, Vol. 26, No.2, pp. 337-353.
- **Čekerevac, A., Lakićević, M. & Perišić, N.** (2015). *Reforma politika obrazovanja i socijalnog uključivanja u procesu evropskih integracija kao pretpostavke socijalnog razvoja Srbije*. Zbornik radova Politički identitet Srbije u globalnom i nacionalnom kontekstu, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 331-348.
- **Čičkarić, L.** (2011). *Globalne promene – lokalne transformacije: Identitet mladih u rizičnom društvu*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- **Dalgaard-Nielsen, A.** (2010). *Violent radicalization in Europe: What we know and what we do not know*, Studies in conflict & terrorism, Vol.33, No.9, pp. 797-814.
- **Davies, L.** (2009). *Educating against extremism: towards a critical politicisation of young people*. *International Review of Education*, Vol.55, No.2–3, pp. 183–203.
- **Davies, L. & Limbada Z.** (2019). *Education and radicalisation prevention: Different ways governments can support schools and teachers in preventing/countering violent*

extremism, Ex Post Paper, Product of the RAN Centre of Excellence and the RAN EDU Working Group. Dostupno na: <https://ec.europa.eu.ran> (Pristupljeno: 15.09.2019)

- **Davydov, D.G.** (2015). *The Causes of Youth Extremism and Ways to Prevent it in the Educational Environment*, Russian Education & Society, Vol. 57., No.3, pp. 146-162.
- **Directive on Combating Terrorism** (2017). Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32017L0541> (Pristupljeno: 15.07.2021.)
- **Division for Social Policy and Development.** *Creating an Inclusive Society: Practical strategies to promote social integration*, Habitat, New York.
- **Declaration on Combating Terrorism** (2004). Dostupno na: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/79637.pdf (Pristupljeno: 15.09.2019.)
- **Della Porta, D. & LaFree, G.** (2012). *Guest Editorial: Processes of Radicalization and De – Radicalization*, International Journal of Conflict and Violence, Vol. 6, No.1, pp. 4–10.
- **Demant, F. & De Graaf, B.** (2010). *How to Counter Radical Narratives: Dutch Deradicalization Policy in the Case of Moluccan and Islamic Radicals*, Studies in Conflict & Terrorism, Vol.33, No. 5, pp. 408-428.
- **Doosje, B., Moghaddam, F., Kruglanski, A., Wolf, A, Mann, L. & Feddes A.** (2016). *Terrorism, radicalization and de-radicalization*, Current Opinion in Psychology, Vol.11, pp. 79–84.
- **Duckitt, J. & Sibley, C.G.** (2010). *Personality, ideology, prejudice and politics: A dual process motivational model*, Journal of Personality, Vol.78, No.6, pp.1861-1894.
- **Dugin, A.** (2004). *Osnovi geopolitike*, Knjiga 1, Zrenjanin, Ekopres.
- **Dugin, A.** (2004). *Osnovi geopolitike*, Knjiga 2, Zrenjanin, Ekopres.
- **Dušanić, S.** (2007). *Psihološka istraživanja religioznosti*, Filozofski fakultet, Banja Luka.
- **Dušanić, S.** (2020). *Mladi & ekstremizam*, Perpetum mobile – Institut za razvoj mladih i zajednice, Banja Luka.
- **Džonston, D.** (2005). *Krug u tami: sećanje na jedno osmatranje sveta*, Informatika, Beograd.
- **Đorić, M.** (2020). *Priručnik za prepoznavanje, prevenciju i suzbijanje radikalizacije i nasilnog ekstremizma kod učenika*, Nacionalni operativni tim, Podgorica.
- **Edwards, A.** (2007). *Relational Agency in Professional Practice: A CHAT Analysis*, Actio: An International Journal of Human Activity Theory, No. 1, pp. 1-17.
- **Elshimi, M.** (2015). *De-Radicalisation Interventions as Technologies of the Self: A Foucauldian Analysis*, Critical Studies on Terrorism, Vol. 8, No.1, pp. 110-129.
- **Engestrom, Y.** (2000). *Activity Theory as a Framework for Analyzing and Redesigning Work*, Ergonomics 43 (7): 960–974.

- **Engestrom, Y.** (1993). Developmental Studies of Work as a Testbench of Activity Theory: The Case of Primary Care Medical Practice. In S. Chaiklin, and J. Lave (Eds.), *Understanding practice: Perspectives on activity and context*, New York: Cambridge University Press, pp. 64–103.
- **Engestrom, Y.** (2008). *Weaving the Tecxture of School Change*, Journal of Educational Change 9 (4): 379-383.
- **Engestrom, Y.** (2001). *Expansive Learning at Work: Towards an Activity-Theoretical Reconceptualisation*, Journal of Education and Work 14 (1): 133-156.
- **Engestrom, Y. & Kerosuo, H.** (2007). *From Workplace Learning to Interorganizational Learning and Back: The Contribution of Activity Theory*, Juornal of Workplace Learning 19 (6), pp. 336-342.
- **Erikson, E. H.** (1996). *Identity, Youth, and Crisis*, Norton Company, New York.
- **European Convention on the Suppression of Terrorism** (1977). Dostupno na: <https://rm.coe.int/16800771b2> (Pristupljeno: 15.10.2019.)
- **European Commision** (2016). *Addressing Terrorism, European Research in Social Science and the Humanities in Support to Policies for Inclusion and Security*, A Policy Review, Bruxells, pp. 20-21.
- **European Counter Terrorism Centre (ECTC)** (2015). Dostupno na: <https://www.europol.europa.eu/about-europol/european-counter-terrorism-centre-ectc> (Pristupljeno: 15.05.2022.)
- **European Security Strategy: A Secure Europe in a Better World** (2003). Dostupno na: <https://www.consilium.europa.eu/media/30823/qc7809568enc.pdf> (Pristupljeno: 15.05.2022.)
- **EU Security Union Strategy** (2020). Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1379 (Pristupljeno: 15.05.2022.)
- **Fein, S., & Spencer, S. J.** (1997). *Prejudice as Self-Image Maintenance: Affirming the Self through Derogating Others*. Journal of Personality & Social Psychology, Vol.73, pp.31-44.
- **Filozofija (1973).** *Enciklopedijski leksikon*, Interpres, Beograd.
- **Fioramonti, L. & Heinrich, V.F** (2007). *How Civil Society Influences Policy: A Comparative Analysis of the CIVICUS Civil Society Index in Post-Communist Europe*, Research Report commissioned by: Research and Policy in Development (RAPID) Overseas Development Institute (ODI), Washington, DC.
- **Fuzaro, D.** (2016). *Evropa ne postoji*, Dosije studio, Beograd.
- **Gannor, B.** (2001). *The Counter – Terrorism Puzzle: A Guide for Decision Makers*, Transaction Publishers and Interdisciplinary Center (IDC) Herzliya, New Brunswick.
- **Geerstner, H. R.** (2003). *Rethinking thinking about higher – level thinking*, Teaching Sociology, Vol.31, No.1, p.14.

- **Ginkel, B.** (2011). *Incitement to Terrorism: A Matter of Prevention or Repression?* Terrorism and Counter-Terrorism Studies, International Centre for Counter-Terrorism, The Hague, Vol.2, No.6.
- **Githens – Mazer, J.** (2008). *Islamic Radicalization among North Africans in Britain*, British Journal of Politics and International Relations, Vol.10, No.4, pp. 550-70.
- **Gidens, E.** (2000). *Odbegli svet: kako globalizacija preoblikuje naše živote*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
- **Gidens, E.** (1998). *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd.
- **Gill, P.** (2008). *Suicide Bomber Pathways Among Islamic Militants*, Policing, Vol.4, No.2, pp. 412–422.
- **Gradanske inicijative 2014.** Dostupno na: <https://www.gradjanske.org/matrice-za-pracenje-podsticajnog-okruzenja-za-razvoj-civilnog-drustva-izvestaj-za-srbiju-2014/> (Pristupljeno: 14.09.2024.)
- **Graeff, E.** (2016). Youth Digital Activism. In: *Youth civic engagement*, World Youth Report, Published by the United Nations, New York.
- **Gramsci, A.** (1971). *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, International Publishers.
- **Gromov, D.V.** (2007). *Molodezh': konstruirovanie ekstremal'nosti*, Moscow.
- **Habermas, J.** (1992.) Further reflections on the public sphere. In: Calhoun Craig (ed.) *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 421–461.
- **Halsted, J. M., & Taylor, J.** (1996). *Values in education and education in values*, Falmer Press, London.
- **Hart, S. D., Cook, A. N., Pressman, D. E., Strang, S., & Lim, Y. L.** (2017). *A concurrent evaluation of threat assessment tools for the individual assessment of terrorism*, Waterloo, Ontario: Canadian Network for Research on Terrorism, Security, and Society.
- **Havelka, N.** (2000). *Psihološke osnove grupnog rada*, Naučna knjiga, Beograd.
- **Hegel, G.W.F.** (1931). *Jenaer Realphilosophie: Vorlesungsmanuskripte zur Philosophie der Natur und des Geistes von 1805-1806*, Meiner, Leipzig.
- **Hejvud, E.** (2004). *Politika*, Clio, Beograd.
- **Held, D.** (1997). *Demokratija i globalni poredak*, Filip Višnjić, Beograd.
- **Hendrickson, J. S.** (2014). *Counter-radicalization: Combatting Terrorism at the Core – a Study of the Motivations and Inspirational Leaders behind Radicalization to Violent Extremism and the Programs Designed to Combat them*, Johns Hopkins University, Baltimore, Maryland.
- **Herbst, P.** (2003). *Talking Terrorism: A Dictionary of the Loaded Language of Political Violence*, CT & London: Greenwood, Westport. 2003.

- **Hirschi, T.** (1969). *Causes of Delinquency*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.
- **Hirschi, T.** (2008). A control theory of delinquency. In: R. Heiner (Ed.), *Deviance across cultures*, Oxford University Press, pp. 32–40.
- **Hogg, M. A., & Adelman, J.** (2013). Uncertainty-identity theory: Extreme groups, radical behavior, and authoritarian leadership. *Journal of Social Issues*, Vol. 69, pp. 436–454.
- **Hogg M. A., Meehan C. & Farquharson J.** (2010). The solace of radicalism: Self-uncertainty and group identification in the face of threat. *Journal of Experimental Social Psychology*, Vol. 46, pp. 1061–1066.
- **Home Office** (2008). *The Prevent Strategy: A Guide for Local Partners in England – Stopping People Becoming or Supporting Terrorists and Violent Extremists*, UK: HMSO, HM Government.
- **Horgan, J.** (2008). *Deradicalization or Disengagement? Perspectives of Terrorism* Vol. 2, No. 4, pp. 1-8.
- **Horgan, J. & Braddock, K.** (2010). *Rehabilitating the Terrorists?: Challenges in Assessing the Effectiveness of De-radicalization Programs*, *Terrorism and Political Violence* Vol.22, pp. 267-291.
- **Howard, L.** (1994). *Terrorism: Roots, Impact, Responses*, Praeger, New York.
- **Ignjatović, Đ.** (2007). *Kriminologija*, Dosije, Beograd.
- **Ilić, Z.** (2000). *Resocijalizacija mladih prestupnika: osnove Pedagogije mladih sa poremećajima u društvenom ponašanju*, Defektološki fakultet, Beograd.
- **Ilišin, V.** (2005). *Mladi Hrvatske i evropska integracija*, Institut za evropska istraživanja, Zagreb.
- **International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings** (1997). Dostupno na: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII-9&chapter=18&clang=_en (Pristupljeno: 14.09.2021.)
- **International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism** (1999). Dostupno na: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/english-18-11.pdf> (Pristupljeno: 14.09.2021.)
- Internet: <https://www.kurir.rs/crna-hronika/3960177/terorista-iz-tutina-osudjen-u-austriji> (Pristupljeno: 26.06.2022.)
- **Jenkins, B. M.** (2007). *Building an Army of Believers: Jihadist Radicalization and Recruitment*, RAND Corporation.
- **Jelavić, F.** (1994). *Didaktičke osnove nastave*, Naklada Slap, Zagreb.
- **Jevtić, S.** (2012). *Jezik naš neposlušni*, Krap, Novi Sad.
- **Jugović, A.** (2014). *Zapisi iz anomije: ogledi iz nauke o društvenim devijacijama*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

- **Keane, J.** (1988). *Democracy and Civil Society*, New York: Verso, London.
- **Khosrokhavar F.** (2017). *The New European Jihad*, In Revue du MAUSS, Vol.49, No.1, pp. 31-47.
- **Khukhlaev, O. E., Buchek, A. A., Zinurova, R. I., Radina, N. K., Tudupova, T. T., & Khakimov, E. R.** (2011). *Etonatsional'nye ustanovki i tsennosti sovremennoi molodezhi (na mat-le issledovaniya studenchestva neskol'kikh regionov Rossii)*. Kul'turnoistoricheskaya psikhologiya, (4), pp. 97-106.
- **Kisindžer, H.** (2015). *Svetski poredak*, CID, Podgorica.
- **Kissinger, H., Schmidt, E. & Huttenlocher, D.** (2021). *The Age of AI: And Our Human Future*, Little, Brown and Company, London.
- **Klašnja, S.** (2020). *Osnovni pokazatelji položaja mladih u Srbiji – komparativna analiza sa drugim evropskim zemljama i trendovi*, Ministarstvo omladine i sporta Republike Srbije, Beograd.
- **Koh, H. H.** (2000). *Complementarity between International Organizations on Human Rights: The Rise of Transnational Networks as the "Third Globalization"*, Human Right Law Journal 21.
- **Konopka, G.** (2021). *Group Work in the Institution: A modern Challenge*, Hassell Street Press, New York.
- **Konrad, J.** (1986). *Justice and the modern Penal System*, Direction, Justice and Sexuality, Vol. 15, No.1, pp. 32-39.
- **Kostić, B., Simonović, V. & Hoeflinger, L.** (2019). *Civilno društvo u prevenciji i suzbijanju nasilnog ekstremizma u Srbiji: Izveštaj o mapiranju*, Kulturni centar DamaD, Yugoraf, Novi Pazar.
- **Koturović, V.** (2019). *Formiranje Nacionalne mreže za podizanje svesti o radikalizaciji u R. Srbiji*. Zbirka analiza i predloga praktičnih politika članova alumni mreže ISAC fonda, Centar za međunarodne i bezbednosne poslove, ISAC fond, Beograd, str. 69-76.
- **Kreč, D., Kračfeld R.S. & Balaki, I. L.** (1972). *Pojedinac u društvu*, Udžbenik socijalne psihologije, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- **Kreso, A., Smajo, S., Crnkić, Alma., Vasiljević C. F., Behrić, B. Z., Šahinović S., Hodžić, B. S., Zorić, Maja.** (2019). *Vodič za prevenciju radikalizacije i nasilnog ekstremizma kroz odgojno – obrazovni process*, Materijal za pedagoge/pedagogice srednjih škola u Unsko – sanskom kantonu.
- **Krivični zakonik Republike Srbije.** ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019).
- **Krstić, M.** (2019). *Novi pristupi u suzbijanju radikalizma i nasilnog ekstremizma kao uvod u terorizam*, Revija za kriminologiju i krivično pravo, Službeni glasnik, Beograd, Vol. 1, No. 19. str. 121-136.

- **Kruglanski, A. W., Jasko, K., Chernikova, M., Dugas, M., & Webber, D.** (2017). *To the fringe and back: Violent extremism and the psychology of deviance*. *American Psychologist*, 72, pp. 217–230.
- **Kuka, J.** (2013). *Studija o indikatorima omladinske politike u Republici Srbiji*, Beogradska otvorena škola, Beograd.
- **Kursani, S.** (2018). *Western Balkans Extremism Research Forum: Serbia Report*. British Council, London.
- **Kuvačić, I.** (1979). *Obilje i nasilje*, Naprijed, Zagreb.
- **Laiq, N.** (2016). Transitions in Power: Young People’s Role. In: *Youth Civic Engagement*, World Youth Report, Published by the United Nations, New York.
- **Lester, D., Yang, B. and Lindsay, M.** (2004). *Suicide bombers: Are psychological profiles possible?*, *Studies in Conflict & Terrorism* 27 (4), pp. 283–295.
- **Leontiev, A. N.** (1981). *Problems of the Development of the Mind*. Moscow: Progress.
- **Lyall G.** (2017). *Who are the British Jihadists? Identifying Salient Biographical Factors in the Radicalisation Process*, *Perspectives on Terrorism*, Vol. 11, No. 3. Dostupno na: <http://www.terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/609/html> (Pristupljeno: 13.06.2020).
- **Macey, M.** (2007). *Islamic political radicalism in Britain: Muslim men in Bradford*, *Islamic Political Radicalism: A European Comparative Perspective*, Edinburgh University Press, Edinburgh, pp. 160-172.
- **McCauley, C. & Moskaleiko, S.** (2008). *Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism*, *Terrorism and Political Violence* Vol. 20 (July), pp. 415-433.
- **Mihailović, Z. & Hadžibegović, E.** (2023). *Suočavanje sa ekstremizmom u obrazovnom okruženju na Zapadnom Balkanu*, RAN Practitioners, Izdavačka kancelarija Evropske unije, Evropska unija.
- **Mijatović A.** (2000). *Leksikon temeljnih pedagoških pojmova*, Edip, Zagreb.
- **Moghaddam, F. M.** (2005). *The Staircase to Terrorism*. A psychological exploration. *American Psychologist*, Oxford University Press, Vol.60, No.2, pp. 161–169.
- **Mojsilović, M.** (2018). *Komparativna analiza omladinske politike u Srbiji sa politikama u EU*, Krovna organizacija mladih Srbije – KOMS, Beograd.
- **Mušić, S.** (2016). Uloga obrazovanja u prevenciji nasilnog ekstremizma i radikalizma, U: *Changing reality through education*, Mostar, Džemal Bijedić, str. 1-9.
- **Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine.** ("Sl. glasnik RS", br. 22/2015).
- **Nacionalna strategija za rešavanje pitanja izbeglica i interno raseljenih lica za period od 2015. do 2020. godine.** ("Sl. glasnik RS", br.62/2015-4).
- **Nacionalna strategija za sprečavanje i borbu protiv terorizma za period 2017-2021.**, ("Sl. glasnik RS", br. 55/05, 71/05).

- **Naj, Dž.** (2004). *Paradoks američke moći: zašto jedina svetska supersila ne može sama*, BMG, Beograd.
- **Nasilni ekstremizam i mladi: od dezinformacije do radikalizacije** (2024). Istraživanje CeSid, Beograd.
- **Nye, J.** (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*, Basic Books, New York.
- **Nikolić, M., Mihailović, S. (ed.), Tomanović, S., Ignjatović, S., Šram, Z., Popadić, D., Marković, J., Kijevčanin, J., Gredelj, S., Mrđa, S., Jugović, A. & Mojić, D.** (2004). *Mladi zagubljeni u tranziciji*, Centar za proučavanje alternative, Beograd.
- **Nikolić, N. & Sandić, G.** (2021). *Izveštaj o ljudskim pravima mladih u Republici Srbiji 2020. godine*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
- **NYPD.** (2007). *Radicalisation in the West: The Homegrown Threat*, New York.
- **Nuscheler, F.** (2003). *Civil – Society Actors: A Democratic Corrective for International Organizations?* Friedrich-Ebert-Stiftung Department for Development Policy – Dialogue on Globalization – Hiroshimast, Berlin. Dostupno na: <https://library.fes.de/pdf-files/iez/global/02046.pdf> (Pristupljeno: 07.09.2021.)
- **Odluka o procesu izveštavanja, praćenja i vrednosvanja sprovođenja Akcionog plana za poglavlje 24 – Pravda, sloboda i bezbednost, u sklopu pristupnog procesa Republike Srbije u Evropsku uniju** ("Sl. glasnik RS", br.110/2016)
- **Orlović, S.** (2008). *Klasična i savremena shvatanja demokratije*, Godišnjak, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 47-72.
- **Organization for Security and Co-Operation in Europe (OSCE)** (2014). *Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*. Dostupno na: <http://www.osce.org/atu/111438?download=true> (Pristupljeno: 27.09.2019.)
- **Pečujlić, M.** (2002). *Globalizacija, dva lica sveta, Gutenbergova galaksija*, Beograd.
- **Pels, T. V. M. & de Ruyter, D. J.** (2012). *The Influence of Education and Socialization on Radicalization: An Exploration of Theoretical Presumptions and Empirical Research*, *Child & Youth Care Forum*, 41(3), pp. 311-325. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/s10566-011-9155-5> (Pristupljeno: 14.09.2019.)
- **Petrović, G.** (1955). *Engleska empiristička filozofija*, Odabrani tekstovi filozofa, Filozofska hrestomatija, Knjiga V, Matica hrvatska, Zagreb.
- **Petrović, P.** (2018). *Western Balkans Extremism Research Forum – Policy Brief Serbia*, British Council.
- **Petrović, P.** (2017). *Violent Extremism: Beyond Foreign Fighters and Behind Numbers*, In book: *Resilience in the Western Balkans*, Publisher: EU Institute for Security Studies, pp. 93-99.
- **Petrovic, P.** (2016). *Islamic Radicalism in the Balkans*, Alert 24 – 10 June 2016, Brussels: European Union Institute for Security Studies.

- **Petrović, P. & Stakić, I.** (2018). *Western Balkan Forum for Extremism Research*, Belgrade Centre for Security Policy, British council. Dostupno na https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/erf_report_serbia_2018.pdf (Pristupljeno: 15.10.2019.)
- **Pešić, J. M.** (2003). *Kritičko mišljenje između pomodarstva i promišljanja – ka teorijskom utemeljenju koncepta*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za psihologiju, Beograd, vol. 36, br. 4.
- **Pinatel, J.** (1969). *Traite Elementaire de science penitentiaire et de defense sociale – Introduction*, Chapitre II, section III.
- **Platon** (1969). *Parmenid*, Kultura, Beograd.
- **Politika**, Dodatak „Tema nedelje: Mladi u Srbiji”, str. 12-13. (Objavljeno 19. jun 2022. god.)
- **Popadić, D., Pavlović, Z. & Mihailović, S.** (2019). *Mladi u Srbiji 2018/2019*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- **Precht, T.** (2007). *Home Grown Terrorism and Islamist Radicalisation in Europe: From Conversion to Terrorism*, Research report funded by the Danish Ministry of Justice, Danish Ministry of Justice, Copenhagen.
- **Pressman, D. E.** (2009). *Risk Assessment Decisions for Violent Political Extremism*, Public Safety Canada, Ottawa, Canada.
- **Pressman, D. E. & Flockton, J. S.** (2012). *Calibrating risk for violent political extremists and terrorists: The VERA 2 structured assessment*, the British Journal of Forensic Practice, Vol.14, No.4, pp. 237 – 251.
- **Program Ujedinjenih nacija za razvoj u Srbiji.** (United Nations Development Programme in Serbia (UNDP)). Dostupno na: <https://www.undp.org/serbia> (Pristupljeno dana: 30.09.2022.)
- **Proroković, D.** (2022). *Geopolitičke posledice eskalacije ukrajinske krize*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
- **Protocol amending the European Convention on the Suppression of Terrorism** (2003). Dostupno na: <https://rm.coe.int/168008370d> (Pristupljeno: 15.10.2019.)
- **Pruyt, E. & Kwakkel, Jan H.** (2014). *Radicalization under Deep Uncertainty: A Multi-model Exploration of Activism, Extremism and Terrorism*, System Dynamics Review., Vol.30, No.1-2. Dostupno na: <https://doi.org/10.1002/sdr.1510> (Pristupljeno: 25.10.2021.)
- **Putnam, R. D.** (2000). *Bowling alone: The collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster Paper Backs; New York.
- **Puhovski, Ž.** (1984). *Sila kao komunikacijska osnova*. U: *Nasilje u suvremenom svijetu*, grupa autora, Pogledi 1/84, Beograd.
- **Rabasa, A., Pettyjohn, S.L., Ghez, J.J. & Boucek, C.** (2010). *Deradicalizing Islamist extremists*, VA: RAND Corp-National Security Research Div, Copyright, Arlington.

- **Radaković Groš, Đ.** (2018). *Uzroci radikalizacije terorista*, PS, Zagreb. Dostupno na: https://policijskaakademija.gov.hr/UserDocsImages/06_nakladnistvo/policija_i_sigurnost/2018/03/djrgros.pdf (Pristupljeno: 13.10.2022.)
- **Ran Collection of Approaches and Practices** (2020). Dostupno na: https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran/collection-inspiring-practices_en (Pristupljeno: 15.10.2020.)
- **Radicalisation Awareness Network (RAN) & Centre of Excellence** (2016). *RAN Issue Paper, The role of education in preventing radicalisation*, Amsterdam. Dostupno na: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ranpapers/docs/role_education_preventing_radicalisation_12122016_en.pdf (Pristupljeno: 05.10.2020.)
- **Radicalisation Awareness Network (RAN) & Working Group Prevent** (2015). *Manifesto for Education – Empowering Educators and Schools*, Amsterdam. Dostupno na: http://ec.europa.eu/dgs/homeaffairs/what-wedo/networks/radicalisation_awareness_network/docs/manifesto-for-educationempowering-educators-andschools_en.pdf (Pristupljeno: 15.10.2020.)
- **Ran Collection of Approaches and Practices** (2020). Dostupno na: https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/radicalisation-awareness-network-ran/collection-inspiring-practices_en (Pristupljeno: 13.07.2021.)
- **Reinares, F.** (2006). *Towards a Social Characterisation of Jihadist Terrorism in Spain: Implications for Domestic Security and Action Abroad*, Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicas.
- **Republički zavod za statistiku Srbije** (2011). Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/oblasti/popis/popis-2011/> (Pristupljeno: 23.01.2021.)
- **Republički zavod za statistiku Srbije** (2020). Dostupno na <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/> (Pristupljeno: 23.01.2023.)
- **Republički zavod za statistiku Srbije** (2022). Dostupno na <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/> (Pristupljeno: 23.01.2023.)
- **Rodžers, K.** (1961). *Kako postati ličnost*, Nolit, Beograd.
- **Runciman, W. G., & Runciman, B.** (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentiethcentury England*, Vol.13. University of California Press, Berkeley.
- **Sageman, M.** (2008). *Leaderless Jihad. Terror Networks in the Twenty – first century*, Penn Press, Philadelphia.
- **Sageman, M.** (2004). *Understanding terrorist networks*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- **Salamon, L. M.** (1993). *The Global Associational Revolution: The Rise of the Third Sector on the World Scene*, Johns Hopkins University, Institute for Policy Studies.
- **Schmid, A. P.** (2013). *Radicalisation, De – Radicalisation, Counter – Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*, The International Centre for Counter-

Terrorism – The Hague 4, Research Paper Vol. 97, No.22, pp. 1-92. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.19165/2013.1.02> (Pristupljeno: 15.10.2022.)

- **Schmid, A. P., Jongman A. J., Stohl, M., Brand, J., Fleming, P.A., Poel A van der., Thijsse, R.** (1988). *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, NJ: Transaction Books, Netherlands.
- **Schmid A. P. & Price E.** (2011). *Selected literature on radicalization and de-radicalization of terrorists: Monographs, edited volumes, grey literature and prime articles published since the 1960s*, Crime, Law and Social Change, Vol. 55, pp. 337–348.
- **Sheldon, U.** (2001). *Moral Panic versus the Risk Society: The Implications of the Changing Sites of Social Anxiety*, British Journal of Sociology 52(2), pp. 271-91.
- **Siegel, L.J., Welsh, B.C. & Senna, J.J.** (2006). *Juvenile Delinquency: Theory, Practice and Law*, Belmont, Thomson/Wadsworth.
- **Silke, A.** (2008). *Holy Warriors: Exploring the Psychological Processes of Jihadi Radicalization*, European Journal of Criminology, Published by Sage, Vol.5, No.1, pp. 105-119.
- **Simeunović, D.** (2018). *Islamistički ekstremizam i terorizam na Zapadnom Balkanu*, Naučni časopis za bezbednosne nauke, Nacionalna bezbednost, br. 7/2018, Akademija za nacionalnu bezbednost, Beograd.
- **Simeunović, D.** (2019). *Istorija srpske političke misli: novi vek*, Pravoslavna reč, Novi Sad.
- **Simeunović, D.** (2010). *Kritički ogled o utvrđivanju vremena nastanka terorizma i njegovim pretečama*, Vojno delo, Beograd.
- **Simeunović, D.** (1989). *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd.
- **Simeunović, D.** (1998). *Politik als Kunst der Illusion*, Hegels Asthetik (Die Kunst) der Politik – die Politik der Kunst, UNESCO Hegel – Kongress, Utrecht.
- **Simeunović, D.** (2002). *Teorija politike – Rider – I deo*, Udruženje nauka i društvo, Beograd.
- **Simeunović, D.** (2009). *Terorizam – opšti deo*, Pravni fakultet u Beogradu, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- **Simeunović, D.** (1995). *Novi svetski poredak kao novo političko pozorište*, SKC, Beograd.
- **Simeunović, D.** (2022). *Politika kao umetnost iluzije*, Izdavači Prometej, Matica Srpska, Centar za kulturne integracije, Novi Sad.
- **Simeunović, D.** (2009). *Određenje ekstremizma iz ugla teorije politike*, Srpska politička misao, br.2/2009, Institut za političke studije, Beograd, str.11-30.
- **Simeunovic, D.** (1997). Migration und sozioökonomische Transformation in Jugoslawien/Serbien, objavljeno u: *Migration und sozioökonomische Transformation in Südsteuropa*, Universitat Potsdam.

- **Simeunović, D.** (2004). *Za oslobađanje prava od politike: u prilog univerzalnoj pravdi*, Nauka, bezbednost, policija, br. 2–3, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
- **Simeunović, D.** (2005). *Problem definisanja savremenog terorizma*, Srpska politička misao, br. 3–4/ 2005, Institut za političke studije, Beograd.
- **Simeunović, D.** (2014). Političko nasilje u savremenoj Srbiji – uzroci, oblici i perspektive, U: Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa *Nasilje u Srbiji – uzroci, oblici, posledice i društvene reakcije*, Kriminalističko – policijska akademija, Fondacija Hans Zajdel, Beograd, str. 9-17.
- **Simeunović, D.** (2011). Socijalne dimenzije Homegrown (domaćeg) terorizma, U: Zbornik radova *Društveni aspekti organizovanog kriminala*, Institut za Međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
- **Simeunovic, D.** (2003). Serbien in Europa – unter besonderer Berücksichtigung der deutsch – serbischen Beziehungen. U: *Serben und Deutsche – Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder*, Collegium Europaeum Jenense, Palm & Enke, Jena und Erlangen.
- **Simeunovic, D.** (2005). Wie kann Serbien früher nach Europa kommen? U: *Bürgerbewusstsein und Demokratie in Mittel – und Osteuropa*, Tagung CEJ im November 2003 in Jena, Schriftenreihe des Collegium Europaeum Jenense, Band Nr. 33.
- **Simeunović, D.** (2015). *Migracije kao uzrok političkih anomalija u Evropi*. Dostupno na: https://web.archive.org/web/20190502035022id_/https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-8872/2015/0354-88721503001S.pdf (Pristupljeno: 26.02.2020.)
- **Simeunović, D.** (2008). The Violence as social pathology of young people in the Balkans. U: Đ. Ignjatović (ur.), *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja* (str. 125–129), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- **Simeunović, D. & Dolnik, A.** (2013). Security threats of violent Islamist extremism and terrorism for South-East Europe and beyond, In: S. Cross, S. Kentera, R. Vukadinovic and R. Nation (Eds.), *Shaping South East Europe's Security Community for the 21st Century: Trust, Partnership, Integration*, Palgrave Macmillan, United Kingdom.
- **Slavson, S. R.** (1979). *Dynamics of Group Psychotherapy*, Rowman & Littlefield Publishers, Yarmouth, Massachusetts, United States.
- **Slavson, S. R.** (1979). *The Fields of Group Psychotherapy*. International Journal of Group Psychotherapy, Vol. 6, No. 3, pp. 324–325
- **Sloam, J.** (2016). Youth Electoral Participation. In: *Youth civic engagement, World Youth Report*, Published by the Unated Nations, New York.
- **Slootman, M. & Tillie, J.** (2006). *Processen van radicaliserin. Waarom sommige Amsterdamse moslims radicaal worden*, IMES, Amsterdam.
- **Sol, R. Dž.** (2011). *Propast globalizma i preoblikovanje sveta*, Arhipelag, Beograd.

- **Soldo, A., Trbić, DŽ., Husremović, DŽ., Veličković, N., Čelebičić, I., & Ibrahimović, N.** (2017). *Obrazovanje u BiH: Čemu (ne) učimo djecu*, Mas media Sarajevo & Fond otvoreno društvo, Sarajevo.
- **Soković, S.** (2014). *Uslovni otpust – sporna pitanja i savremena normativna rešenja*, *Crimen*, Vol. 5, br. 1, str. 35-49.
- **Soković, S.** (2016). *Savremeni modeli rehabilitacije i domaća praksa – osvrt na primenu koncepta procene rizika RKK*, 2-3/16, *Crimen* 3/16, str. 139-151.
- **Spiker, P.** (2013). *Socijalna politika: Teorija i praksa*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- **Stakić I.** (2013). *Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama 2013*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, str. 8. Dostupno na: https://bezbednost.org/wp-content/uploads/2020/06/odnos_srbije_prema_ekstremno_desniarskim_organizac-1.pdf (Pristupljeno 09.12 2023.).
- **Stakić I.** (2016). Srpski nacionalizam i desničarski ekstremizam, u: Ejodus, F. i Jureković, P. (ur.) *Nasilni ekstremizam na Zapadnom Balkanu*, Republika Austrija / Savezno ministarstvo za odbranu i sport, Beč, 2016, str. 133. Dostupno na: https://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/16_2016_sgi_16_rssee_belgrade_web.pdf#page=164 (Pristupljeno 10.12. 2023.)
- **Stančetić, M., Milosavljević, M., Randelović, D., Lepojević, J.** (2020). *Istraživanje stavova mladih o rodno zasnovanom nasilju: Kvantitativno i kvalitativno istraživanje sa preporukama*, Krovna organizacija mladih Srbije, Beograd.
- **Stanojević, D. & Mentus, V.** (2020). *Pod lupom: Mladi na selu*, Nacionalna asocijacija praktičara/ki omladinskog rada – NAPOR, Novi Sad.
- **Sterland, B. & Rizova G.** (2010). *Civil Society Organizations Capacities in the Western Balkans and Turkey*. Sweden: TASCOS.
- **Stevanović, Z.** (2014). *Tretman osuđenika u zatvorskom sistemu Srbije*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- **Stojanović, B.** (2019). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2019. godina*, Krovna organizacija mladih Srbije – KOMS, Beograd.
- **Stojanović, B.** (2020). *(Post) Kovid-19 mere i politike za mlade*, Vestminsterska fondacija za demokratiju, Beograd.
- **Stojanović, S.** (2009). *Globalizacija i bezbednosne perspektive sistema*, VIZ, Beograd.
- **Stanojević, D., Backović, V. & Vlajić, M.** (2022). *Mladi u Srbiji – participacija: mogućnosti i prepreke*, NAPOR, Novi Sad.
- **Stojanović, B. & Ivković, A.** (2021). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji - 2021*, Krovna organizacija mladih Srbije (KOMS), Beograd.
- **Stojanović, B. & Ivković, A.** (2022). *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji - 2022*, Krovna organizacija mladih Srbije (KOMS), Beograd.

- **Stojanović, B., Ivković, A. & Kaličanin, B. (2023).** *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji - 2023*, Krovna organizacija mladih Srbije (KOMS), Beograd.
- **Stojanović, M. & Bulat, M. (2021).** *Kvalitativno istraživanje za potrebe ex-post analize Zakona o mladima RS – Prva decenija Zakona o mladima, izveštaj sa preporukama*, KOMS, Beograd.
- **Strategija karijernog vođenja i savetovanja u Republici Srbiji (2010).** ("Sl. glasnik RS", br.16/2010-3)
- **Strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2008. do 2013. godine.** ("Sl. glasnik RS", br.89/2008)
- **Strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2014. do 2019. godine.** ("Sl. glasnik RS", br.3/2015-3)
- **Strategija za borbu protiv pranja novca i finansiranja terorizma za period od 2020. do 2024. godine.** ("Sl. glasnik RS", br.14/2020).
- **Strategija prevencije i suzbijanja trgovine ljudima, posebno ženama i decom i zaštite žrtava za period od 2017. do 2022. godine.** ("Sl. glasnik RS", br.77/2017-3).
- **Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2014-2018.** ("Sl. glasnik RS", br.60/2013-3).
- **Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije za period 2022-2030.** ("Sl. glasnik RS", 12/2022-58).
- **Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine.** ("Sl. glasnik RS", br. 12/2012).
- **Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2030. godine.** ("Sl. glasnik RS", br. 63/2021-4).
- **Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine.** ("Sl. glasnik RS", br. 9/2023).
- **Strategija o ekonomskim migracijama Republike Srbije za period 2021-2027. godine,** ("Sl. glasnik RS", br. 21/2020).
- **Strategija za upravljanje migracijama.** ("Sl. glasnik RS", br. 59/2009).
- **Statistički godišnjak Republike Srbije (2023).** Republički zavod za statistiku, Republika Srbija, Beograd.
- **Strategija BiH za prevenciju i borbu protiv terorizma (2015-2020),** (Dostupno na: https://www.vijeceministara.gov.ba/akti/prijedlozi_zakona/Archive.aspx?langTag=hr-HR&template_id=92&pageIndex=3 (Pristupljeno 11.10.2022.))
- **Strategija BiH za prevenciju i borbu protiv terorizma za period od 2021 do 2026. godine,** (Dostupno na: https://www.vijeceministara.gov.ba/akti/prijedlozi_zakona/Archive.aspx?langTag=hr-HR&template_id=92&pageIndex=3 (Pristupljeno 11.10.2022.))

- **Streitwieser, B., Allen, K. & Jaeger, D. K. (2019).** *Higher Education in an Era of Violent Extremism: Exploring Tensions Between National Security and Academic Freedom*, Journal for Deradicalization, No. 18, ISSN: 2363-9849. Dostupno na: <http://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/187/141> (Pristupljeno 11.10.2020.)
- **Sutherland, E. H. (1939).** *Principles of Criminology*, IL: J. B. Lippincott Company, Philadelphia.
- **Svynarenko, A. (2001).** National, Political and Cultural Identities of Youth, Tendencies in Post – Soviet Ukraine, in: Helve H.& Wallace C. *Youth, Citizenship and Empowerment*, Routledge, London.
- **Šikman, M. (2006).** Terorizam aktuelni i mogući oblici, VŠUP, Banja Luka.
- **Škorić, J. (2019).** *Organizacije civilnog društva kao podrška obrazovnoj inkluziji romske dece u AP Vojvodina*, Doktorska disertacija, Beograd.
- **Tabbush, C. (2005).** *Civil Society in United Nations Conferences*, A Literature Review, United Nations Research Institute for Social Development, Geneva.
- **Taarnby, M. (2005).** *Recruitment of Islamist terrorists in Europe: Trends and perspectives*, Centre for Cultural Research, University of Aarhus, Aarhus.
- **Tadić, D. (2017).** *Lack of good governance contributes to growth of radical Islam in the Western Balkans*, Clingendael Spectator, 71(4). Dostupno na: <https://spectator.clingendael.org/pub/2017/4/thegrowth-of-radical-islam/> 8Pristupljeno 14.06.2021.)
- **Tajfel, H. (1979).** *Individuals and Groups in Social Psychology*, The British Journal of Social and Clinical Psychology, Vol.18, pp. 183-190.
- **Tanasković, D. (2023).** Autorski tekst, Tekst Erupcija vulkana straha i mržnje, Novi Standard, Dostupno na: <https://standard.rs/2023/11/20/erupcija-vulkana-straha-i-mrznje/> (Pristupljeno 20.11.2023.)
- **The Home Office Departmental Report (2005)** Dostupno na: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5a756305ed915d6faf2b2954/6528.pdf> (Pristupljeno 11.10.2022.)
- **The House of Commons Report (2006).** Dostupno na: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200506/cmselect/cmmeduski/478/47802.htm> (Pristupljeno 11.10.2022.)
- **The European Agenda on Security (2015).** Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0185> (Pristupljeno 11.10.2022.)
- **The European Union Counter – Terrorism Strategy (2005).** Dostupno na: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf> (Pristupljeno 11.10.2022.)
- **The EU Internal Security Strategy in Action: A Five Steps Towards More Secure Europe (2010).** Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0673:FIN:EN:PDF> (Pristupljeno 11.10.2022.)

- **Todorović, M. & Kalinović, M.** (2022). *Damoklov mač globalne stabilnosti*, Časopis Međunarodni problemi No. 2/2022, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, str. 183-207.
- **Todorović, M. & Marković, I.** (2020). Međunarodni ekonomski i geopolitički odnosi u 21. veku, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, Niš.
- **Thornton, A. E.** (2015). *Understanding Radicalisation*, Doctoral thesis, UCL (University College London).
- **Tomanović, S. & Stanojević, D.** (2012). Zaključak: mladi i društvena integracija u Srbiji, U: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić: *Mladi – naša sadašnjost*. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji, Čigoja i Institut za sociološka istraživanja, Beograd.
- **Tomanović, S. & Stanojević, D.** (2015). Mladi u Srbiji 2015; stanja, opažanja, verovanja i nadanja, Friedrich Ebert Stiftung, SeCons, Beograd.
- **Travis, A.** (2008). *MI5 Report Challenges Views on Terrorism in Britain Exclusive: Sophisticated Analysis Says There Is No Single Pathway to Violent Extremism*, The Guardian.
- **Treaty on European Union** (1992). Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT> (Pristupljeno: 15.10.2021.)
- **Turjačanin, V.** (Ed.) (2011). *Tolerance in Society*, Centar za kulturni i socijalni popravak, Banja Luka.
- **United Nations Development Programme (2021)**, Strategic Plan 2022-2025. Dostupno na: <https://strategicplan.undp.org/> (Pristupljeno: 15.01.2020.)
- **United Nations Development Programme Discussion Paper (2016). Preventing Violent Extremism through Promoting Inclusive Development, Tolerance and Respect for Diversity**, Global Meeting, 14-16. March, Oslo, Norway, Unated Nations Development Programme. Dostupno na: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/UNDP%20OGC_PVE%20report_Final_web.pdf (Pristupljeno dana: 30.09.2022.)
- **United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF). Education for Minority Communities: Tre Role of Community in Municipalities**, United Nations Children's Fund, Paris.
- **United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) (2016). A Teacher's guide on the prevention of violent extremism**, Paris. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244676> (Pristupljeno: 15.10.2019.)
- **United Nations Security Council Resolution 1373** (2001). Dostupno na: https://www.unodc.org/pdf/crime/terrorism/res_1373_english.pdf (Pristupljeno: 14.09.2019.)
- **United Nations Global Counter – Terrorism Strategy** (2006). Dostupno na: <https://www.un.org/counterterrorism/un-global-counter-terrorism-strategy> (Pristupljeno: 14.09.2019.)

- **United States Agency for International Development (USAID) (2011).** *USAID Education Strategy Progress Report 2011-2015*, Washington. Dostupno na: https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1865/20112015_ProgressReport_r13_Final_WEB.pdf (Pristupljeno: 15.10.2019.)
- **Van den Bos, K., Loseman, A. & Doosje, B. (2009).** *Waarom jongeren radicaliseren en sympathie krijgen voor terrorisme: onrechtvaardigheid, onzekerheid en bedreigde groepen*, WODC/Ministry of Justice, Den Haag.
- **Varady, D. (2008).** *Muslim Residential Clustering and Political Radicalism*. *Housing Studies*, Vol. 23, No. 1, pp .45–66.
- **Vertigans, S. (2007).** *Routes into Islamic' terrorism: dead ends and spaghetti junctions*, *Policing* Vol. 1, No. 4, pp. 447-459. Dostupno na: <https://doi.org/10.1093/police/pam054> (Pristupljeno: 15.08.2020.)
- **Vidino, L. (2008).** *A Preliminary Assessment of Counter – Radicalization in the Netherlands*, *Combating Terrorism Center*, NY, Vol. 1, Issue 9.
- **Volerstin, E. (2004).** *Opadanje američke moći*, CID, Podgorica.
- **Vrugtman, L. (2019).** *Budući izazovi nasilnog ekstremizma na Zapadnom Balkanu*, Institut za demokratiju i posredovanje. Dostupno na: <https://idmalbania.org/future-challenges-of-violentextremism-in-the-western-balkans-february-2019/> (Pristupljeno: 15.08.2020.)
- **Vujić, B. (1998).** *Tipologija političke kulture*, *Politička misao*, Zagreb, Vol.35, No.4. str, 98-131.
- **Vukov, T., Stančić, M., Hrkalović, M. (2020).** *Mladi i preduzetništvo u Republici Srbiji: Istraživanje sa preporukama*, Krovna organizacija mladih Srbije, Beograd.
- **Vygotsky, L. S. (1978).** *Mind in Society: The Development of higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- **Vygotsky, L. S. (1984).** *Sobranie sochinenii: Detskaya psikhologiya*, *Collected works. Child psychology*, Pedagogika, Moscow.
- **Zakon o mladima (2022).** ("Sl. glasnik RS", br.50/2011-3 i 116/2022-3)
- **Zakon o ograničavanju raspolaganja imovinom u cilju sprečavanja terorizma i širenja oružja za masovno uništenje.** ("Sl. glasnik RS", br. 29/15, 113/2017, 41/2018)
- **Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma.** ("Sl. glasnik RS", br.113/2017, 91/2019, 153/2020)
- **Zubok, Iu.A., & Chuprov, V.I. (2008).** *Samoorganizatsiia v proiavlenniiakh molodezhnogo ekstremizma*, *Sotsiologicheskie issledovaniia*, No. 1.
- **Žegarac, N. (2015).** *Od problema do prilika u vođenju slučaja – priručnik za praktičare*, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) u Crnoj Gori, Podgorica.
- **Wadgy, L. (2007).** *The psychology of extremism and terrorism: A Middle-Eastern perspective: Agression and Violent Behaviour*, Pergamor, Vol.12, No.2, pp. 141-155.

- **Walter, A., Stauber, B. & Pohl, A.** (2009). *Youth: Actor of Social Change, Final Report*, Institut für Regionale Innovation und Sozialforschung, Tübingen: IRIS.
- **Webber, D.** (2011). *Education as counterterrorism tool and the curious case of the Texas school book resolution*. Dostupno na: http://works.bepress.com/diane_webber/10. (Pristupljeno 11.10.2021.)
- **Webber, D., Babush, M., Schori-Eyal, N., Vazeou-Nieuwenhuis, A., Hettiarachchi, M., Bélanger, J. J., Moyano, M., Trujillo, H. M., Gunaratna, R., Kruglanski, A. W., & Gelfand, M. J.** (2018). *The road to extremism: Field and experimental evidence that significance loss-induced need for closure fosters radicalization*, *Journal of personality and social psychology*, Vol.114, No.2, pp. 270-285.
- **Weine, S., Henderson, S., Shanfield, S., Legha, R., & Post, J.** (2013). *Building community resilience to counter violent extremism*, *Democracy and security*, Vol. 9, No. 4, pp. 327-333.
- **White, J. R.** (2011). *Terrorism and Homeland Security*, Wardsworth, Cengage learning, USA.
- **White, S., Bruce, S. & Ritchie, J.** (2000). *Young people's politics, Political interest and engagement amongst 14-24 year olds*, Joseph Rowntree Foundation, London.
- **Wiktorowicz, Q.** (2004). *Joining the Cause: Al-Muhajiroun and Radical Islam*, The Roots of Radical Islam, Department of International Studies, Rhodes College.
- **World Economic Forum (2013).** *The Future Role of Civil Society*. Dostupno na: https://www3.weforum.org/docs/WEF_FutureRoleCivilSociety_Report_2013.pdf (Pristupljeno: 15.01.2023.)

TABELE

Tabela br. 1

Karakteristike uzorka

	FOKUS GRUPE	INTERVJUI	UKUPNO
POL			71
ŽENSKI	14	7	21
MUŠKI	36	14	50
UZRAST			71
15-17 GODINA	18	/	18
17-19 GODINA	7	/	7
19-21 GODINA	8	/	8
21-23 GODINA	12	/	12
23-25 GODINA	5	/	5
25-30 GODINA	/	2	2
30-40 GODINA	/	4	4
40-50 GODINA	/	5	5
50-60 GODINA	/	5	5
60-70 GODINA	/	5	5
KATEGORIJA			71
VULNERABILNI MLADI (DE)RADIKALIZOVANI	13	/	13
RURALNA POPULACIJA	4	/	4
ANGAŽOVANI MLADI	7	/	7
NEANGAŽOVANI MLADI	14	/	14
JAVNI SEKTOR	12	/	12
CIVILNI SEKTOR	/	5	5
PROSVETNI RADNICI	/	7	7
PENOLOZI	/	3	3
RODITELJI	/	3	3
ZANIMANJE			71
UČENIK	19	/	19
STUDENT	13	/	13
ZAPOSLENI U DRŽAVNIM FIRMAMA I INSTITUCIJAMA	2	9	11
ZAPOSLENI U CIVILNOM SEKTORU	/	7	7
PRIVATNI PREDUZETNICI	3	1	4
ZAPOSLENI U PRIVATNIM PREDUZEĆIMA	5	/	5
PENZIONERI	/	4	4
NEZAPOSLENI	4	/	4
FRILENSERI	4	/	4

ŠIFROVANJE UČESNIKA U FOKUS GRUPAMA I INTERVJUIMA

Tabela br. 2.

Šifrovanje, rodna struktura i ukupan broj učesnika u fokus grupama.

FGR	7	7m
FGA1, FGA2	14	8m+6ž
FGN1, FGN2	12	7m+5ž
FGV1, FGV2	13	6m+7ž
FGD	4	4m
5 kategorija	Ukupno 50 učesnika u fokus grupama	36m+14ž

Tabela br. 2.1.

Šifrovanje, rodna struktura i ukupan broj učesnika u ruralnoj fokus grupi

RURALNA 1 FOKUS GRUPA		6 muških osoba i 1 ženska osoba Ukupno 7 osoba $6m+1\text{ž}=7$
FGRm1	FGRž1	
FGRm2		
FGRm3		
FGRm4		
FGRm5		
FGRm6		

Tabela br. 2.2.

**Šifrovanje, rodna struktura i ukupan broj učesnika u fokus grupama
Angažovani**

ANGAŽOVANI 2 FOKUS GRUPE				9 muških osoba i 5 ženska osoba Ukupno 14 osoba 9m+5ž=14
FGA1m1	FGA1ž1	FGA2m1	FGA2ž1	
FGA1m2	FGA1ž2	FGA2m2	FGA2ž2	
FGA1m3	FGA1ž3	FGA2m3		
FGA1m4		FGA2m4		
FGA1m5				
	5 muških osoba i 3 ženske osobe Ukupno 8 osoba 5m+3ž=8		4 muške osobe i 2 ženske osobe Ukupno 6 osoba 4m+2ž=6	

Tabela br. 2.3.

**Šifrovanje, rodna struktura i ukupan broj učesnika u fokus grupama
Neangažovani**

NEANGOŽOVANI 2 FOKUS GRUPE				8 muških osoba i 4 ženske osobe Ukupno 12 osoba 8m+4ž=12
FGN1m1	FGN1ž1	FGN2m1	FGN2ž1	
FGN1m2	FGN1ž2	FGN2m2	FGN2ž2	
		FGN2m3		
FGN1m3				
FGN1m4				
FGN1m5				
	5 muških osoba i 2 ženske osobe Ukupno 7 osoba 5m+2ž=7		3 muške osobe i 2 ženske osobe Ukupno 5 osoba 3m+2ž=5	

Tabela br. 2.4.

**Šifrovanje, rodna struktura i ukupan broj učesnika u fokus grupama
Vulnerabilni**

VULNERABILNI 2 FOKUS GRUPE				9 muških osoba i 4 ženske osobe Ukupno 13 osoba
FGV1m1	FGV1ž1	FGV2m1	FGV2ž1	
FGV1m2	FGV1ž2	FGV2m2	FGV2ž2	
FGV1m3		FGV2m3		
FGV1m4		FGV2m4		
		FGV2m5		
	4 muške osobe i 2 ženske osobe Ukupno 6 osoba 4m+2ž=6		5 muških osoba i 2 ženske osobe Ukupno 7 osoba 5m+2ž=7	

Tabela br. 2.5.

**Šifrovanje, rodna struktura i ukupan broj učesnika u fokus grupi
Deradikalizovani**

DERADIKALIZOVANI 1 FOKUS GRUPA	Ukupno 4 muške osobe 4m
FGDm1	
FGDm2	
FGDm3	
FGDm4	

Tabela br. 3.

Šifrovanje i ukupan broj učesnika u intervjuima

IC	7	4m+3ž
IJ	5	5m
IN	3	1m+2ž
IP	3	3m
IR	3	2m+1ž
5 kategorija	Ukupno 21 intervjuisan učesnik	15m+6ž

Tabela br. 3.1.

Šifrovanje i rodna struktura intervjuisanih pripadnika civilnog sektora

CIVILNI SEKTOR INTERVJU		
ICm1	ICž1	
ICm2	ICž2	
ICm3	ICž3	
	ICž4	
		3 muške osobe i 4 ženske osobe Ukupno 7 osoba 3m+4ž=7

Tabela br. 3.2.

Šifrovanje i rodna struktura intervjuisanih pripadnika javnog sektora

JAVNI SEKTOR INTERVJI	
Ijm1	
Ijm2	
Ijm3	
Ijm4	
Ijm5	
	Ukupno 5 muških osoba 5m

Tabela br. 3.3.

Šifrovanje i rodna struktura intervjuisanih prosvetnih radnika

NASTAVNICI (PROSVETNI RADNICI) INTERVJU		
INm1	INž1	
	INž2	
		1 muška osoba i 2 ženske osobe Ukupno 3 osobe Ukupno 1m+2ž=3

Tabela br. 3.4.

Šifrovanje i rodna struktura intervjuisanih roditelja

RODITELJI INTERVJU		
IRm1	IRž1	
IRm2		
		2 muške sobe i 1 ženska osoba Ukupno 3 osobe 2m+1ž=3

Tabela br. 3.5.

Šifrovanje i rodna struktura intervjuisanih profesionalaca iz penološke prakse

PENOLOZI INTERVJU	
IPm1	
IPm2	
IPm3	
	Ukupno 3 muške osobe 3m

Tabela br. 3.5.1 – Pregled prikaza slučajevea

Slučaj I

Krivično delo	Ubistvo sa saučesnikom trinaestogodišnjeg dečaka romske nacionalnosti
Uzrast u vreme izvršenja krivičnog dela:	17 godina
Pravosnažna presuda	10 godina zatvora u Kazneno – popravnom zavodu za maloletnike
Procena u prijemnom odeljenju	Potiče iz potpune porodice, otac, majka i mlađa sestra. Natprosečno inteligentan (IQ 128), odličan đak u osnovnoj školi, vrlo dobar u prva dva razreda srednje škole, naglo popustio i počeo da izostaje sa časova na početku trećeg razreda kada se i priključio skinhedsima. Nije privržen njihovoj ideologiji, pristupio im je jer je imao izraženu potrebu da nađe način i kroz subverzivnu socijalnu grupu da ispolji agresiju. Pokazuje izraziti otpor prema bilo kojoj vrsti autoriteta. Ne prihvata društvene vrednosti.
Radni angažman	Smeštajem u vaspitnu grupu razdvojen od saučesnika u krivičnom delu, raspoređen na rad u proizvodni pogon Kazneno – popravnog zavoda za maloletnike. U početku nastojao da na svaki način izbegne radne obaveze, kasnije vidno napredovao, naročito u odnosu prema majstoru – instruktoru.
Grupni terapijski pristup	Uz individualni angažman vaspitača u vaspitnoj grupi (pre)vaspitni rad u malim grupama rezultirao je ozbiljnom restrukturacijom ličnosti. Naročiti afinitet, povećani angažman i zainteresovanost za učešće, osuđeni je pokazao u grupi u kojoj je izbrana tehnika za rad putem transakcione analize, pri čemu je grupa prvenstveno predstavljala okvir za rad sa pojedincem, ali je prisustvo „svedoka” ubrzavalo i inteziviralo terapijski proces. Grupa se pokazala kao referentna (članovi su približno vršnjaci sa izraženim međusobnim uticajem), a formirana je kao neka vrsta hibrida sociogrupe (cilj je objektivna – modifikacija štetnog ponašanja i poboljšanje interpersonalnih komunikacija) i psiho grupe (cilj je zadovoljstvo i potreba pripadanja grupi).
Ishod	Tokom boravka u ustanovi osuđeni je potpuno odustao od ekstremističkih narativa, sazeo kao ličnost, posvetio se čitanju i učenju, usvojio pozitivne podele društvenih vrednosti i stekao kapacitet za kvalitetnu i uspešnu resocijalizaciju.
Trenutni status	Osuđeni ima 42 godine, uslovnim otpustom kazna mu je smanjena za 20 meseci, bio oženjen, razveden 4 godine, osmogodišnja ćerka živi sa majkom. Sa bivšom suprugom u korektnim odnosima, uz alimentaciju i dodatno izdvaja novac, predviđeno vreme sa ćerkom kvalitetno koriste. Zaposlen je u privatnoj firmi gde je solidno pozicioniran sa iznad prosečnom zaradom u odnosu na republički prosek.

Tabela br. 3.5.2 – Pregled prikaza slučaja

Slučaj II

Krivično delo	Pokušaj ubistva. Tokom izdržavanja kazne zatvora donete su još dve pravosnažne osuđujuće presude za ranije učinjena krivična dela jer je lice pre otpočinjanja izdržavanja kazne izvršilo još dva krivična dela, razbojništvo i nanošenje teških telesnih povreda.
Uzrast u vreme izvršenja krivičnog dela	17,8 godina
Pravosnažna presuda	Spajanje kazni na ukupno 8,5 godina zatvora
Procena u prijemnom odeljenju	Jedinac, roditelji izuzetno imućni – naglo se obogatili. Prosečno inteligentan (IQ 101), prezaštićen, rastao pod „nevidljivom” presijom roditeljskih ambicija da ga izdignu iznad vršnjaka. Sva krivična dela počinio u periodu kad je bio pripadnik huliganske navijačke grupe. Od dečaka – mladića koji je kao „mamino i tatino mezimče” bio izložen porugama i kinjenju vršnjaka, naglo se transformisao u „žestokog momka” koji se priključio (van)stadionskim huliganima. Konstantno u stanju besa ne pokazuje spremnost na sradnju u bilo kom obliku.
Radni angažman	Raspoređen u stolarsku radionicu Kazneno – popravnog zavoda za maloletnike. Na početku demonstrirao agresivne oblike nepristajanja, vređao instruktora, polomio delove inventara. Nakon „hlađenja” u samici strpljivog i adekvatnog individualnog pristupa vaspitača uz predočavanje mogućih negativnih opcija i posledica, postepeno korigovao ponašanje i uspostavio korektnu komunikaciju sa instruktorom i ostalim osuđenima.
Grupni terapijski pristup	Pokazao izuzetnu zainteresovanost za rad u dramskoj sekciji koja je bila zasnovana na principima Slavsonove grupne terapije. Vaspitač koji je osmislio grupu i prilagodio i dramatisovao (uz neophodne situacione modifikacije) tekst, među navijačima omiljene „stadionske groznice”, imao je tokom rada na predstavi – hepeningu naglašeno permisivnu ulogu. Prilikom realizacije hepeninga dolazilo je do burnih emocionalnih izliva od strane aktera, preraspodela uloga (među osuđenima bilo je nekoliko fanatičnih navijača) usled realizacije sagledavanja stvari i bitno drugačijeg percipiranja fenomena navijanja i svih njegovih implikacija. Nakon ovog projekta osuđeni je rado i aktivno učestvovao u svim aktivnostima dramske sekcije uz punu posvećenost iznošenjem niza originalnih predloga.
Ishod	Mada je pokazao vidan napredak, kod osuđenog je često do izražaja dolazila njegova emocionalna nestabilnost. I pored napredka nije u potpunosti ostvario očekivani stepen samokontrole. U pojedinim prilikama revoltiran nečim odbijao je da primi posete i pakete roditelja. U potpunosti je raskrstio sa vezanošću za neku od violentnih grupa. Nije do kraja sazeo kao ličnost, preduslov za punu resocijalizaciju je postizanje emocionalne stabilnosti i racionalniji pristup rešavanju problema i konflikata.
Trenutni status	Nedugo po izlasku roditelji su mu se razveli. On je imao jedan kratkotrajan brak, a posle toga turbulentnu vanbračnu vezu, koja uz česte raskide, još traje. U više navrata pokretao (neuspešan) biznis. Finansijski se u velikoj meri oslanjao na roditelje, sada vlasnike odvojenih privatnih firmi.

Tabela br. 3.5.3 – Pregled prikaza slučajevea

Slučaj III

Krivično delo	Ubistvo vršnjaka hladnim oružjem
Uzrast u vreme izvršenja krivičnog dela	16,5 godina
Pravosnažna presuda	8 godina zatvora u Kazneno – popravnom zavodu za maloletnike
Procena u prijemnom odeljenju	Potiče iz potpune porodice, otac, majka, stariji brat i starija sestra. Nadprosečno inteligentan (IQ 132), odličan đak, višestruko nagrađivan na republičkim takmičenjima u osnovnoj školi. Problemi počinju u prvom razredu srednje škole, kada je počeo da ispoljava devijantne oblike ponašanja. Stariji adolescenti sa izraženim devijantnim ponašanjem prihvatili su ga kao najmlađeg u grupi, što mu je imponovalo i pojačalo želju da se dokaže. U gužvi ispred diskoteke, bez naročitog povoda, sa nekoliko uboda nožem usmrtio vršnjaka, jer ga je „mali šminker već dugo opasno nervirao”. Primetno izraženo odsustvo kajanja i empatije za žrtvu, ogorčen zbog izrečene previsoke kazne.
Radni angažman	Usled nerasčišćenih odnosa među osuđenima u neformalnom sistemu i „starih dužnika” čije će dugove platiti svi koji dođu iz tog grada, smešten je u odvojenu grupu zaštićenih sa povremenim radnim angažmanom i mogućnošću izlaska na šetnju uz nadzor obezbeđenja. Vreme je koristio za čitanje, gledanje filmova i intezivno vežbanje u teretani. Nakon isteka kazne, odnosno premeštanja u drugu ustanovu osuđenika koji su predstavljali opasnost, osuđeni je raspoređen na radno mesto redara škole u okviru KP zavoda, gde je inenađujuće brzo uspostavio kvalitetan odnos sa službenim licima i osuđenima.
Grupni terapijski pristup	Odmah po raspoređivanju na radno mesto redara škole osuđeni se aktivno uključio u rad muzičke sekcije (završio u rodnom gradu tri razreda niže muzičke škole, odsek gitara). Odlično postignuće realizovano je učešćem osuđenika u radu desetočlane grupe u kojoj je kao tehnika rada primenjivana Rodžersova nedirektivna diskusija. Brže i bolje od ostalih učesnika osuđeni je prihvatio prednosti ovakvog pristupa čiji je savetodavni proces usmeren na celovitu ličnost, a ne na rešavanje konkretnog, pojedinačnog problema, gde se pokazao kao najsaradljiviji u pogledu preuzimanja odgovornosti, iniciranja i odabira tema i uopšte inicijativnosti u radu. Uz zadobijanje alfa položaja u grupi, iskazivao je izuzetnu sposobnost prilagođavanja situacijama, artikulisanja odnosa u grupi i preuzimanja odgovornosti u kriznim fazama rada terapijske grupe, što u celini znatno ojačava kapacitete i potencijale za resocijalizaciju.
Ishod	Zajedničkim radom vaspitača – terapeuta i osuđenika, kao ključni razlog nasilničkog ponašanja u adolescentnoj fazi detektovana je frustracija zbog samopercipirane uskraćenosti i favorizovanja dvoje starije dece (sestre i brata) od strane roditelja. Primer ovog osuđenika koji je u dva navrata proglašavan za najboljeg među osuđenim licima na goodišnjem nivou, jedan je od najuspešnije realizovanih programa u penitencijarnim uslovima. Uslovno pušten na slobodu 18 meseci pre isteka kazne.
Trenutni status	Danas tridesetosmogodišnjak, uspešan menadžer u jednoj firmi, u stabilnom braku, sa suprugom bankarskom službenicom ima ćeru i sina, petogodišnje blizance.

BIOGRAFIJA AUTORA

LIČNI PODACI:

Ime i prezime: **Marijana Savić Simić**
Dan i mesto rođenja: 06.07.1982. godine, Valjevo
Mesto stanovanja: Carigradska 24, 11 000 Beograd
Telefonski broj.: 063/385135
E-mail: marijanasavic1@gmail.com
Državljanstvo: Srpsko

OBRAZOVANJE:

- Srednje obrazovanje: Valjevska gimnazija, društveno – jezički smer (1997–2001)
- Osnovne akademske studije: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Smer Međunarodne studije (2001–2006); Ostvareni prosek u toku osnovnih studija 8.54; Zvanje: Diplomirani politikolog za međunarodne poslove
- Specijalističke akademske studije (120 ESPB bodova): Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Studijski program Međunarodna politika (2008-2014); Ostvareni prosek ocena na postdiplomskim studijama 9.88; Zvanje: Specijalista politikolog za međunarodne poslove
- Doktorske akademske studije: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Studijski program Politikologija – socijalna politika i socijalni rad, upisane školske 2014/15. Trenutno u izradi doktorska disertacija pod nazivom „Programi prevencije i deradikalizacije mladih u socijalnoj i obrazovnoj politici u Srbiji”. Nacrt doktorske disertacije odobren 12. jula 2022. od strane Veća naučnih oblasti pravno – ekonomskih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Specijalistički kurs „Borba protiv organizovanog kriminala” u organizaciji Centra za bezbednosne studije u Beogradu (2007. godine). Aktivnost i rad na temu „Struktura legitimacije političkih odluka” ocenjeni sa ocenom A.
- Diplomatska akademija, Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije, generacija 2015/16. Ostvareni prosek ocena 9.62
- Visoke studije bezbednosti i odbrane, Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Univerzitet odbrane, X klasa, 2021. godine

RADNO ISKUSTVO:

- Od 2010. godine zaposlena u Bezbednosno informativnoj agenciji (BIA)
- Od 2013. godine angažovana na Akademiji za nacionalnu bezbednost (ANB):
Nastavno zvanje Saradnik u nastavi (2013-2015. godine);
Nastavno zvanje Asistent od 2015. godine
- Od 2020. upućena iz Bezbednosno informativne agencije u Ministarstvo pravde radi obavljanja poslova šefa Kabineta ministra pravde

ČLANSTVO U RADNIM GRUPAMA I STRUČNIM TELIMA:

- Član Stalnog radnog tela za praćenje primene Sporazuma o saradnji na uspostavljanju i razvoju Nacionalnog kriminalističko-obaveštajnog sistema (od januara 2021.);
- Član Stručne grupe Koordinacionog tela Vlade za suzbijanje sive ekonomije (od januara 2021.);
- Član Radne grupe za praćenje svih slučajeva napada na advokate i unapređenje krivičnopravne zaštite advokata (od marta 2021.);
- Član Komisije Vlade za kontrolu postupka uništavanja oduzetih psihoaktivnih kontrolisanih supstanci (od aprila 2021.);
- Član Komisije Vlade za psihoaktivne kontrolisane supstance (od juna 2021.);
- Član Radne grupe za pripremu predloga za izmene i dopune Zakona o postupku upisa u katastar nepokretnosti i vodova (od aprila 2021.);
- Član Radne grupe za prevenciju i sprečavanje nasilja u sistemu obrazovanja i vaspitanja (od decembra 2022.);
- Član Radne grupe za izradu stručnog uputstva o međuministarskoj saradnji u zaštiti dece/učenika od nasilja (od januara 2023.);
- Član Radne grupe za prikupljanje i analizu Indikatora javnog integriteta, u skladu sa inicijativom Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) (od juna 2024.)

UČEŠĆE NA STRUČNIM SKUPOVIMA:

- Tokom rada u Bezbednosno informativnoj agenciji učestvovala na više specijalističkih kurseva, obuka i seminara u organizaciji Agencije
- Tokom rada u Ministarstvu pravde učestvovala na više konferencija, okruglih stolova i stručnih skupova u zemlji i inostranstvu:
- Prvi multisektorski društveni dijalog posvećen stanju rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji, Beograd, 18. januar 2021. godine;
- Konferencija posvećena prevenciji i borbi protiv korupcije u Republici Srbiji, Beograd, 17. februar 2021. godine;
- Konferencija povodom donošenja Strategije za sprečavanje i borbu protiv rodno zasnovanog nasilja prema ženama i nasilja u porodici za period 2021-2025. godine”, Beograd, 21. maj 2021. godine;

- Godišnje savetovanje javnih izvršitelja, Novi Sad, 10-11. septembar 2021. godine;
- Javna slušanja posvećena promenama o Nacrtu akta o promeni Ustava i Nacrtu ustavnog zakona za sprovođenje Ustava, Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac, 13-17. septembar 2021. godine;
- Stručni skup posvećen rodnoj ravnopravnosti i osnaživanju žena u Republici Srbiji, Beograd, 25. oktobar 2021. godine;
- Konferencija „Borba protiv seksualnog nasilja prema ženama – unapređenje pravnog okvira i postupanja”, Beograd, 27. oktobar 2021. godine;
- Stručni skup povodom pružanja međusektorskih usluga putem softverskog rešenja „Čuvam te” u cilju zaštite od zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja i eksploatacije dece, Beograd, 1. decembar 2021. godine;
- Peto godišnje savetovanje javnih beležnika u organizaciji Javnobeležničke komore Srbije, Kopaonik, 3-5. decembar 2021. godine;
- Konferencija ministara pravde država članica Saveta Evrope „Kriminalitet i krivična pravda – uloga restorativne pravde u Evropi”, Venecija, 13-14. decembar 2021. godine;
- Stručni skup „300 godina postojanja javnog tužilaštva u Ruskoj federaciji”, Moskva, 11-13. januar 2022. godine;
- Konferencija „Zašto privreda treba da se odlučuje za medijaciju” u organizaciji Privredne komore Srbije, Beograd, 3. mart 2022. godine;
- Okrugli sto posvećen primeni alternativnih krivičnih sankcija u sudskoj praksi, Beograd, 4. mart 2022. godine;
- Konferencija posvećena desetogodišnjici od usvajanja Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (Istanbulska konvencija), Beograd, 9. mart 2022. godine;
- Međunarodni okrugli sto „Oblikovanje sudskih saveta u susret savremenim izazovima“ u organizaciji Venecijanske komisije, Univerziteta La Sapienza i Univerziteta u Barseloni, Rim, 21-22. mart 2022. godine;
- Sednica Komiteta Konvencije Saveta Evrope o visokotehnološkom kriminalu posvećena dvadesetogodišnjici primene Budimpeštanske konvencije o visokotehnološkom kriminalu, o pojačanoj saradnji i otkrivanju elektronskih dokaza, Strazbur, 12-13. maj 2022. godine;
- X Sankt Peterburški međunarodni pravni forum na temu „Pravo u multipolarnom svetu” u organizaciji Ministarstva pravde Ruske Federacije, Sankt Peterburg, 28 jun – 1. jul 2022. godine.
- Godišnje savetovanje javnih izvršitelja, u organizaciji Komore javnih izvršitelja Srbije, Zlatibor, 21-22. oktobar 2022. godine;
- Šesto godišnje savetovanje javnih beležnika u organizaciji Javnobeležničke komore Srbije, Zlatibor, 29-30. oktobar 2022. godine;
- Konferencija „Šta možemo da očekujemo od novih tužilačkih zakona”, u organizaciji Udruženja javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije (UTS), 4. novembar 2022. godine;
- Okrugli sto/stručna rasprava „Novi pravosudni zakoni u interesu svih građana – izazovi i rešenja”, u organizaciji Udruženja sudija i tužilaca Srbije, 8. novembar 2022. godine;

- Međunarodna konferencija „High – Level Meeting of Anti – Corruption Decision – Makers in Eastern Europe and Central Asia”, u organizaciji OECD, Francuska, Pariz, 16. novembar 2022. godine;
- Panel diskusija zajedničkog projekta Evropske unije i Saveta Evrope „Podrška reformi pravosuđa u Srbiji”, Ključni izazovi koje donose novi pravosudni zakoni, Kopaonička škola prirodnog prava, Slobodan Perović, Kopaonik, 13-16. decembar 2022. godine;
- Okrugli sto u okviru javne rasprave o Nacrtu zakona o uređenju sudova, Nacrtu zakona o Visokom savetu sudstva, Nacrtu zakona o javnom tužilaštvu i Nacrtu zakona o Visokom savetu tužilaštva, Sastanak sa predstavnicima Radnih grupa za poglavlje 23 i 24 Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji, Ministarstvo pravde Republike Srbije u saradnji sa zajedničkim projektom Evropske unije i Saveta Evrope „Podrška reformi pravosuđa u Srbiji”, Beograd, 10. januar 2023. godine;
- Konferencija o reformi pravosuđa, Ustavni amandmani, novi zakoni, primena u praksi, Ministarstvo pravde Republike Srbije u saradnji sa zajedničkim projektom Evropske unije i Saveta Evrope „Podrška reformi pravosuđa u Srbiji”, Beograd, 21. februar 2023. godine;
- Međunarodna konferencija „22nd Monitoring Meeting and 28th Steering Group Meeting”, u organizaciji OECD, Francuska, Pariz, 3-5. oktobar 2023. godine;
- Četvrto advokatsko savetovanje u organizaciji Advokatske komore Beograda, tema: „Nedozvoljeni dokazi – SKY aplikacija? i „Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku – nenajavljene izmene i dopune zakona”, Zlatibor 27-29. oktobar 2023. godine;
- Konferencija Commission on Crime Prevention and Criminal Justice (CCPCJ), ^{33rd} Session, u organizaciji UNODC, Austrija, Beč, 05-07.12. 2023. godine;
- „World Governments Summit 2024”, United Arab Emirates, Dubai, 12-14. februar 2024. godine;
- Treća redovna sednica Generalnog saveta unije notara (UINL), u organizaciji Javnobeležničke komore Srbije, Beograd, 8-12.maj 2024. godine;
- Redovna sednica Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija povodom predavljanja šestomesečnog izveštaja o radu Mehanizma za međunarodne krivične tribunale, Njujork, Sjedinjene Američke Države, 9-13. jun 2024. godine.

OBJAVLJENI RADOVI:

- **Savić, M.** (2015). Prikaz knjige prof. dr Dragana Simeunovića, *Bauci, čuda i junaci planetarne politike*, Naučni časopis za bezbednosne nauke „Nacionalna bezbednost“, broj 2/2015, Akademija za nacionalnu bezbednost, Beograd.
- **Savić, Simić, M.** (2017). *Čovek mase i perspektive restauracije individualnosti*. Godišnjak Fakulteta političkih nauka, Fakultet političkih nauka, Beograd, Godina XI, Broj 18, str. 83-99.
- **Savić, Simić, M.** (2021). *Pravni aspekt vanrednog stanja i vanredne situacije u Republici Srbiji*. U: „Suprotstavljanje nevojnim izazovima, rizicima i pretnjama – Studija slučaja: Pandemija Covid 19“, Univerzitet odbrane, Škola nacionalne odbrane, Visoke studije bezbednosti i odbrane, Beograd, str. 166-184.

MATERNJI JEZIK: Srpski

STRANI JEZICI: Engleski jezik – aktivno

POZNAVANJE RADA NA RAČUNARU: Microsoft office (Word, Excel, Power Point)

BRAČNI STATUS: Udata, majka jednog deteta

Prilog 1:

Izjava o autorstvu

Potpisana Marijana Savić Simić

broj indeksa 25/14

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

Programi prevencije i deradikalizacije mladih u socijalnoj i obrazovnoj politici u Srbiji

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova,
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršio/la autorska prava i koristio intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

U Beogradu, 08.07.2024. godine

Marijana Savić Simić

Prilog 2:

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: Marijana Savić Simić

Broj indeksa: 25/14

Studijski program: Politikologija – socijalna politika i socijalni rad

Naslov rada: Programi prevencije i deradikalizacije mladih u socijalnoj i obrazovnoj politici u Srbiji

Mentor: Prof. dr Dragan Simeunović, redovni profesor Fakulteta Političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Potpisana: Marijana Savić Simić

izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje na portalu **Digitalnog repozitorijuma Univerziteta u Beogradu**.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog zvanja doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis doktoranda

U Beogradu, 08.07.2024. godine

Marijana Savić Simić

Prilog 3:

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

Programi prevencije i deradikalizacije mladih u socijalnoj i obrazovnoj politici u Srbiji

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim priložima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo

2. Autorstvo - nekomercijalno

3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade

4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima

5. Autorstvo – bez prerade

6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poleđini lista).

Potpis doktoranda

U Beogradu, 08.07.2024. godine

Marijana Savić Simić

1. Autorstvo - Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.
2. Autorstvo – nekomercijalno. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
3. Autorstvo - nekomercijalno – bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.
4. Autorstvo - nekomercijalno – deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.
5. Autorstvo – bez prerade. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
6. Autorstvo - deliti pod istim uslovima. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.